

GİRİŞ

1. Tataristan'ın Coğrafi Konumu

“Tatarların Rusya Federasyonu içinde Tataristan adlı bir cumhuriyetleri bulunmakta olup, başkenti Kazan’dır. 27 Mayıs 1920’de Bütün Rusya İcra Komitesi ile Halk Komiserleri Heyeti tarafından Rusya Federasyonu’na dahil olarak ilan edilen Tatar MSSC, Orta İdil’in kuzeyinde, Avrupa’da ve BDT, Avrupa bölümünde Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuştur. Sınırları Çuvaşistan, Mari, Udmurt, Başkurdistan Cumhuriyetleri, Ulyanovsk, Kirov, Orenburg, Kuybişev ülkeleri (oblast) ile çevrilidir. 53° 58’-56° 39’ kuzey enlemleri ile 47° 15’-54° 18’ boylamları arasındadır. Yüzölçümü 68 bin km² olup komşusu Başkırđistan’dan küçüktür. Ahalisi 3,5 milyondan fazladır. Tasarlanan İdil-Ural Milli Devleti’nin yüzölçümü 220 bin km² iken ufak bir Tataristan yaratılarak, Tatarların büyük bir çoğunluğu bu cumhuriyetin sınırları dışında bırakılmış oldu”¹.

2. Tatar Adı

“Tatar adı, ilk kez Orhun Yazıtlarında Otuz Tatar ve Tokuz Tatar şeklinde geçmektedir. Çin kaynakları bunları çeşitli devrelere ait olmak üzere “Ta-Ta” veya “Da-Da” şeklinde kaydetmişlerdir. Tarihçi Reşidüddin ise bu halkı ayrı bir kavim olarak kaydetmekte ve dillerinin Moğolca olduğunu yazmaktadır. Tatar adı, Dede Korkut hikayelerinde de geçmektedir. Bu kaynakların dışında, *Kabusname*’de Tatarların dokuz Türk kavminden biri olarak gösterildiği, *Divanü Lügati’it Türk*’te Türk kavimleri arasında sayıldığı, *Tarih-i Fahreddin Mübarekşah*’taki Türk kavimlerine ait listede Tatar adının da bulunduğu görülmektedir. Tatar adı, çeşitli kaynaklarda “dağ kişisi, tatar, barbar, vahşi, okçu halk, put (ongun), defter, Su Moğolu, yabancı” gibi anlamlarla açıklanmıştır”².

“Kazan Hanlığı ahalisinin esas unsurunu, eski Bulgar, Kıpçak, Uz v.b. boyların karışımından meydana gelen “Kazan Türkleri” (veya Tatarları) teşkil ediyor, bundan başka ülkede, Başkırt, Çuvaş gibi Türk asıllı boylarla, Çirmiş, ar ve Mokşı gibi Fin-Ugor asıllı boylar da bulunuyordu. Kendilerine “Bulgarlı”, “Kazanlı” veya “Müslüman” diyen bu ülkenin Türk asıllı ahalisi için “Tatar” adının ne zamandan itibaren

¹ Nadir Devlet, “Tataristan Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. 20, Ankara, 2002, s. 50.

² Ahmet Buran, Ercan Aklaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Elazığ, 1999, s. 211.

kullanılmağa başlandığı açık olarak bilinmiyor. Bazı tarihçiler “Tatar” sözünün bu ülkede Cengiz istilasından sonra Ruslar’ın tesiriyle yerleştiğini söylemekte iseler de, diğer bazıları Orhun yazıtlarında da zikredilen bu “Tatar” adının bir Türk boyunu ifade ettiğini ve Kaşgarlı Mahmud’un 1072-1074 tarihli haritasına dayanarak, “Tatar” adını taşıyan Türk boyunun Moğol istilasından önce de bu civarda mevcut olduğunu iddia etmişlerdir”³.

“Güney Rusya’nın bütün Cengiz soyundan Hanlıkları Moğol asıllı olarak kabul edilmektedir (klasik tarihte onlara yanlış olarak Tatar denmektedir). Buna rağmen, sahih Cengizoglu hanedanları olmalarına karşılık Kıpçak Moğolları yerli Türk kitlesi içinde bir avuç önder olarak gözükmüş olduklarından uzun zamandan beri Türkleşmiş bulunuyorlardı. Moğol görünümleri altında Kırım, Kazan ve Astrahan Hanlıkları, tıpkı Türkistan’daki Kırgız hanlıkları gibi Müslüman Türk hanlıklarından başka bir şey değillerdi”⁴.

Çarlık Rusya’nın gördükleri tüm Türk topluluklarına Tatar adını verdikleri bilinmektedir. Bu açıdan Tatar isminin Ruslar’dan geldiği de söylenebilir. Fakat bu açıdan bir sonuca varmak ta oldukça zordur. Şu anda resmi olarak dünya da “Tatar” olarak kabul edilen iki topluluk mevcuttur bunlar Kırım ve Kazan Tatarlarıdır.

Bugün Tataristan’da bu isim konusundaki tartışmalar halen günceldir. 1990’lı yılların başında Sovyet Rusya’nın dağılmasından sonra Tataristan’da bir grup aydın oluşturulacak yeni cumhuriyetin adının Bulgaristan olmasını istemiştir. Fakat dünya da iki tane Bulgaristan olmaz diyilerek bu görüşe karşı çıkmıştır.

“Tatar adı “tat” ve “ar” (er) sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur. Tat sözü yabancı anlamına gelen “yat” sözünden gelmektedir. Tarihi süreç içerisinde “yat>dat>tat” değişimini geçirmiştir. İkinci söz “ar” ise “er, kişi” anlamındadır. Dolayısıyla Tatar Tat-ar (er)<Yat-ar(er) “yabancı er, yabancı kişi” anlamına gelmektedir. Suvar (su eri), Mişer (meşe eri), Ağaçeri (ağaç eri), Avar (av eri) boy isimleri de benzer şekilde kullanılmışlardır”⁵.

³ Ahmet Temir, “Kazan Hanlığı (1437-1552)”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Ankara, 1992, s. 412.

⁴ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atila-Cengiz Han-Timur*, (çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1999, s. 439.

⁵ Ahmet Buran, Ercan Aklaya, *a. g. e.*, s. 211-212.

3. Tatarların Tarihine Kısa Bir Bakış

“Kazan (veya İdil) Tatarları İdil-Kama Bulgarları ile 13. yüzyılda Orta Asya’dan bu bölgeye gelen Kıpçak (Kuman) Türklerinin torunlarıdır⁶. “Büyük Bulgarya” devletinin parçalanması üzerine İtil-Çolman (Kama) sahasına çekilen Bulgarların çoğunluğunu buraya yakın oturdukları bilinen Otuz-Ogurların teşkil ettiği anlaşıyor. Bölgenin yerli halkı Fin-Ugorları (Çeremiş, Mordva, Zuryen, Votyak kavimleri vb.) da idarelerine alan Bulgarların orada Hunlardan, Sabarlardan, Uzlardan ve Hazarlardan da bazı kalıntılar buldukları muhakkaktır. Böylece bölge daha büyük sür’atle Türkleşmiş oluyordu”⁷.

Bulgarların İslamiyeti kabul ettikleri bilinmektedir. Bulgarlar bir ara Hazar Kağanlığının hakimiyetine düşmüşlerdir. Fakat daha sonra bundan kurtularak hakimiyetlerini devam ettirmişlerdir. İdil Bulgar devleti Moğollar tarafından yıkılmıştır. Bölgeye Batu Han tarafından hakim olundu (1236). Cengiz Han’ın büyük oğlu olan Coçi’nin hakimiyetine geçen İdil Bölgesi Coçi Ulusu olarak anılmaya başlanmıştır⁸. Sonradan Altın Ordu devleti olarak anılmaya başlayan bu devlette Coçi’nin torunu Berke ilk olarak Müslüman oldu⁹. Sonra Özbek devrinde bütün hanedan ve onlara tabi aşiretler İslamiyeti kabul ettiler¹⁰. Altın Ordu devleti (1236-1502) önceleri çok güçlü bir devlet olarak bölgede tek güç olmuştur. Fakat zamanla zayıflamaya başlamıştır. Bunda taht mücadelelerinin ve Timur’un bölgeye yapmış olduğu seferlerin rolü büyüktür. Altın Ordu’nun 1502’de tamamen yıkılmasından sonra onun yerine Kırım, Astrahan, Kasım, Sibir ve Kazan hanlıkları ortaya çıkmıştır. Tarih kitaplarında bu hanlıklar Altın Ordu’nun devamı olarak telakki edilir ve bunlara Tatar adı verilir¹¹.

“Kazan Hanlığı, Altın Ordu hükümdarlarından Celaleddin bin Toktamış (1377-1395)’ın oğlu, eski Altın Ordu hükümdarlarından Uluğ Muhammed Han tarafından, İdil (Volga) veya Kama Bulgarları ülkesinde 1437’de kurulmuştur. Bu devletin esas kısmı, 43-59 doğu boylamı ve 52-59 kuzey enlemi arasında bulunuyor ve aşağı yukarı bugünkü Tataristan, Başkırdistan ve Çuvaşistan Cumhuriyetleri ile Vot (Udmurt), Mari (Çirmiş) muhtar ülkelerini, eski Simbir, Penza, Perm, Vyatka, Nijni-Novgorod, Samar, Sarı-Tav (Saratov), Tambov ve Ryazan Vilayetlerinin bazı kısımlarını içine alıyordu.

⁶ Nadir Devlet, “Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri”, *Türkler*, C. 20, Ankara, 2002, s. 17.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1997, s. 207.

⁸ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, İstanbul, 1981, s. 62.

⁹ Zeki Velidi Togan, *a. g. e.*, s. 62.

¹⁰ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990, s. 529.

¹¹ A. YU. Yakubovski, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), Ankara, 1976, s. 306.

Kazan Hanlığı'nın güneyinde Astrahan Hanlığı, kuzeyinde Fin kavimlerinin oturduğu ülkeler, doğusunda ve güneydoğusunda Nogay Hanlığı, kuzeydoğusunda Sibir Hanlığı batısında Moskova beyliği, güneybatısında Kırım Hanlığı bulunuyordu. Ahalisinin esas kısmını, başta Bulgarlar olmak üzere eskiden beri yerleşik hayat süren Türk kavimleri ile doğudan zaman zaman buraya göç eden Kıpçak, Uz, Peçenek gibi Türk boyları ve İslav kavimlerinin yayılmasına karşı onlarla kader birliği yapmış olan Mordva, Çirmiş, Ar v.b. gibi Fin boyları teşkil ediyordu”¹².

“Neredeyse eski Moskova Prenslığı günlerinden itibaren Rus İmparatorluğu, güney doğusunda Güney Volga ve Orta Asya'dan, güney batısında Kafkasya ve Balkanlar'a kadar bir yay şeklinde uzanan güney doğu sınırları boyunca Türk kavimleriyle sürekli temas halinde olmuştur. Bu uzatmalı karşılaşma söz konusu etnik ve kültürel bölünmenin her iki tarafında yer alan halkların tecrübelerinin ve genel görünümünün şekillenmesinde çok etkili olmuştur. Rusya'nın sömürge yayılmasının resmi olmayan başlangıcı olarak alınan 1552 yılından itibaren bu süreç, sadece savaş ve diplomasiyi değil fakat aynı zamanda sömürgeleştirme, kısmi asimilasyon ve sayısız kültürel etkileşim şekillerini de beraberinde getirmiştir”¹³.

“Saldırgan Moskof ile artsız-arasız Çarpışmalar sonucunda Kazan Deleti zayıf düşmüştü. Ülkenin batı kısmı Rus çapulcularının daimi baskınları neticesinde son derece harap olmuş, ahalisi de eksilmişti. Moskova Kniazları oralarda yavaş-yavaş istihkamlar ve kaleler kurmaya başlamışlardı. Kazan'da türeyen ve birbirine zıt ve düşman olan aristokrasi partileri de devletin çözülmesine az yardım etmemiştir. Hele Rusların gayretiyle meydana gelmiş olan Moskof ta hainler partisi, adeta milleti-yurdu Moskof Çarlarına satmışlardı.

Kazan Devleti içerden çözüldükçe Rusların küstahlıkları da artıyor ve devletin başkentini almak için teşebbüsleri-seferleri de sıklaşıyordu. Bu seferler başarısızlıkla bitiyor idiyse de, Ruslar için büsbütün faydasız da olmamıştır: Bu seferler sayesinde 16. yüzyılın ortalarına doğru memleketin “Taw Yağı” (Dağlık kısmı), demek İdil nehrinin sağ tarafında olan bölgeler, Moskova'nın “nüfus bölgesi” olu vermiş, ve bu hal Rusların Kazan şehrini almak umutlarını arttırmıştır. Kazan şehrini almak ise, Ruslarca, bütün memleketi zaptetmeye denk sayılıyordu. İlk Rus Çarı (ki ondan önce hükümdar yalnız

¹² Ahmet Temir, *a. g. e.*, s. 409.

¹³ Robert F. Baufman, “Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, (çev. Nasuh Uslu), *Türkler*, C. 18, Ankara, 2002, s. 577.

“Kniaz” veya “Velikiy Kniaz” unvanını taşıyordu. 4. İvan (sonraları “Müdhiş İvan”) henüz 17 yaşında iken, 1550 senesi kışında Kazan şehrini almak amacıyla büyük bir ordunun başında bizzat yola çıkmıştı; ancak başkenti bir hafta kadar muhasara edip de, zapta muvaffak olamayınca şehrin duvarlarının dibinden defolup gitmişti¹⁴.

Uzun mücadelelerden sonra Kazan Hanlığı (1552) düştü.¹⁵ “Kazan Hanlığı’nı istila eden Moskova Knez’i (prensi) artık Çar (Kayser) yani imparator unvanını almış; Roma ve İstanbul (İkinci Roma) dan sonra Moskova’yı üçüncü Roma ilan etmişti. Bu yükselişe müvazi olarak Moskova metropoliti de düştü. İkinci Roma yani İstanbul da Türklerin idaresine geçti. Fakat yeni Roma yani Moskova kilisesi bütün dünya da güneş gibi parlıyor; iki roma düştü; üçüncü ayaktadır ve dördüncüsü de olmayacaktır gibi tantanalı cümlelerle hitap ediyordu¹⁶.” Rus idaresi altında İdil boyundaki Türk unsurları sür’atle imha edilerek, Astrahan civarındaki Nogay uruğları da azalmağa başlamışlardır¹⁷.

“Müslümanlar, Kazan (1552) ve Astrahan’ın (1556) IV. İvan tarafından ele geçirilmesiyle ilk defa olarak Rusların idaresi altına girdiler. Rusların yeni Müslüman tebaalarına karşı tutumu onları Hristiyanlığa döndürmek için ellerinden geleni yapmak şeklinde olmuştur. Başkırt ve Çuvaşlar arasında bir dereceye kadar başarılı oldularsa da, Tatarlar bu konuda daha inatçı olduklarını ispat ettiler. Kanuni yaptırımlar ve camilerin yıkılması, mal varlıklarının müsadere edilmesi gibi cezai müeyyidelere rağmen Tatarların büyük çoğunluğu İslamiyet’i terk etmeyi reddettiler. (İslamiyet’i terkedenler Kryaşeni olarak biliniyordu ve resmi kayıtlarda ayrıca kaydedilmişlerdi.) 19. yüzyıl sonlarına doğru hükümetin İslamiyet’e karşı tutumu daha az düşmanca idi. İmparatorluk genişledikçe daha çok Müslüman halklarla temasa girdi ve sınırları içindeki Müslümanlara yapılacak aşırı sert muamele devletin dış politikası üzerinde ters etki yapabildi¹⁸.”

“Kazan hanlığı’nın sükutundan sonraki iki yüz yılda Müslüman Tatarlar büyük siyasi, iktisadi ve dini takibatların kurbanı oldular ve yerlerini yurtlarını terk ederek daha doğuya, bugünkü Başkırdistan’a Urallar’a ve ötesine göç etmek zorunda kaldılar. Bir kısmı ise güneyde Aşağı İdil bölgesine hicret ettiler. 1860’larda Tatarlar tekrar

¹⁴ Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1996, s. 29.

¹⁵ Nadir Devlet, *a. g. m.*, s. 17.

¹⁶ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1997, s. 286.

¹⁷ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 280.

¹⁸ Shirin Akiner, *Sovyet Müslümanları*, (çev. Tufan Buzpına, Ahmet Mutu), İstanbul, 1995, s. 15.

devletin desteğindeki Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırmanın kurbanı oldular. Tatarlar, Rus hükümetinin bu keyfi hareketlerine ufak çaptaki isyanlarla cevap verdiler, bir kısmı yeniden başka bölgelere ve Türkiye'ye göçtüler, fakat İslamiyet'ten vazgeçmediler"¹⁹.

4. Tatarlarda Milli Hareket Düşüncesi

19. ve 20. yüzyıllar arasında Rusya kendi gelişmesinin yeni etabına girdi. Bu devir ülkeye kaliteli bir gelişim sağlayacak muazzam politik ve ekonomik değişimler dönemi idi.

Bütün Rusya, mutlakiyet monarşisinden tutunda uluslararası ilişkilerine kadar yenilenmeye ihtiyaç duyuyordu. Pomeşçikler²⁰ sınıfının egemenliğini sağlayan ülkenin zirai rejimi, köylü sınıfının ilerici gelişmesini durduruyordu. Pomeşçiklerin siyasi hakimiyeti; fiilen gerçek bir ekonomik egemenlik olacak burjuvazinin, politik arenaya çıkmasını engelliyordu. Rusya'da nüfusun %57'sini oluşturan, Rus olmayan halkların hukuksuzluğu ve Hristiyan dininin başka dinler üzerinde hüküm sürmesi, ülkenin istikrarsızlık faktörlerindendi.

Genellikle, ülke demokratik hürriyetlere ihtiyaç duyarak kitlesel haksızlık ve keyfi hareketler ağında boğuluyordu. Bunların hepsi reform ve inkılaplara teşvik etmemezlik yapamadı²¹.

“Çok asırlar içerisinde Tatarlar kocaman bir ülkenin genişliklerinde dağılmışlardır. Rusya'da hemen hemen Tatarların oturmadığı yer yoktu. Ne var ki onların çok büyük bir kısmı İdil-Ural ve doğu Sibiryâ bölgesinde yaşamıştır. Bu bölgeler onların tarihi topraklarıydı. Buralarda, onlar yerli olarak kabul edilirdi. Dağınık bir millet olmalarına rağmen Tatarlar için, Kazan şehri tarihi merkez ve kaybolmuş bir devlet bünyesinin sembolüydü. Bunun için Kazan Vilayetinde sosyal hayat onların hayatını da belirleyen bir gerçektir. Esas olaylar bir kaide olarak burada başlayıp sonrada bütün Tatar alemine dağılıyordu. Aynı zamanda; Ufa, Orenburg ve Astrahan şehirleri de milli gelişimin önemli merkezleri vazifesini görüyorlardı. Tatarların Moskova ve St. Petersburg'daki pozisyonları da güçleniyordu. Şüphesiz, bin yıldan fazla süren devlet tarihine sahip olan Tatarlar için, devamlı kuşku ve itimatsızlık altında bulunarak dini baskı ile boyun eğmiş bir halk olarak, kaderine razı bir şekilde

¹⁹ Nadir Devlet, *a. g. m.*, s. 17.

²⁰ Pomeşçik: Rusya'da büyük çiftlik sahibi zengin sınıfa verilen isim.

²¹ Tagirov İ. R., *Oçerki İstorii Tatarstana i Tatarskogo Naroda (XX Vek)*, Kazan, 1999, s. 18.

yaşamak kolay değildi. Rusya kronolojisinde; Tatarlar, Rus halkının ebedi düşmanı, tahrip edici veya geri kalmış kültüre sahip vahşi bir millet olarak gösterilmiştir. Bu yüzden de Tatarların Çarlığa karşı başkaldırmaları, özgürlük ve bağımsızlık için mücadeleleri de rastgele değildi. Bunlar şuurlarında eski büyüklüğün hatırasının henüz saklandığının belirtisidir. Millet şuurunun hızlı bir şekilde oluşması Tatarların kendi onur ve şerefine iade edilmesinin bir yansımasıydı. Artık, 17. yüzyıldan itibaren onların da ticari faaliyetleri yeniden canlanıyor ve yavaşça tüccar sınıfı şekillenmeye başlıyordu”²².

Milli ideoloji, ezilmiş halkın entelektüel eliti tarafından egemen olan ideolojiden farklı olarak meydana getiriliyor ve onun temelinde halkın geçtiği tarih yolu, onun ruhi tecrübesi ve kültür birikiminin değerlendirilmesi yatmaktadır. Tatar Milli İdeolojisinin meydana getirilmesi, Tatar Milletinin kendi milli özelliklerinin ve bu özelliklerinin sabitleştirilmesinin uygun politik şekillerine varma şuuruyla kendisinin oluşma ve birleşme süreciyle bağlantılıdır²³. Bazı yazarlar onun şekillenmesinde üç asıl ruhi faktörü saymaktadır: İslamizm, Türkizm, Natsionalizm. Onları “Milli fikrin genel Müslüman ve genel Türk köklerinden milli şuurun politikleştirilmiş şekline dönüştürülmesinin tarihi basamakları olarak düşünebiliriz”²⁴.

Geçen zamanlarla 20. yüzyıla doğru Avrupalılar, Avrupa kültür ve ruhi birikimlerinin etkisindeki görüşleri, 19. yüzyılın ikinci yarısı düşünürlerinin görüşlerinden nitelikleri farklı olan Müslüman toplumunun eliti oluşturuldu. Onlar yeni çağ döneminin Avrupa milliyetçiliğinin şiddetli etkisi altında kaldılar. Toplumun böyle bir tabakası Fransız aydınlarının görüşlerini öğrenerek onları Arap-Müslüman zeminine aşılama çalıştılar. Onların milliyetçiliği milli durumun ve milli menfaatler, duygular ve de umutların Avrupa fikirleri ve teorilerinin prizmasından çıkan bilincinin neticesiydi²⁵. Ama her şeye rağmen kendi gelişiminin ilk etabında I. Dünya Savaşına kadar olan dönemde Türk, Arap ve diğer Müslüman halklarının temsilcilerinin milli ve milli özgürlük ideolojileri, başlıca Sultan Halife başkanlığında Osmanlı İmparatorluğu bir merkez olarak büyük Müslüman devletinin oluşturulmasına yönelikti²⁶. I.Dünya

²² Tagirov İ. R., *a. g. e.*, s. 18.

²³ Amirhanov R., “Tatarskaya Natsionalnaya İdeologiya İstoriya i Sovremennost”, *Panorama-Forum*, No: 1, Kazan, 1996, s. 27.

²⁴ Abdullin Y. G., “Millet. Medeniyet. İslamiyet (Natsiya. Kultura. İslam)”, *Şehri Kazan*, 28-29Aprel-1May, Kazan, 1998, s. 17.

²⁵ Levin Z. İ., *İslam i Natsionalizm v Stranax Zarubejnogo Vostoka*, Moskova, 1988, s. 14.

²⁶ Stepanyants M. T., *Musulmanskiye Kontseptsii v Filosofii i Politike (XIX-XX vv.)*, Moskova, 1982, s. 118.

Savaşı öncesinde Türkiye taraftarlığı Rus İmparatorluğunun Müslümanları arasında da yaygındı²⁷.

“Kazan Tatarlarında milliyet fikri 20. yüzyılın 80’li yıllarında ilk önce tarih ve etnografya alanında ortaya çıkmaya başlamıştı.

Buna delil olarak Ş. Mercani’nin 1885 yılında Kazan’da yayınlanmış “Müstefadül-Ahbar Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar” (Kazan ve Bulgar hallerini öğrenmek için faydalanılan haberler) kitabını gösterebiliriz.

Kazan Tatarlarının kendi tarihlerine, kendi asıl ve soylarına değer ve önem vermeyişleri, Mercani’yi çok kızdırdı. O zamanın Tatarları “Şehr-i Bulgar Evliyalari”, “Azizler Kabri” veya “Han Mescidi” gibi belirsiz ifade ve tasavvurlardan gayri tarihe ait malumata sahip değillerdi. Eksikliği abartmak istediklerinde: “Ah, o Han zamanındaki iş” derlerdi. Bu sözlerden, halkın kendi tarihini çok muğlak bir şekilde algıladığı anlaşılır.

Bilindiği gibi tarih bilgisi, her halkın vatanperverlik duygularını yüceltmeye yarar, etnik ve milli şuuru geliştirir. Devrin Tatarlarında, etnik şuur dini şuur ile özdeşleşmişti. Bu özdeşleşme Kazan Türklerinin kendilerini sadece “Müslüman ” saymaları ve “Tatar” adını kesinlikle kabul etmemeleri şeklindeydi. “Hangi millettensiniz?” diye sorulduğu zaman, Kazan Türkü “Müslüman ım” diye cevap verirdi. Bunun sebebi neydi? Bir kere Ruslar, Tatar adı altında Cengiz Han zamanındaki Moğolları kastediyorlardı, diğer cihetten, Tatar toplumunun mantalitesine bakıldığı, o feodal bir toplumdur. Feodal toplumlarda insanı niteleyen faktör etnosa (kavime) ve millete değil, dine ve hanedana mensubiyettir.

Mercani Kazanlı Müslümanlara dinden başka bir de “milliyetin” varlığını, bu iki anlam arasında büyük bir farkın mevcudiyetini acı bir dille, sert ve açık olarak ihtar edip şöyle diyordu: “Bazıları Tatar olmayı ayıp sayarak, bu isimden nefret ederler ve biz Tatar değil, Müslüman ız diye bağrışıp dururlar. Ne yazık ki bu terimler (Tatar ile Müslüman) arasında, Nil ile Fırat nehri arasındaki mesafe kadar büyük bir fark vardır. Ey miskin ! Diyelim ki senin Müslüman olmandan başka bir niteliğinin olduğunu, dininin ve milletin düşmanları bilmese idi, elbette sana Müslüman derlerdi. Tatar

²⁷ İshakov D. M., “Musulmanskaya Psikologiya i Yevropeyskaya Politika (Pervaya Çetvert XX Veka)”, *Panorama-Forum*, No:2, Kazan, 1996, s. 137.

olmazsan, Arap, Tacik, Nogay, Hıtay veya Rus, Avrupalı, Prusyalı ve Avusturyalı da değilsen, öyle ise sen kimsin ?” diyordu”²⁸.

Tatar milli hareketinin tetikleyicisi esas olarak, 1905-1907 Rus İnkılabı oldu. Bu dönem içinde Tatarlar bir çok siyasi faaliyetlerde bulundu.

²⁸ Rafael Muhametdin, *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1998, s. 36-37.

BİRİNCİ BÖLÜM

20.YÜZYILIN BAŞINDA TATARLARIN SOSYAL-EKONOMİK VE KÜLTÜREL GELİŞİMLERİ

1.Ekonomik

“Hakimiyet tarafından yapılan belli zulümlere rağmen Tatar burjuvazisi ondan bazı kolaylaştırmalar alma gücüne de sahipti. 1731 yılında Kazan Hademe Tatarlarının farklı şehirlere ticari amaçla gitmelerini engelleyecek ferman verilmişti. Ama, 1773 yılında Kazan Hademe Tatarlarının sermayelerini bildirmelerine, tüccar ve küçük burjuvazi sınıfına kaydedilmelerine izin veren kanun çıkarıldı. Bir yıl sonra Kazan Tatar Belediyesi (RATUSA) kuruldu. 1799 yılında artık Kazan Hademe Tatarlarının otuz ailesinden fazlası tüccar ve zanaatçı birliğine kayıtlıydı. 1897 yılı nüfus sayımına göre ticaret; İdil ve Ural bölgesindeki 47687 Tatar ve Başkırtın geçinme kaynağıydı. Büyük tüccarlardan Tatar burjuvazisi şekilleniyordu. 1743’de hristiyanlaşmış Tatar Asafulla İnozemtsev, Mamadiş kazasının Kukmara köyünde kendi bakır fabrikasını açmıştı ve az sonra ona iş ortağı olarak da Absalyamov bey de katılıyordu. Fabrika kendi içinde beş maden fırını, 195 usta, 130 köylü ve 200 civarında ücretli işçi çalışan 77 maden ocağını kapsıyordu. 18. yüzyıl başında kendi deri fabrikasını kuran Hafız Apanayev ve Hafız Absalyamovlar ticari faaliyetlerine başlıyorlardı. Hodaygulov bey de kumaş manifaktürünü açıyor. 18. yüzyılın birinci yarısında Kazan’da çoğunun sahibi Tatar olan 40’den fazla deri manifaktürleri vardı. Hepsi 25 adet olan sabun fabrikalarının bir kısmı Tatarlara aitti. Kazan tüccarlarından Gubaydullin ve Yunusoflar tüccar hanedanlarını ayırabiliriz. Ayrıca, bir çok Rusya madalya ve nişanlarıyla ödülllenmiş ve Rus İmparatoru tarafından 1861 yılında ticari danışman olarak tayin edilmiş soylulardan İbragim ve İshak adlı kardeşleri belirtebiliriz. Onlar, Kazan ve Vyatka Vilayetlerinde sabun, deri, kağıt ve kumaş fabrikalarına sahiptiler. Moskova, Kazan, Astrahan, Orenburg, Buhara, Fars, Taşkent ve Çin gibi şehir ve ülkelerde ticaret yapmışlardı. Belgelerin birinde Yunusovların ticari karlarının 1,5 milyon rublelik gümüş olduğu ve 57 yıl boyunca hiç zarar görmedikleri, evleri ve ailelerinde kimsenin iflas etmediği kaydedilmiş”²⁹.

²⁹ *Gasirlar Avazi-Eho Vekov, No: 1-2, Kazan, 1996, s. 46-47.*

“Bütün Rusya piyasasının gelişmesiyle birlikte, aynı zamanda da Kazan bölgesinin de ona katılma sürecinin altını çizmek gerekir. Kazan taştan yapılmış ve çok dükkanlı misafir sarayı ile (Gostiniy Dvor) birlikte İdil’de önemli bir ticaret merkeziydi. Tatar tüccarlarının malı artık bir gelenek olarak Makaryevsk Fuarı’nda başarıyla sunuluyordu. Orenburg, Troitsk, İrbitsk fuarları ticaretinin de büyük bir kısmı Tatar tüccarların elindeydi. Tatar tüccarları Rusya’ya mallarını Türkiye, Türkistan, Çin ve başka ülkelerden getiriyorlardı. Önemli bir ekonomik merkez olan Hazar Denizi Ötesi Bölgesi ve Merv’de değerli ekonomik pozisyonları Aliyevler tüccarları işgal ediyordu. Kasimov, Geydarov, Efendiyev, Müstafabekov, Kadimov, Rabiyeve ve başkaları... Zenginlikleri sayesinde Verniy (Almaata) şehrinde yerli Tatarlar arasında büyük yetkilere sahip olan Abdulvaliyev, Halitovlar adlı tüccar milyonerleri vardı. Tüccar hanedanının kurucusu Sadık Musin 1890 yılında bölgede ilk buhar değirmenini inşa etmiş. Musinler’in aynı zamanda Zaysan, Ayagus, Üst-Kamenogorski’de de mağazaları vardı. Onlar İrtiş Nehri Donanması’nın oluşmasına öncülük ettiler. 1908 yılında 46 buhar gemisi ve 87 dubanın 3/1 i Latif Musin’e aitti. Bunun haricinde o, birkaç yolcu vapurunun da sahibiydi. Musin, Halitov, Rafikovlar vs. Semipalatinsk tüccar aileleri geniş alanlarda meşhurdular. Kendi işletmelerinde H. B. Rafikov 1854 yılında 80 pud (Ruslarda 16,3 kiloluk bir birim) ve R. Halitov 1864 yılında bin pud sabun üretmişler. K. Abdişev’in cerviş (hayvan yağı) fabrikası yılda 400 pud dana ve 100 pud koyun yağı üretti. Tatar sermayesinin özelliğidir ki, onun geniş coğrafik sınırları kapsamasıdır. O, Rusya’nın hemen hemen bütün belli başlı bölgelerinde oluşmuştur. Tatar ticari-sanayi sermayesinin önemli merkezi Astrahan şehriydi. Astrahan burjuvazisinin %70’i aynı zamanda tüccar olup, kendi mağazalarını yönettiler. Onların arasında deri işletmesi sahipleri S. Bayazitov, H. Mirhalilov, A. Hocayev, balık sanayicilerinden Baraşev, Basmakov, Kapkayev, Donskoyvs’i tanıtabiliriz. Yagudin, Muhammedov, Abdullin vs. Astrahan tüccarlarının da isimleri meşhurdur. Rusya’nın merkezi bölgelerinde Tatar kapitalistleri büyük yetkilere sahiptiler. Moskova’da Gusmanov, Lapsin, Salihov adları, “Burnaşev ve Karamişev” satış evi pek ünlüydü. Bütün topluluk önünde ayak hizmetçisi olan bir çocuk Yorzin adlı büyük bir tüccara dönüşmüş. O, kendi mallarıyla hemen hemen bir tekel şeklinde Avrupa’ya girmek yeteneği sayesinde, Karakul (Astragan, yabani keçi) Borsası Kralı olarak adlandırılmıştır. Diğer ülkelerde de tüccar sınıfı başarılı mahiyette geliyordu. Simbirsk Vilayeti’ndeki Akçurin, Agişev, Aliyevler de faaliyetlerini İdil Bölgesinin dışına yaymışlardı. Tedbirlik ve sıra üstü iş yönetme

nitelikleri sayesinde, Troitsk’de Yauşevler, Ural’da Ramiyev, Ahmetzyanov altın sanayicileri ünlüydüler”³⁰.

“Ural iş adamları arasında Agafurovlar özel bir yer alıyorlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında ticari faaliyetin başlangıcı Hişametdin Agafurov tarafından yün ve kot mallarının satışıyla verildi. Sonra da, zirai ve dikiş makineleri ticareti de bunlara katıldı. Şirket kendi etkisiyle Troitsk, Potropavlovsk, Celyabinsk şehirlerini de kapsadı. Hişametdin’in üç oğlu babalarının işine devam ettiler. “Agafurov Kardeşler” şirketinin başına, İrbitsk Fuarının teşkilatçılarından biri olan ve Yekaterinburg’da ticari odanın başkanı olarak seçilmiş olan Zaynetdin Bey geçti”³¹.

“Kapitalist ilişkiler Tatar halkı arasında da gittikçe geliyordu. 20. yüzyılın başında Tatar tüccarları arasından onlarca sanayici çıkmıştır. En büyük tüccarlardan Kazan ve kazalarda; deri, kürk, sabun ve tekstil özel fabrikaları olmuş olan Araslanov, Azimov, Utyamişev, Karimov vs. sayılıyordu. Ayrıca Tatar tüccarları milli ayakkabı, baş giyisi ve bakır sofra takımı üretimi gibi ufak çıkarımları da kendilerine mal etmişlerdir. Tatar sanayi burjuvazisi geniş ticari faaliyetlerini ülkenin haricine de yaymışlardır. Akçurin ve Deberdeyevler, Saratov ve Simbirsk Vilayetlerinde büyük kumaş fabrikalarının, Ramiyevler Verhne-Uralsk ve Orsk’ta bir kaç altın maden ocağının sahipleriydiler. Husayinovlar, Orenburg Vilayeti ve Kazakistan’da sabun işletmelerini kurmuşlardır. Yauşevler ise Troitsk ve onun kazasında sabun ile deri işletmelerini açmışlardır. Tatar kapitalistleri, Rus işadamları misali tekелci sanayi birlikleri kurmaya başlamışlar. 1893 yılında Simbirsk Vilayetinde “Akçurinler’in Staro-Timusinskaya Kumaş Manifakturu Şirketi” faaliyette olmuştur. 1895 yılında ise Kazan Vilayetinde “Ahmetyan Saydaşev ile oğullarının, Baki Subayev ile birlikte ticari sanayi ortaklıkları meydana gelmiştir. 1897’de Saratov Vilayetinde İşmuhammed Deberdeyev’in oğullarıyla birlikte ticari sanayi şirketi kurulmuştur. Yıllık sermaye devri milyonlarca ruble olan bu ortaklıklar bir kaç kapitaliste aittiler. Üretilen malların satış karı da hisse senedi gereği ortaklar arasında dağıtılıyordu. Ne var ki, Tatar sermayesi ülkenin ekonomisinde ikinci derecedendi. Çarlık Hükümeti, Rus tüccarlarının maddi meraklarını savunuyor Tatar tüccarlarının gelişmesini ise farklı yöntemlerle engelliyordu. Bu durum Tatar burjuvazisinde mutlakiyet yönetimine karşı muhalefet duyguları oluşturunuyordu. Ama kendi kitlesi içinde Tatar burjuvazisi Çarlığı yok etmeye

³⁰ Tagirov İ. R., *a. g. e.*, s. 19-20.

³¹ Ehmetveli Menger, “Hatireler”, *Gasirlar Avazi*, No:1, Kazan, 1997, s. 164-165.

değil, tersine onu ve işçi sınıfıyla milli kenar bölgellerinin ezilen halklarını bastırmak için son derece gerekli olan polis bürokrasisi sistemini savunmaya meraklıydı. Kitlelerin inkılabi hareketi kuvvetlendiği şartlarda da Tatar burjuvazisi mutlakiyet ve toprak kölesi pomeşçiklerle birlik kurmaya gayret ediyordu. Burjuvazi için en faydalı durum ki, ona gerekli değişimler Çarlıkla mücadele aracılığıyla değil, onunla uyuşma yöntemiyle gerçekleşsin. Tatar proletaryasının sayısı da arttı. 20. yüzyıl başında ülkenin sanayi işçilerinin %10-12'si Tatarlardı. Alafuzov ve Krestovnikovların işletmelerinde işçilerin %30, Kukmara keşecilik ve ayakkabıcılık fabrikalarının da %50'sini Tatarlar oluşturmaktaydı. Bunun haricinde Tatarların büyük bir kısmı Donbass Kömür Ocağı, Bakü Petrol ve Ural Madencilik işletmelerinde çalışmış. 1897 nüfus sayımına göre Rusya'da toplam 89 bin Tatar yaşıyormuş. Şunu belirtmek gerekir ki; Tatar işçilerin çoğu düşük ihtisashlı olduklarından dolayı sık sık kalifiyesiz işçi olarak kullanılmış veya az bilgiler gerektiren üretim alanlarında çalışmışlar. Kapitalistik ilişkiler, köylüleri daha çok sınıflara ayırıyor ve ziraat alanlarına gittikçe yayılıyordu. Köylü burjuvazisi tapu senedinin büyük kısmı ve kiralık toprakların yarısından fazlasını kendilerine mal etti. Aynı zamanda ekim tarlaları ve iş hayvanlarının yarısından fazlası da onlara aitti. Bunun dışında geliştirilen tarımsal aletlere de sahiptiler. Bunlar da varlıklı köylülerin ekonomik durumlarını ölçülemeyecek derecede destekliyordu”³².

“İnkılap öncesi döneminde Tatarlar kendilerini Müslüman dünyasının bir parçası olarak hissediyorlardı. Özellikle Mekke ve Medine gibi kutsal yelere meraklıydılar. İstanbul'da olduğu gibi bu şehirlerde de onlar arsalar elde edip hacılar için evler kurmuşlar, İslam ilahiyatını öğrenecek Rusya Müslümanları ve herkesten önce Tatarlar için medreseler açmışlar. Medine'de Kazan Camii ve Kazan Medresesi varmış. Mekke'de de Kazan Mollası Sallah'ın yardımıyla Galimcan Barudi tarafından eğitim amaçlı ev kurulmuş. Eğitim müesseselerindeki öğrenci sayısı üzerine çok bilgimiz olmamasına rağmen, bazı gerçeklerden haberimiz var. Belli ki, 1909'da Murat efendi adlı Türk uyruğunu kabul etmiş birisi Rusyalı öğrencileri eğitmek amacıyla Kazan'a para toplamaya gelmiş. O, 1911 yılında Ufa Vilayetinin Minzilinsk kazasına aynı maksatla gelmiş. İstanbul'a Bugulminsk kazası Bayrakinsk Mollası Gubaydulla oğlu, Minzilinsk kazası Tumatuk köyünden Saytmuhamet ve Mirgazyan Ahmetlatipov kardeşler gitmiş. Jandarma ajanları bu okullarda öğrencilerin hangi para ve yöntemlerle eğitim gördüklerini sürekli kontrol ediyorlardı. Belli ki, 1913 yılında İstanbul'a

³² Tagirov İ. R., *a. g. e.*, s. 21-22.

Almaata'dan Abdulvaleyevler kardeşler tarafından 40 bin ruble kadar para gönderilmiş³³.

Hayırlı işler ve hacılar için evler kurmakla Deberdeyev, Yunusov vs. büyük iş adamları uğraşmışlar. Tatarların dini gerekçe üzerine ülkelerini terk etmek zorunda kaldıkları muhacirlik olayını da bundan dışarda tutmamak gerekir. Buna, Türk sultanı II. Abdulhamit'in, Rusya'dan Türkiye'ye bir kaç bin Müslüman ın göç etmesine rızası elveriyordu. Sonuçta merkezi Türkiye'de: Eskişehir, Konya, Akşehir, Kütahya şehirleri civarında İdil Tatarlarının meskün yerleri meydana gelmiş. Daha sonra Tatarların epey büyük bir çoğunluğu Ankara, İzmir, İstanbul'da yurtlandı. Türkiye'ye 20. yüzyılın başında göç eden Tatarların daha tedbirlieleri genelde ticari işlerine başlamışlar³⁴.

“Petrovsk'ta ticaretle uğraşan genç iş adamı Ahmetveli İbragimov kendi faaliyetini Moğolistan'a aktarmış. Sonraki yıllarda da Türkiye ve Avrupa'da şirketler açmış. Türkiye'de otobüs üretimini başlatmış olan “Mercedes Benz” şirketiyle yapılan işbirliği en başarılısıydı³⁵.

“1914 yılına doğru Tatarların kapitalistik gelişimlerinin önemli sonuçları bir kaç rakamla yansıtılabilir. Onlar 140'tan fazla büyük işletmelere sahiptiler. Onların 90'nı İdil Bölgesi ve Ural'da, yaklaşık 20'si Orta Asya ve 18'i Kazakistan'da, 8'i Orta Rusya, 6'sı Kafkaslar'da yerleşiyordu. Tatar kapitalistlerinin sanayi müesseseleri her yıl 10 milyon rublelik mal ürettiyordu³⁶.

“Tatarların yoğun bir şekilde yaşadığı Rusya'nın her bölgesinde farklı sosyal destek örgütlerinin yer alması, Tatarlar arasında sosyal ilişkilerin yetişkinliğinin belirtisidir. 1898 yılı 24 Aralık'ta Z. Ş. Şamil adlı genaralin evinde kurulan “Kazan Şehri Fakir Müslümanlar İçin Yardım Parası Cemiyeti” bunun en etkileyici örneğidir. Bu kurum 1914 yılına doğru 5220 kişiyi (yaklaşık tüm Müslüman nüfusun %17'si) bulmuş ve Z. Ş. Şamil, Ş. G. Ahmerov, İ. V. Teregulov vs. katkısıyla M. İ. Galeev ve A. Y. Saydaşev tarafından oluşturulmuştur. Bunların dışında mescit, çocuk yuvası ve okul açmışlar³⁷.

³³ Tagirov İ. R., a. g. e., s. 22.

³⁴ Gaynetdinov R. B., *Türko-Tatarskaya Politiceskaya Emigratsiya Naçala Veka*, Naberejnye Çelnı, 1997, s. 50-51.

³⁵ Tagirov İ. R., a. g. e., s. 23.

³⁶ Tagirov İ. R., a. g. e., s. 19-20.

³⁷ Salihov R. R., *Obşestvenno-Reformatorskaya Deyatelnost Tatarskoy Burjuazii Kazani (Vtoraya Polovina XIX-Naçalo XX Veka)*, Kazan, 1998, s. 134.

2. Kùltür

a. Ceditçilik

“19. ve 20. yüzyıllar arasında Tatar ictimai felsefi düşüncesi bir kaç yöneliş üzerine geliyordu: dini reformculuk, gelenekselciliğin muhafazakar yönelişı, maarifetçilik ve liberalizm. Reformculuk, muhafazakar yöneliş ve marifetçilik aynı adlı daha önceki hareketlerin geleneklerine devam etmişse de, liberalizm de yeni burjuvazi devrinin ideolojisi olarak Tatar felsefi düşüncesinde yeni bir yer işgal ediyordu. 19. ve 20. yüzyıllar arasında Rusya halklarının Müslüman eğitim sistemine ithal edilen alfabeyi yeni bir ses metoduyla öğretim (Arapca: “usul-cedid”-yeni metot) olan ceditçilik hareketi ortaya çıkmış. Onun kurucusu 1883 yılından itibaren yirmi seneden fazla bir süre boyunca çıkarılan Tercüman gazetesinin yardımıyla, Türki adlı bir dille yeni düşüncelerini propaganda yapan Rusya Müslüman halklarının ictimai politik faaliyet adamı İsmail Gaspıralı (1851-1914)’dır. Eğitimin yeni ses metodu, okuldaki akılsız ezberleme metoduna karşı bir alternatif yaratıyordu. Ama İsmail Gaspıralı dünyevi ilimler, öz dili ve Rusça’yı öğretmeye dayanarak eski geleneksel eğitim olan kadimcilikle (Arapça: “kadim” eski demektir.) tartışmasında gereken taraftarları zorla kendine kazandırıyor. Ceditçiler de eğitime yeni düşünce propagandacısı oldukları için sık sık onların faaliyeti de Tatar ictimai düşüncesine hem doğudan hem batıdan yayılan yeniliğin çağrışımını verirdi. Bu yüzden ceditçilik zeminsiz olmasına rağmen içerdikleri üzerine bir reformculuk hareketi, bir maarifetçilik şekli olarak değerlendirilirdi. Sonuçta ceditçilik Tatar kùltürü için özel bir hareket olarak reformculuk ve maarifetçilikle aynı seviyede incelendi. Bu son iki yönelişin fikirleri de ceditçiliğin düşünceleri diye tanıtıldı. Böylece, tarihi felsefi kavramların karışması ve yanlış kullanılışı ortaya çıkıyordu. Bu meseleyi yeniden aydınlatma zamanı geldi. Ceditçilik, bir çok araştırmalarda; Tatar milletin ideolojisi ve tam bir ictimai hareket olarak adlandırıldığı halde bu nasıl bir ideolojidir? Bu ictimai hareketin aslı nedir? daha da açıklanmıyor. Böyle geniş yaklaşımlarda ceditçilik düşünceleri hem reformculuk hem maarifetçilik hem de liberal fikirlerle özdeşleştiriliyordu. Bazen hiç temeli olmadan kadimciliği İşancılıkla özdeşleştiriyorlardı. Böylece, kadimcilik demekle işancılık kastedildiği sırada kadimcilik kavramının asıl anlamı kayboluyor. Yukarıda bahs ettiğimiz ceditçilik ve kadimciliği değerlendirme yaklaşımlarının çoğu Stalin dönemi Sovyet ilminin ideolojileştirilmesinin bir sonucudur. O dönemde, ceditçilik “Pan-

İslamizm” ve “Pan-Türkizm” misali gerici bir hareket olarak değerlendiriliyordu. Bazı tarihçiler ceditçiliği Hindistan, Fars, Mısır’daki benzer hareketlerle birlikte araştırırken reformculuğu modernizm diye tanıtarak onu ceditçilikle özdeşleştiriyorlardı. Daha sonra ceditçiliği marifetçiliğin bir etabı olarak gösteren bakış açısı ağır bastı”³⁸.

Ceditçilik, eğitim reformu için bir ictimayı harekettir. Uzun süredir, Buhara tipindeki skolastik eğitimine dayanarak geçinen ülkenin öğretim sistemi ceditçilere göre yeni çağın ruhuna artık uymamaya başlamıştır. Çağdaş ilim ve yeni endüstri çağına uygun eğitimi aşılama lazımdı. Müslüman eğitimi alanına evrensel yenilikçilik düşünceleri taraftarları olan 19. yüzyılın ikinci yarısı aydınları Hüseyin Fayizhani (Okul reformu projesi) ve Şihabatdin Mercani (Şakirdlerin eğitimi üzerine özel program) bu hareketin başını çekmişlerdir. Ne var ki, onların niyetleri Mercani Medresesinde ancak kısmen gerçekleşti. Feyizhani’nin projesi de bir teori halinde kağıtta kaldı. Gerçeğin çağdaş taleplerine uygun olan dünyevi bilimler ve Rusça okutulan tam bir Müslüman okulunu ancak İsmail Gaspıralı 1884’te Bahçesaray’da kurabildi. Reformcular milletin terakkiyetine yönelerek, heveslerinin ehemmiyetini kavrayan büyük ticari sanayi Tatar burjuvazisinin bayağı desteğiyle, İdil-Ural Bölgesinde fikirdaşlarıyla İsmail Gaspıralı’nın örneğini hızla aldılar. Eğitim reformu, her açıdan 20. yüzyıl başı Tatar manevi kültürü için gerekiyordu³⁹.

“Dini okullarda reform yapma fikrini ilk olarak Mercani’nin talebesi ve meslektaşı Hüseyin Feyizhani (1828-1866) Islah-ı Medaris adlı eserinde tartıştı. Feyizhani, bu eserinde medreselerin müfredatına müspet ilimlerin de alınmasını ve Avrupa modeline göre bir Tatar okulunun açılmasını teklif ediyordu. İşte onun bu fikirleri İsmail Gaspralı (1851-1914) tarafından pratiğe uygulandı”⁴⁰.

“Gaspıralı model olacak ilk Usül-ü Cedid mektebini 1884’te Bahçesaray’ın Kaytaç Aga mahallesinde açtı. Ancak *halkın cehalet ve taassubunu kuşkulandırmamak üzere işe başlamak lazım* olduğundan, Gaspıralı herşeyden önce halkı bu teşebbüse ısıdırmaya büyük çaba sarf etti. Ayrıca, mektebin muallimi olan Bekir Emekdar’ı bizzat Gaspıralı’nın kendisi eğitmişti”⁴¹. İsmail Gaspıralı’nın ruhi gelişmesine, Moskova, Paris ve İstanbul tesir etmişti. Oralardan, halkını, Türklüğü Avrupalılarla aynı

³⁸ Abdullin Y., *Djadidizm, Yego Sotsialnaya Priroda i Evolutsiya, Iz Istorii Tatarskoy Obschestvennoy Mıslı*, Kazan, 1979, s. 97.

³⁹ Tagirov İ. R., *a. g. e.*, s. 18-26.

⁴⁰ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibiry Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi -1917-1919)*, İstanbul, 1998. s. 45-46.

⁴¹ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara, 1996, s. 55.

seviyeye çıkarmak düşüncesiyle yurduna döndü. Ona göre şark kavimlerinin gevşeklik ve talihsizliklerinin yegane çözüm noktasını eğitimde aramak gerekir⁴².

“İsmail Gaspralı’nın Bahçesaray’da açtığı “usul-i savtiye” veya diğer adıyla “usul-i cedit” okulu Rusya Müslümanlarının eğitim sisteminde dönüş noktası oldu. O, bu okulunda kendi kaleme aldığı ve çocuklara kısa zamanda okuma yazmayı öğreten metod kitabı Hoca-i Sübyan’ı kullanıyordu. Gaspralı bu yeni metodu ve onun başarılarını Rusya Müslüman aydınları arasında oldukça yaygın olan ve o dönemde iki dilde çıkan Tercüman/Perevotçik adlı gazetesi ile de tanııtma faaliyeti içine girdi. Bu çabaların bir neticesi olarak yeni metotla eğitim veren ikinci ise Bahçesaray’dakinden üç yıl sonra 1887’de İdil boyu Tatarlarının yaşadığı Han Kirman (Kasimov) şehrinde açıldı. 1905 yılına gelindiğinde ise Rusya Müslümanlarının takriben 5 bin okulunda, şartların getirdiği bazı farklılıklara rağmen, genelde “usul-i cedit” kullanılmaya başlanmıştı. Bu okulların en yaygın olduğu bölge ise İdil-Ural’dı”⁴³.

“Ceditçilerin eğitimde yenileşme hareketiyle amaçladıkları ana hususları şu üç maddede toplamak mümkündür:

1. Okuma yazmada takip edilen mevcut harf metodunu bırakıp, daha kolay olan ses (avaz) metodunu (önceleri hece metodunu) uygulamak.
2. Mektep ve medreselerin programlarına fen bilimlerini girdirmek.
3. Öğretim dilini ve ders kitaplarını Türkçeleştirmek”⁴⁴.

“Ceditçilik hareketi şartlı olarak iki etapa bölünebilir: 1. 19. yüzyılın 80’li yılları – 1905-1907; 2. 1905 – Ekim 1917.

Birinci etapta Ceditçi okullarda Türki dili popülerdi ve 1905-1907 yıllarından sonra artık farklı Türk dillerinde yazılan yeni ders kitapları üzerine dersler veriliyordu. Önce köy yerlerinde kadimci okullar daha çoktu, onlar şehirdeki yeni usullere karşı durabiliyorlardı fakat ilk Rus İnkılabından sonra İdil ve Ural’ın büyük kentlerindeki okulların çoğunluğu yeni usulü kabul ettiler. Onlar arasında Kazan’daki Muhammediye, Apanayev ve Mercani medreseleri, Ufa’daki Galiye ve Usmaniye medreseleri, Orenburg’daki Husayiniye medresesi en bariz olanlarıydı. Bir çok yeni usullü okul köylerde de görülüyordu.

⁴² Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1988, s. 275.

⁴³ Nadir Devlet, *a. g. e.*, s. 46.

⁴⁴ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul, 2002, s. 290.

Ceditçilik hareketinin 20. yüzyıl başındaki mensupları hürriyet kazanmak için önce genç nesilleri zamanın Avrupa ilimleri doğrultusunda eğitime hedefi fikrini ileri sürmekteydiler⁴⁵. Ceditçiler bir çok şeyi Avrupa eğitim sisteminden aldılar: sınıflara ayrılma, yıllık sınavlar, dersler cetveli. Dersler esnasında sınıf tahtası, öğretmen not defteri ve haritaların kullanılması yeniydi. Fakat okullarda hala din dersleri daha çoktu ve dünyevi derslerin öğretimi skolastik şeklindeydi. Ceditçi okullar din etkisinden özgür dünyevi eğitimin yolunda olan dini eğitimin sadece geçiş aşamasıydı. Zaman, yeni usullü okulun din tahakkümünden özgürlüğünü ısrarlı bir şekilde talep ediyordu. 1905-1907 yıllarındaki medresedeki öğretim sisteminin değiştirilmesi uğruna olan öğrenci hareketi zamanın taleplerinin sadece bir yansımasıydı. Kazan'da onlar tarafından Rusya'daki tüm Müslüman okulların reformunu amaçlayan reform komitesi oluşturuldu. Bu hareket İdil ve Ural'ın diğer şehir ve köylerine de sirayet etti. Zamanla öğrenciler eğitim alanında radikal değişimler talepleriyle çıkış yaptılar: derslerin öğretmenler arasında ihtisaslarına göre taksim edilmesi, dünyevi ve dini bilimlerin öğretiminin çağdaş bilgiye uygun olması, öğrencilerin medresedeki iç düzen kurallarının işletilme ve uygulanmasında katılımları. 1906'da 1500 Kazan öğrencisi skolastik eğitime karşı protesto olarak dersleri bıraktılar. Aynısı Ufa ve Oranburg'daki ceditçi medreselerde de oldu. Bu olgular yeni usullü okulların popülerliğinin bitmesi hakkında delildir. Tatar toplumuna bazı dini derslerin verilmesiyle dünyevi okul gerekiyordu.

Böyle okulların ilkleri, dini olmalarına rağmen ortaya çıktı. Tatar düşünürü Ziya Kamali başkanlığında Ufa'nın Galiye Medresesi dünyevi derslerinin öğretiminin sayısına göre ve Kimya, Trigonometri ve Tatar Halkı Tarihi derslerinin derinlemesine öğretilmesiyle dini derslerin genel dersler arasında %16 oranında yer alan İş-Bubi Medresesi hariç Kazan'daki Muhammediye, Ufa'daki Usmaniye ve Orenburg'daki Husayiniye gibi ileri ceditçi okullardan farklıydı.

Öğrenci ve mollaların karşıtlığı, yeni usule göre ama eğitim planındaki dini derslerin çoğunluğunu koruyarak öğretimin verilmesiyle sonuçlanan bir uzlaşma ile bitti. Böylece 1905-1907 yıllarındaki öğrenci hareketi Tatar toplumu içerisinde dünyevi eğitime olan ihtiyacı ortaya koydu.

⁴⁵ Baymirza Hayit, *Türkçülüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul, 1986, s. 4.

Ceditçiler ve kadimcilerin karşıtlığında Çarlık Hükümeti kadimcilerin tarafını tuttu çünkü Tatar halkının bilincinin yükselmesini istemiyordu. Rus olmayan halkları Hristiyanlaştırma politikasının suya düşmesiyle Çarlık, kadimcileri destekliyordu.

1913’de Rusya İçişleri Bakanı N. V. Maklakov bu hususta şöyle yazıyordu: yeni usullü okulların yararına olan hareket Müslüman dini yönetiminin tutucu temsilcileri şahsında karşıtlığına uğradı...Sırf dini sebeplerle hareket eden bu şahıslar aslında, şuursuzlukla Müslüman okulunun devlet açısından olumsuz milletleşme ile mücadelesinde iktidarın taraftarları oluyor.

1901’de Orenburg Valisinin emri üzerine Seyitov Pasad’ındaki pedagoji kursları kapandı ve 1911’de kadimcilerin ihbarı sonucunda Bubi Medresesi (ilerici Müslüman eğitim müesseselerinden biriydi) tüm öğretmen kollektivinin tutuklanmasıyla kapatıldı. Medresenin yöneticileri Bubi kardeşleri 1912’de aklandılar⁴⁶. Ceditçi okullar Çarlık Hükümetinin sıkı kontrolü altında Birinci Dünya Savaşına kadar kalıyordu⁴⁷.

Kendi gelişiminin ikinci etabında ceditizm terimi daha geniş bir şekilde yorumlanmaya başlandı. Böyle bir yaklaşımın sebeplerinden biri 20. yüzyılın başında Rusya’da ceditçi eğitiminin yükselen popülerliği idi. Buna bağlı olarak tutucular dine dayanarak, yeni usulü kötölemeye çalıştılar. Özellikle ünlü Tatar kadimcisi İşmuhammed Tuntari, hem Kürsevi hem de Mercani’ye ceditçi derdi çünkü ona göre İslam’ın dokunulmaz otorite olan Orta Çağ Kelamcılarının eserlerini tenkit ederlermiş. Tuntari, Kürsevi ve Mercani’nin böyle faaliyetlerini “cedidizm” teriminin kullanımını ilahiyat ve felsefe alanlarına da yayarak, yeni usullü olduğunu söyledi. Terimin git gide geniş bir şekilde yorumlanması 20. yüzyılın başındaki yayınlara da sirayet eder: ceditizm ile birlikte Avrupa biliminin teknik kazançlarından istifade edilmesine ve dünya kültür değerlerine katılmaya başlanıyor. Ceditçiler Tatar halkının kültürü ve toplumsal hayatında yeni ve ilerici şeylerin taraftarları olarak kabul edilmeye başlanıyor.

Ceditizmin böyle bir yorumunu bir çok yönüyle çağdaş bilim adamları da kabul ediyor. Son zamanda ceditizmin içinde reformatörlük ve aydınlatıcı diye iki akım ayırt ediliyor. Bilimlerde tüm yeni şeylerin savunucuları ceditizmi milleti kurmayla

⁴⁶ T. K. İbragim, F. M. Sultanov, A. N. Yuzeyev, *Tatarskaya Religiozno-Filosofskaya Mıslı v Obşçemusulmanskoy Kontekste*, Kazan, 2002, s. 140-141.

⁴⁷ Rahimov S., *Sotsialno-Pravovoy Status Tatarskix Uçebnix Zavedeniy Posledney Çetverti XIX – Naçala XX. Vv. //İslam v Tatarskom Mire: İstoriya i Sovremennost*, Kazan, 1997, s. 81.

bağdaştırıyorlar⁴⁸. Sonuçta Tatar kültürü için özel olan hareket olarak ceditizm, reformatörlük ve liberalizm ile aynı sıraya koyuluyor ve reformatörlük, aydınlatma ve liberal fikirlerini hata olarak ceditçilerin fikri diye sunuluyor⁴⁹.

Böylece Tarih ve Felsefe düşüncelerinin karışması oldu ve oluyor. Ceditizmin değerlendirilmesinin böyle bir yaklaşımları bir çok yönüyle Stalin dönemine ait olan bilimlerin ideolojileştirilmesinin bir sonucudur.

Aynı şekilde Ceditizmi, Müslüman eğitiminin reformu uğruna olan hareket olarak reformatörlük, aydınlatma, liberalizm ve sosyal-demokratizm ile bağdaştırmak yanlıştır. Ceditizm, bu toplumsal felsefi ve ideolojik hareketlerin sadece bir unsurudur.

Bundan dolayı, ceditçiler yani yeni usullü eğitimin taraftarları; hem reformatör liberal hem aydınlatıcı ve bazıları da sosyal-demokrat idi.

Ceditizm, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başındaki Tatar kültür ve felsefi fikirlerinin içinde kendi yerini buldu⁵⁰.

“Ceditizmin aslının belirtilmesinde en önemli yönlerden biri de, onun Müslüman reformatörlüğüne yönelik münasebetinin açıklanmasıdır. Daha doğrusu şu soruya cevap oluyor: Müslüman reformatörlüğü ceditizmin bir kısmı mı oluyor yoksa ceditizm onun sadece teorik bir kaynağı olarak mı görülüyor? Bu soru ilkesel bir sorudur çünkü onun cevabına ceditizmin tüm nitelemeleri bağlıdır. Eğer onu Tatar toplumu içindeki Müslüman reformatörlüğü fikrinin devrimi olarak ele alsak, ceditizm tıpkı onun felsefesi gibi fakat bazı nedenlerden dolayı dünyevilik unsurlarını içeren aynı dini muhtevayı kazanıyor. Ceditizmin Müslüman reformatörlüğünden ayrılması ise onu başlıca dünyevi muhtevalı fakat birçok dini unsurları içeren tamamen yeni bir görünüm olarak kabul ediyor. İşte bu soru da ceditizmin tüm belirtmelerinde ayrılma oluyor”⁵¹.

“Ceditçilik önceleri yalnız eğitim alanındaki öğrenim sisteminin yeni bir metodu olarak ortaya çıkmışken, sonraları dini ve genellikle bütün hayatı modernleştirmek amacı güden geniş kapsamlı bir hareket haline dönüştü. Ceditçilik toplum içindeki gelişmelerin sadece dışa dönük bir yansıması oldu. Toplumdaki feodal hayat kaideleri ve ilişkileri yerine burjuvazi ilişkileri yerleşiyordu, milli piyasa meydana geliyor ve milli burjuvazi doğuyordu.

⁴⁸ Abdullin Y. G., *Djadidizm Sredi Tatar: Vozniknoveniye, Razvitiye i İstoriçeskoye Mesto*, Kazan, 1998, s. 34-35.

⁴⁹ İshakov D. M., *Fenomen Tatarskogo Djadidizma: Vvedeniye k Sotsiokulturnomu Osmisleniyu*, Kazan, 1997, s. 12.

⁵⁰ T. K. İbragim, F. M. Sultanov, A. N. Yuzeyev, a. g. e., s. 142.

⁵¹ Refik Muhammetşin, *Tatari i İslam v XX Beke*, Kazan, 2003, s. 114.

Sözü edilen tabakalar kendi menfaatlerini ve ihtiyaçlarını daha net bir şekilde idrak etmeye başlıyorlardı. Bu tabakalara dini reform ve milliyet fikirleri bir temel oluşturmuştu ve bu tabakanın düşüncesine göre iş bu temel üzerinde bütün halkı pekiştirip onu modern ve sağlam dayanıklı bir hale getirmek mümkündü. Bunun dışında milliyet fikri birlik ve tesanüt fikriyle, yani Türkçülük ile sıkı sıkıya bağlıydı”⁵².

b. Eğitim

“Tatar eğitim sisteminin esasını önceki gibi mektep ve medreseler teşkil ediyordu. 20. yüzyılın başında onların sayısı epeyce çoğaldı. Böylece, 1905 yılında Kazan Vilayetinde 54 binden fazla öğrenci olmak üzere 845 mektep ve medrese vardı. Sekiz sene sonra öğretim müesseselerinin sayısı artık 967’ydi ve bu öğretim kurumlarında 80 bin öğrenci okuyordu. Rus-Tatar liseleri, Rus-Tatar okulları ve medreselerde Rus sınıflarının sayısı artıyordu. Liselerin mezunlarının bir çoğu Kazan, Orenburg, Simferopol’daki Tatar öğretmen okullarına giriyorlardı. Rus sınıfları ve Rus-Tatar okulları Tatarlara Rus ve Avrupa kültürünü öğretiyordu. Diğer önemli bir değişim olarak da yeni metotlu cedit okullarının gelişmesiydi. 19. yüzyılın birinci onluğunun sonuna doğru Kazan Vilayetindeki mektep ve medreselerin çoğu ses üzerine öğretim metodunu kullanıyordu. “Muhammediye”, “Kasimiye”, “Merceniye” (Kazan) , “Galiye”, “Osmaniye” (Ufa), “Huseyiniye” (Orenburg), “Rasuliye” (Troitsk), “Bubi” (Viyatka Vilayeti Serapul Kazası İş-Bubi Köyü), “Gubaydiye” (Samara Vilayeti Bugulme Kazası Bayıryaka Köyü). Kaide olarak onlarda öğretilen derslerin çoğu dünyevi mahiyetteydi. Örneğin; “Muhammediye”de Aritmetik, Coğrafya, Mantık, Geometri, Bütün Dünya ve Rusya Tarihi, Rusça, Doğu Dilleri, Psikoloji, Pedegoji, Etik, Tıp, Hukuk vs. dersleri okutuluyordu. Bu medresede edebi ve tiyatro dernekleri çalışıp el yazılı gazeteler çıkarılıyordu. Elbette, tüm medreseler gerekli seviyede değildi. Gabdulla Tukay yakınen şöyle yazıyordu: “Medresede çok yıllar geçirdik. Zaman ve ateşimizi kaybettik”. Ama böyle bir durum başka halklarda da ender tespit edilenlerden değildi. Kilise-ruhani dairelerindeki düşük eğitim veya Rus yazarı N. G. Pomyalovskiy’in “Oçerki Bursi” eserini hatırlıyalım. O, eserinde sahip papaz okulunun öğrencilerinin beden ve ruhlarını nasıl sakatladıklarını yazıyordu. Okulları reformlar vasıtasıyla değiştirme ve eğitim kalitesini yükseltmek meseleleri, 20. yüzyılda Rusya’nın bütün halkları ve toplumunun ileri çevrelerini meraklandırıyor.

⁵² Rafael Muhammetdin, *a. g. e.*, s. 37.

Zamanın bir belirtisi olarak da Tatar kadınlarının eğitiminin gelişmesiydi. Yeni metotlu L. Huseyinova, M. Muzafferiyev, R. Amirhaniye, S. Amirhaniye (Kazanlılar), F. Edhemova (Orenburg), F. Gaynutdinova (Ciştopol) ların okulları geniş çevrelerde meşhurdur. Onlarda öğretilen derslerin arasında Tatarca Yazı ve Okuma, Aritmetik, Coğrafya, Tarih gibileri de vardı. Ekim sonu 1916 da Kazan’da açılan F. Aitova’nın ilk Tatar kadın jimnazisinin ders programına giren dünyevi ilimlerin alanı da genişti. Aynı yıllarda Ufa’da Tatar ve Başkırt kadın öğretmenler için kurslar çalışıyordu. Troitsk’te Tatar bayanları için özel kadın okulu kurulmuştu. Tatar okulu zor şartlar içerisinde geliyordu. Ondaki yeni olayları engelleyen yalnız kadimciler değildi. Hakimiyet, devlet memurları yerlerinde Tatarların dünyevi eğitime mümkün olduğu kadar engel olmaya çabalıyordu. Kazan eğitim bölgesinin müfettişi Y. D. Koblov’un çıkardığı “Tatar Müslümanları Milli Umum Eğitim Okulları Hakkında Hayaller” adlı kitabı dikkate değerdir. 1914 yılında St. Petersburg’da yapılan Müslüman işleri üzerine “Özel Toplantı” belgelerinde de Tatar dünyevi okulu *son derece istenmez bir olay* olarak nitelendirilmiştir⁵³.

Karl Fuks (19.y.y.) diyor ki: Tatarlar, hatta bazı Avrupa halklarına nispeten daha eğitilidir. Okuma-yazma bilmeyen bir Tatara kendi hemşerileri bile hor bakmış ve vatandaş olarakta ta saygı değer bir adam olarak görülmemiş.

Yüksek öğrenim almaya istekler de artıyordu. 1908 yılında Kazan Üniversitesi öğrencileri arasında 13 Tatar olmuşsa, beş sene sonra da 27 olmuş. Tatarca nutuklar Moskova, St. Petersburg, Kiev, Odessa üniversitelerinde ve hatta yurt dışında da duyuluyordu. Böylece Tatarlar; Paris, Lyej, Leyptsg, Jeneva, Newyork, Sanfransisko, Tokyo’nun yüksek ve orta okullarında eğitim görmüşlerdir. Bir kaç Tatar Kahire ve İstanbul Üniversitesi’ni bitirmişler. Elbetteki üniversite ve Avrupa tipindeki yüksek okul eğitimi zengin aileden olan genç erkek ve kızlara makbuldu⁵⁴.

3. Yayın Hayatı

“Rusya İmparatorluğunda, 1800’de Müslümanlara kitap basma müsaadesi verildi ve 1806’da yaklaşık 26.000 kitap basıldı, bu rakama 1500 Kur’an da dahildir. Bu

⁵³ Sultanbekov B. F., *İstoriya Tatarstana*, Kazan, 2001, s. 298-299.

⁵⁴ Sultanbekov B. F., *a. g. e.*, s. 300.

yüzyılın ortalarına doğru özel Tatar basımevi mevcuttu ve Müslüman literatürün sayısı şaşırtıcı bir hızla çoğaldı”⁵⁵.

“Tatarların milli şuurunun uyanmasının aktif teşviği 1905-1907 yılları inkılabı oldu. G. Tukay’ın “bir gün uyandık biz beşinci yılda” sözleri derin bir manayla dolu. Evet, bu milletin gerçek uyanışıydı. Buna çok gerçekler ve ilk önce kitap yayını, gazete ve dergilerin basımı delalet ediyorlar. Birinci Rusya inkılabı etkisiyle Tatarlarda mevkut gazete ve dergi basımı coşkuyla gelişmeye başlıyor. 1905-1907 yıllarında bütün Rusya’da 21 gazete ve 12 dergi olmak üzere 33 mevkut basımları vardı. Rusya’nın farklı şehirlerinde onlarca gazete yayınlanmış. Onların arasında Tatar gazeteciliğinin filo kumutanları Orenburg’daki “Vakit”, Kazan’daki “Güneş”, “Yıldız”, Ufa’daki “Turmuş”, St. Petersburg’daki “Nur” gazeteleri özel bir yer işgal ediyordu”⁵⁶.

Kazan’da ilk Tatarca mevkut basımı 1905 Yılı’nın Ekimi’nde ortaya çıktı. O da “Kazan Muhbiri” adlı Tatar liberallerinin ictimai-politik ve edebi gazetesi idi. Redaktörlerinden birinin Y. Akçura olduğu bu gazete altı sene boyunca çıkarıldı. 1906’da “Yıldız” adlı ictimai-politik, ictimai-politik ve edebi mahiyette olan “Beyan-el Hak” gazeteleri çıkıyordu. O zamanda, “Din ve Edep” adlı dergi de yayınlanıyordu. Kazan’la aynı zamanda Astrahan, Moskova, St. Petersburg, Menzelinsk, Orenburg, Samara, Simbirsk, Troitsk, Ufa vs. Rusya’nın başka şehirlerinde Tatarca gazete ve dergiler basılıyordu. Örneğin Ramiyev kardeşleri Orenburg’da ictimai-siyasi “Vakit” adlı gazete ve “Şura” isimli edebi-sosyal dergilerini basmışlardır. Y. Akçura, G. Tukay, G. İbragimov vs. dergiye yazı yazmışlar. Uralsk’ta umum-demokratik “Fikir” adlı gazete çıkarılıyordu. Orenburg’da kısa bir süre, görüş açıları üzerine Bolşevistik yönelişin sosyal-demokrasiye yakın olanı “Ural” gazetesi yayınlanıyordu. Onun basımına da İ. Ahtyamov, H. Yamaşev, H. Yamaşev-Badamşinler aktif katılıyordu. Sadece St. Petersburg’da 1910’da dört Tatar gazetesi çıkıyordu. Onların arasında “Nur” gazetesi Rusya’da ilk Tatar gazetesi idi. O, Arapça ve Farsça’dan alınan kelimeleri minimum kullanan millete yakın bir dilde yazılmış. Onu meşhur dini ve ictimai faaliyet adamı Ahun Atullah Bayazitov neşretmiş. Rusya’nın en güzel St. Petersburg Camisi’nin kurulması da onun ismiyle ilgili. Cami inşaatı için tezgahattan tutunda Buhara Emiri’ne kadar bütün Müslümanlar para vermiş. Cami A. Bayazitov’un ölümünden sonra 1911’de ibadete açılmış.

⁵⁵ Şırın Akıner, *a. g. e.*, s. 15-16.

⁵⁶ Tagirov İ. R., *a. g. e.*, s. 27.

Coşkuyla Tatar kitap basımı da gelişiyor. Basım evlerinin de sayısı artıyor, kitap basımı ve ticareti üzerine şirketler bile ortaya çıkıyor. Bunlar: Karimovlar'ın "Sabah", "Millet", "Maarif" vs. kitap ticareti şirketleri.

Rus yayıncılarının basım evlerinin de Tatar kitap basımına epey büyük bir katkısı vardı. Bazı kitapların Müslüman dilinde basıldığı kitap basımının ünlü merkezi olarak da Kazan şehri önde geliyordu. Çıkarılan kitapların sayısı üzerine Karimov kardeşlerin basımevi birinciliği kazanıyordu. 1917 yılına kadar baskı adeti 20 milyondan fazla olan 1700 tür kitap yayınlanmış. Bu basım evinde M. Gaffuri, F. Kerimi, M. Fayzi, N. Dumavi, A. S. Puşkin, L. N. Tolstoy, I. S. Turgenev, D. Defo, G.-H. Andersen ve diğer şair ve yazarların sanat eserleri çıkarılmıştır⁵⁷.

"Bilgilere göre sadece 1909 yılında Müslüman dillerinde 449 eser basılmış. Toplam baskı adeti 8062000 yaprakta 3115371 tane olmuş. Tatarlar, A. S. Puşkin, M. Y. Lermontov, L. N. Tolstoy, A. P. Cehov, I. A. Bunin, A. I. Kuprin eserlerine özel bir merak duyuyorlardı. Nijniy Novgorod Fuarı'nda 1913 yılında Gabdulla Tukay, Fatih Amirhan vs. Tatar yazarlarının kitaplarının yanısıra Rus yazarlarının da Tatarcaya onlarca çeviri kitapları satılıyordu.

Kazan şehrinde 1910'da çıkarılan çağdaş Müslüman yazarların eserleri şu sonuçları doğuruyor: Müslüman edebiyatı dünya ilimi ve bilgileri tarafına doğru gelişiyor. Neşriyat hemen hemen tamamıyla yeni metotluların, "Genç Tatarlar"ın elindedir. Hatta, dini sınırlar içerisinde de Arapça'ya bağlılıktan kurtulup hızla Tatarlaşıyor. Rusya'da Müslüman milleti, Türk dili ve Müslüman meraklarının birliği şüphesiz sayılıyor.

Tatarların kapitalistik yol üzerine devamlı gelişiminin belirtisi olarak ekonomik bilgilere de merakın artmasını düşünmeliyiz. 1908'de Samara şehrinde ticaret, ziraat ve sanayi hayatı meselelerine bağışlanan "İktisat" adlı derginin ilk sayısı çıkarılmış. Onun redaktörü de Tatar erkek ve bayan medresesi, Tatar kütüphanesi ve kitap mığazasının bir organizatörü olan Molla Fatih Murtazin'di. Dergide ekonomik hayat hakkında farklı materyaller basılıyor ayrıca ticaret ve hele Müslümanların yabancı ülkelerle ticaretine özel bir önem veriliyordu. Hisse senetli şirketler, gümrük sorunları, tarife, vergi meseleleri, bankalar bunlar ve daha çokları tam Birinci Dünya Savaşı'na kadar neşredilen bu dergide yansıtılıyordu.

⁵⁷ Sultanbekov B. F., *a. g. e.*, s. 303-304.

Bilgilere merak olduğunu kütüphanecilik işinin gelişmesi de gösteriyor. Mesela 1911 yılında Troitsk Müslüman Kütüphanesinde 19432 ziyaretçi kaydedilmiş. Aynı yılda Celyabinsk Müslüman Kütüphanesini 14325 okuyucu ziyaret etmiş. Bu kütüphanede 19967 kitap varmış.

1914 yılında Orenburg Müslüman Kütüphanesinde 4414 cilt kitap varmış ve oraya her yıl 15-20 bine kadar ziyaretçi uğramış⁵⁸.

4. Edebiyat

“20. yüzyıl Tatar edebiyatı tarihinde büyük değişimler dönemi oldu. Bu dönem, edebiyatın önce hiç geçirmediği gelişim, yeni yönelişler ve sanat metotlarının oluşup şekillenmesi devriydi. Geleneksel sanat türleri değişiyor, yenileri meydana çıkıyor, konu çevresi de genişliyordu. Tatar edebi eleştirisi, edebi sanat sürecinin ayrılmaz bir parçası oldu. Tatar yazar ve şairleri, Doğu, Rus ve Batı Avrupa edebiyatlarının başarı ve tecrübesini gittikçe aktif olarak kullanıyordu. Asrın ilk on yılında bir çok olgun söz ustasının faaliyetlerinin en ala noktası edebi arenaya genç yazarların çıkması tesbit edildi. Bunların çoğu daha sonra Tatar edebiyatının klasikleri oldu.

Gerçek bir saygıya değer G. Tukay (1886-1913) Tatar halkının sanat ve sosyal-politik hayatına heves ve coşkusıyla girdi. O’da yalnız yüce bir şair değil parlak nesir yazarı gazeteci ve pedegog oldu. G. Tukay; yeni Tatar edebiyatının ve çağdaş Tatar dilinin kurucularından biriydi. Tatar realistik eleştirisinin temellerini de, o atmıştır. Vatandaş şairin yüce vazifesi, öz diline, öz toprağına sevgi, kadınların hak eşitliği, sosyal ve milli istilasından kurtulmuş bir toplum üzerine hayalleri mutlakiyet feodeal-ataerkil eskilik, muhafazkarlığın ifşa edilmesi ve bu konuların hepsi Tukay eserlerinde yansıtılmıştır. Eserleri arasında “Yazara”, “Par At” (çift at) , “Surele” (Orman perisi), “Kadın İçin Özgürlük”, “Saman Pazarı yahut Yeni Kesik Baş”, “Gitmeyiz!” adlı şiirlerini özel bir şekilde belirterek söyleyebiliriz. Tukay’da Rus ve Tatar halklarının arkadaşlığı konusu ayrı bir dikkate layıktır. “Yubiley Ungayından Halk Ometleri” (Yıl dönümü dolayısıyla halk ümitleri) adlı şiirinde şöyle yazıyordu:

Rus toprağında biz iz bırakmışız.

Yaşanan yılların parlak aynasıyız.

Rusya halkıyla şarkı söyledik.

⁵⁸ Tagirov İ. R., *a. g. e.*, s. 27.

Hayal ve ahlakımızda da aynı şeyler vardır.

Yıllar peş peşe geçiyor
Sürekli birlikte biz saklaşıp çalı
Bizim arkadaşlığımız asla kırılmaz
Bir ip üzerine biz takılmışız.

Ama bu şiirin sonunda mutlakiyete karşı kızgın bir uyarı da var:

Bir devletin sadık çocuklarıyız
Acaba haksız mı olmalıyız?

G. Tukay'ın şiirleri şu anda da çekici gücünü kaybetmiyor. O'nun "Tugan Tel" (Öz Dil) şiiri Tatar halkının gayr-ı resmi milli marşı oldu. Genç Tukay da, 27 yaşında akciğer veremi hastalığından ölmüş⁵⁹.

Asır başının en popüler Tatar tiyatro yazarı (O'na Tatarların Ostrovskiy'si lakabı veriliyordu) Galiaskar Kamal'di (1879-1933). Tatar dramaturji ve tiyatro sanatının kurucusuydu. "Mutsuz Genç", "İlk Oyun", "Hediye İçin", "Şehrimizin Sırları", "İflas" adlı piyeslerinde canlı ve renkli bir dil aracılığıyla G. Kamal Tatar halkının hoş resimlerini temsil etmiş, azmış zenginleri eleştirip bazı ruhanilerin de günahlarını tenkit etmiş. Piyesleri, hemen hemen yüzyıldır sahneden inmiyor ve ilk seyircilerin torun ve torun çocuklarının alkışlarını kazanıyor.

1907 yılında ünlü yazar ve faaliyet adamı olan Galimcan İbragimov (1887-1938) "Öğrencinin Kovulması" adlı ilk hikayesini yayınlamış. Fatih Amirhan (1886-1926), Şerif Kamal (1884-1943), Gafur Kulahmetov (1881-1918), Fatih Kerimi (1870-1937), Seyit Remiyev (1880-1926) vs. edebiyatçıların eserleri Tatar cemaatinin bütün seviyelerinde de çok popüler olmuşlardı. Derdemend'in (1859-1921) şiir faaliyeti özel bir mahiyetteydi. Orenburg altın sanayicisi olan ve Birinci Devlet Duması'nda milletvekililiği yapan Derdimend'in ince lirizm, psikologizm ve dünyayı facialı bir şekilde kavrayışı onu diğer şairlerden ayırt ettiriyor. Derdiment; A. S. Puşkin, M. Y. Lermontov, I. Tutçev, A. A. Fet gibi Rus yazarlarının eserlerini de Tatarcaya çevirmiştir.

⁵⁹ Sultanbekov B. F., *a. g. e.*, s. 300-301.

Meşhur nesir yazarı siyasetçi ve filozof Gayaz İshaki (1878-1954)'nin şöhretinin yükselişi özellikle çok hızlı oldu. “Zindan” hikayesinde⁶⁰ inkilab-i mücadele ve sosyal tezatların şiddetleşmesinin zor yıllarında, hapis ve kanun hademelerinin mizaçlarını açıklıyor. Müslüman bölgelerin geniş sınırları içerisinde bu eser G. İshaki'yi meşhur etti. G.İshaki tarafından “İkiyüz Yıldan Sonra İnkiraz” adlı maarifi anti-utopya yazılmıştır. Roman ve hikayeler olmak üzere toplam 60 eser yazara aittir. F. Tuktarov'un Devlet Duması'ndaki Müslüman milletvekillerinin işini çok espirili ve canlı bir biçimde açıklayan kitabı özel bir edebi-politik “bestseller” oldu⁶¹.

“Bu yıllarda Tatar edebiyatında önemli yerleri G. Tukay, G. İshaki, F. Amirhan, Derdemend, M. Gafuri, S. Kamal işgal ediyordu. Bu edebiyatçıların faaliyetleri milli şuurun uyanmasını sağlıyordu. Rusya'nın bütün Müslüman -Türk halklarının edebiyatlarını etkilemiş olan G. Tukay bu süreçte özel bir yer alıyordu. Tatar toplumunun hayatındaki büyük yazarın önemi ve yeri hele ölümünden sonra açık olarak ortaya çıktı. Bakü'de çıkarılan “Kaspiy” (Hazar Denizi) gazetesinin bir sayısında Dagestani'nin “Zametki Müslüman ina” (Bir Müslüman in Tespitleri) adlı makalesinde şöyle diyordu: “şiiirleriyle Müslüman kalplerini yakan öz şairimizin hatırası herkes için değerlidir”. Makalenin sahibi tespit ediyor ki o, on yıl süresince sosyal hayat içerisinde yaşadığı halde Müslümanların içlerinden biri olan sanat büyüğünü böyle kaybetmelerine canlı ve sıcak ilgi gösterdiklerini ilk defa görüyormuş. Kafkasyalı, Tukay'ın çalıştığı yere nispeten uzak yerde bulunmasına rağmen şairin basit adamların kalp ve ruhlarına ne kadar derin sızmasını belirtebilmiş. Kafiye, okunaklılık, kelime zenginliği ve orjinallik açısından edebi eserlerin parlak örneklerini yaratabilenler değil, şiirin her hecesine derin bir mana koyan, milletin asıl meraklarını yansıtanlar, insanların meraklarına yakın olup halkların dert ve sevinçlerini paylaşp onları merak edenler şair ve yazar ünvanına layıktırlar. Tukay'ın faaliyetleri çok gazetelerin sayfalarında yüksek değer kazanmış. Nisan ayı 1913 yılında şairin ölümünden sonra “Müslüman Gazetesi” şöyle yazıyordu: “Onun lirizmi Başkırdistan ve Tataristan'a yayılarak Kırım'a, Hazar Denizi Bozkırları ve Türkistan'a da uğruyor”. Gazete şu sözlerin de altını çiziyor: bu ölüm sıradan bir ölüm değil. O bizim çevremizi kendi ruh telleriyle içimizdeki

⁶⁰ Bu eserin esasını yazarın Çistopolsk Hapishanesi'nde geçirdiği günlerin izlenimleri teşkil etmiştir.

⁶¹ Sultanbekov B. F., *a. g. e.*, s. 302-303.

kendimize inanç ve gücümüzü uyandıran en iyiden ve en tazedten acımasız bir şekilde mahrum etmektedir”⁶².

“Böylece 1906-1916 yılları arasında Tatar kültürü ilk ve belli bir adımını ileriye attı. Milli eğitim sistemi de dünyevi büyük yönelişini kazanmış. Tatar okullarının sayısı da artıyor, yüksek eğitim de daha elverişli oluyor. Tatar edebiyatı yeni bir dereceye yükseliyor. Tatar milletinin kültür hayatının gelişmesini de olumlu etkilemiş milli burjuvazi sınıfı ortaya çıkıyor. Kısa bir süre içerisinde Tatarların milli kitap basımı, onlarca gazete ve dergi, milli tiyatro meydana geliyor. Böylece, Tatar milleti on yıl içerisinde yüzyıllık hayatını yaşamıştır”⁶³.

⁶² Nafigov R. I. *Mullanur Vahitov: Istoriko-Biograficeskiy Oçerk*, Kazan, 1975, s. 78.

⁶³ Sultanbekov B. F., *a. g. e.*, s. 305.

II. BÖLÜM

1905-1907 YILLARI RUSYA İNKILABI VE MİLLİ HAREKET

“Japonya aleyhine girilen harpte uğranılan mağlubiyetler, vatanseverliğin meydana getirdiği kızgınlıklara, Rus halkının Çarlık aleyhine olan bütün diğer kederlerini de ilave etti. Baştan aşağı bütün Rusya’da 10 Ekim 1905’te çıkan bir grev II. Nikola’yı mutlak idareden biraz fedakarlık yapmaya zorladı, ve 17 Ekim’de tebaasına bir fermanla, bir kısım hürriyetleri ve Duma denilen bir meclisin açılması hakkını verdi”⁶⁴.

“Uzakdoğu’da Japonya karşısında uğranılan bozgun (1904-1905), 1905 yılının ihtilalci çalkantıları (gösteriler, isyanlar, grevler vb.) ve sonuç olarak Çarlık rejiminin meşruti bir karakter kazanması. Bütün bu gelişmeler imparatorluk topraklarında yaşayan çeşitli milletlere örgütlenme ve seslerini duyurma olanağı sağladı”⁶⁵.

20. yüzyılda Tatar milli hareketinin gelişimi Tatar halkının ictimai-politik hayatının en önemli meselelerinden biridir. Bu mesele G. İbragimov⁶⁶, H. Hasanov⁶⁷, A. Habutdinov⁶⁸, R. Nafikov⁶⁹ I. R. Tagirov⁷⁰, un vs. eserlerinde yansıtılmıştır.

1. I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi ve “İttifak el-Müslümin” Liberal Partisinin Oluşması

“1905 İlkbaharında, Y. Akçura, Orenburg Ruhani Meclisi kadısı Abdurreşid İbragimov’un büyük bir İslam kongresi toplanması yolundaki tasarısını hareretle destekledi. Akçura’nın bu kongrenin düzenlenmesinde İbragimov’la birlikte önemli bir rol oynadığı sanılmaktadır. Amaç, dilleri, cemaatleri ve mezhepleri (özellikle Azerbaycan’da çok sayıda Şii vardı) ne olursa olsun, Rusya’nın bütün Müslüman bölgelerinden gelen delegeleri bir araya getirmektir. Ağustos 1905’te Nijni-Novgorod’da

⁶⁴ William C. Bullit, *Sovyetler*, (çev. Emin Hekimgil), Samsun, 1947, s. 18.

⁶⁵ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, (çev. Alev Er), Paris, 1980, s. 51-52.

⁶⁶ İbragimov G., *Tatari v Revolutsii 1905 g.*, Kazan, 1926.

⁶⁷ Hasanov H. H., *Revolutsiya 1905-1907 gg. v Tatarii. Moskova, 1965 i Formirovaniye Tatarskoy Burjuaznoy Natsii*, Kazan, 1977.

⁶⁸ Habutdinov A., *Tatarskoye Obşçestvenno-Političeskoye Dvijenije v DoSovjetskiy Period: 1900-1918 gg.*, Kazan, 1997. ; *Formirovaniye Natsii i Osnovniye Napravleniya Razvitiya Tatarskogo Obşçestva v Kontse XVIII – Naçale XX Vekov*, Kazan, 2001. ; “İdeya Avtonomii u Tatar v Naçale XX v.”, *Panorama-Forum*, No:3, Kazan, 1997, , s. 141-147.

⁶⁹ Nafikov R. H., *Formirovaniye i Razvitiye Peredovoy Tatarskoy Obsestvenno-Politiceskoy Misli (Oçerki Istorii 1895-1917)*, Kazan, 1964.

⁷⁰ Tagirov I. R., *Oçerki Istorii Tatarıştana i Tatarskogo Naroda (XX. Vek.)*, Kazan, 1999.

toplanıldı. Toplantı tarihi kentin panayır tarihine denk getirilmişti. Müslüman burjuvazinin önemli bir kesimini temsil eden yüz dolayında delege geldi; delegelerin başını Tatar burjuvaları çekiyordu. Başkanlık bir Azeri liberal önderi olan avukat Ali Merdan Topçubaşı'ya verilmekle birlikte, iki başkan yardımcısı Tatar'dı; Akçura ve İbragimov"⁷¹.

15 Ağustos 1905 yılında Makaryevsk fuarında "Güstav Struve" vapurunda I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi yapıldı. Çalışmalara 120 kişi katılmıştır.

Gündem:

1. Müslümanların kültür ve eğitimini yükseltmek için Çare ve yöntemler.
2. N. İlminskiy sistemine dair kararın hazırlanması.
3. Devlet Duması'nda Müslümanların temsilciliği hakkında.
4. Müslümanların hukuki, manevi ve ekonomik ihtiyaçları üzerine raporun hazırlanması.

Raşat İbragimov, Gabdrahman Ahmetov, İsmail Gaspıralı kongrenin başkanlarıydı. I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nin önemli kararı "İttifak el-Müslimin" (Bütün Rusya Müslümanları Birliği ya da Müslüman Birliği) ictimai-politik Müslüman birliğini kurmaktı. Kongrenin kararı, Müslümanların birleşmesi ve Rusya topraklarında sosyal hayatı yönetmek üzere düzenli olarak meclisler kurulması gerektiğini ifade ediyordu. Bu kuruluşlar, genellikle politik değil eğitim ve aydınlatma gibi faaliyetlerle uğraşacaklardı. Gerçekte ise üç Müslüman halkı birleşiyordu: İdil-Ural Tatarları, Kırım Tatarları ve Azeriler. Ayrıca kongreye katılanlar Müslümanların politik, dini ve mülkiyet hukuklarının Ruslarla eşit derecede olmasını talep etmişlerdi. Aynı zamanda da, Müslümanların ilerici Rus temsilcilerle birleşmesi şart koşuluyordu. Bunu demekle Kadetler kastediliyordu. Sadri Maksudi ve Yusuf Akçura Kadetlerle yalnız işbirliği etmeyip bu partinin merkezi komitesinin üyesi de olmuşlar.

Kadetler, sadece medeni hukukun eşitliğini değil dini özerkliği de garanti ediyorlardı. Özel eğitim ve milli kültür örgütlerinin sistemine de tam bir muhtariyet kazandırıyorlardı. İlk okullarda ana dilde eğitim yapılması da sağlanıyordu. Müslüman liberallerinin görüş açısına göre ilk önce dini ve kültürel özerklik ve tam bir eğitim sistemini gerektiren milli gelişimin etabında böyle garantiler epeyce yeterliydi.

Kadetler gibi İttifakçılar da, Rusya'nın geleceğinin burjuvazi reformları aracılığıyla sağlanacağına inanıyorlardı.

⁷¹ François Georgeon, *a. g. e.*, s. 54.

Kadetçilerin ve ittifakçıların Parlamento yoluyla Rusya’da meşrutiyet kurmak; icrai, mahkeme ve yasama kuvvetlerinin de ayrılması talepleri aynıydı. Demokratik hürriyetlerin kompleksi talep ediliyordu: Politik, medeni, basın ve söz hürriyetleri. İşçi ve zirai meseleler üzerine de iki partinin pozisyon ve programları birbirine yakındı. Ama farkları da vardı: strateji meselelerinde değişiklik. Kadetler iktidar için mücadele ediyordu. “İttifak” ise bunu amaçlamıyordu. “İttifak el-Müslimin”in strateji amacı Müslümanların Ruslarla hak eşitliği, Tatar halkını Avrupa kültürüyle tanıştırmak, milli şuuru uyandırmaktı. Ama Tatar liberallerin merakları milli kültür muhtariyetiyle sınırlıydı.

Umum Rusya birliği “İttifak el-Müslimin”i kurmak amaçlanıyordu. 17 Ekim 1905 yılı beyannamesinin çıkmasından önce politik partiler yasak altında bulunduklarından dolayı, “İttifak” önceden medeni-politik haklar ve kültür-eğitim faaliyetleri için mücadeleyi koordine eden umum Rusya kuruluşu olarak tasarlanıyordu.

Kongrede dört grubun birliği sunuluyordu. Azeriler, Kırım, Kazan ve Petersburg Tatarlarından ibaret olan ilk iki takım direkt politik şekillere doğru yöneliyordular. Üçüncü (Orenburg-Troitsk) ve dördüncü grup (Ufa) daha ziyade parti öncesi şekillere yönelip geleneksel ve bölgesel elit sınıfları temsil ediyorlardı. Üçüncü ve dördüncü takım komple Tatarlardan ibaret olup Ural bölgesini temsil ediyorlardı. “İttifak”ın bir politik partiye dönüştüğü dönemde büyük burjuvazinin bir çok kısmı ondan resmi olarak ayrılmıştı. Birinci Duma’ya Müslüman Grubunun haznedar görevini gören olarak tek Zakir Ramiyev (Derdmend) seçilmiştir.

Kazan Müslümanlarının liderleri 19-21 Ekim 1905’de Kazan Komünün kuruluşuna aktif olarak iştirak etmişlerdir. Bir çok işçi isyanlarından farklı olarak onun teşkilatçısı Kazak ve polislerin şehirden çıkarılmasını sağlayan Belediye Duması idi. Komün’ün liderleri arasında S. G. Alkin de vardı. Badreddin Apanayev toplam beş polis komiserinden biri olarak tayin edilip şehrin Tatar kısmında polisi yönetmiş. Böylece Kazan’ın Tatar kısmında üç gün boyunca tam milli idare muhtariyeti faaliyette bulunuyordu. Tatarlar, polisin belli başlı ekip heyetine dahil olmadı denilebilir. Çünkü, Belediye Duması binasında tutuklanan 130 üyesi arasında Gafur Kulahmetov ve Fuad Tuktarov dahil sadece dört Müslüman vardı. Hüseyin Yamaşev sadece Sennaya

meydanındaki mitinge iştirak etmiş. Tatarların elit sınıfı Kazan'ın milli semtlerinde katliam ve yangın çıkmasına müsaade etmedi⁷².

“Kazan Tatarları, politik hareketin esasını teşkil etmelerine rağmen “İttifak” programının sahipleri Azeri-Türk liderleriydi. 17 Ekim 1905 yılı beyannamesi ilan edildikten sonra Petersburg’da R. İbragimov, A. M. Topçibaşev ve A. Agayevler’in katkısıyla toplantı yapılmıştı. Toplantı, Müslüman partisinin programını tasarlamaya karar veriyordu. Ne var ki, Tatarların nüfusu; emsalsiz eğitim tarzı, finans esası olması, Tatar burjuvazisi ile ziraat faaliyetleri adamlarının milli harekette bulunması ve Tatarların politik hareketlerinin Avrupa şekillerine yönelmeleri kısa bir süre içinde onları lider etti. Tatarların gücü hem kendi yerlerinde hem de milli merkezlerde hareket kuvveti kurabilen milli aktivistlerin sayısının epeyce yoğun olmasındadır”⁷³.

“Genellikle, 1905-1907 inkılap yıllarında Kazan’da ruhban ve burjuvazi, Ufa’da mirza ve ruhban, Orenburg’da burjuvazi sınıflarının üstünlüğü dile getirilebilir. 1905-1906 yılları arasında Tatarlar milli liderleri tarafından yönetilen dört gazete basma şansına erişiyorlardı. St. Petersburg’da “Ulfat” (redaktör: R. İbragim), Kazan’da “Kazan Muhburi” (redaktör: S. G. Alkin, Y. Akçura’nın katkısıyla) ve “Yıldız” (redaktör: H. Maksudi), Orenburg’da “Vakit” (redaktör: F. Karimi). Tam bu basın kuruluşları çevresinde Kazan’da ve Orenburg’da “İttifak”ın bürosu açılıyor. 17 Ekim 1905 yılı beyannamesi çıktıktan sonra İ. Gaspıralı siyaset ve eğitim alanına dair reform programlarını hazırlıyor”⁷⁴.

10 Kasım 1905’de Kazan’da şehir imamaları, Belediye Duması üyeleri, tüccarlar, aydın sınıf, öğrenci ve işçiler olmak üzere 150 kişinin katkısıyla bir toplantı yapıldı. Umum Rusya politik partileri ve programları teferruatıyla incelendikten sonra, Tatarların da böyle bir partiye katılması meselesi araştırıldı.

Y. Akçura’nın raporuna göre, 17 Kasım 1905’te yapılan toplantıda, Makaryevskiy fuarında “İslam Cemiyeti”nin kabul ettiği programı “Müslümanlar birliği” adlı Rusya’nın bütün Müslümanlarını birleştiren geniş partinin programına değiştirmek kararı alındı. Duma seçimlerinde anayasa-demokratik partisiyle birlikte nutuk söylemek tasarlanıyordu.

⁷² Livşits S., *Kazanskaya Sotsial-Demokratiçeskaya Organizatsiya v 1905 g. // Proletarskaya Revolyutsiya*, Kazan, 1923, s. 11-114.

⁷³ Habutdinov A., *Formirovaniye Natsii i Osnovniye Napravleniya Razvitiya Tatarskogo Obşçestva v Kontse XVIII – Naçale XX Vekov*, Kazan, 2001. s. 200.

⁷⁴ Habutdinov A., a. g. e., s. 2001. 201.

Çünkü toplantıda bulunanların düşüncesine göre, bu parti dini hürriyetlere çok dikkat ediyor ve ezilen halklara anlayışlı davranıyordu.

3 Aralık 1905’de Kazan’da farklı bölgelerin katkısıyla (A. M. Topçubaşev-Azerbaycan, İ Gaspıralı-Kırım, R. İbragim-Petersburg, F. Karimi-Orenburg, G. Ahmerovim-Troitsk vs.) ortak bir parti kurmak üzere şura kararı alınıyor.

Her yerde, Müslüman cemaatlerinin idare muhtariyeti teşkilatları sıfatıyla komiteler kurulmaya başlanıyor. Mesela, 26 Kasım 1905’de Sterlitamake’de Müslüman cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet kendi statüsü üzerine kararını alıyor: Müslüman cemiyeti Sterlitamake şehri için merkezi bir idare olup devamlı ve resmi bir şekilde faaliyette bulunuyor. Partinin olmadığı halde, cemiyet merkezi milli kuruluş olarak “Tercüman” ve “Kazan Muhbiri” adlı gazeteleri tanıyor.

Aralık 1905’de “İttifak”ın Kazan’daki bürosu yerli hakimiyetle karşı karşıya gelmeye başladı. Köylerde devlet memurları her türlü alanlarda reformlara karşı istida altında imzalar topluyorlardı. Büro ise katip ve yerli amirlere imzalarını vermemek ve durumu araştırıp böyle işlerin yasaklanması için valiye başvurmak kararı almıştı. Büro, Duma seçimlerinde Müslüman milletvekillerinin genel ve eşit seçimler yoluyla gerçekleşmesini istiyordu⁷⁵.

“Birinci kongrede sosyalist gençlerden ibaret olan muhalefet meydana gelmişti. Ayaz İshaki, Hasan Mamin, Fuad Tuktarov, Djamalyatdin Muginov, Ahmed Cubaev, Halil bek Aşurdjanov, Timurşa Solovev, Kabirov, Vali Saydaşev.

“İttifal el-Müslümin”in merkezi komitesine aşağıdaki şahsiyetler geçmişti ve oyların ekseriyetini alanlar şunlardı: Abduraşit İbragimov-219, Yusuf Akçura-209, Saidgarey Alkin-200, İsmailbek Gaspıralı-199, Alimardan Topçubaşev-200, Abdulla Apanaev-189, Galimdjan Barudi(Galiev)-181, Sadri Maksudi-178, Şayhaydar Sırtlanov-119, Musa Bigiev-116, Gabdulla Bubi-129, Hadi Maksudi-103, Mustafa Davidoviç-89, Şagimardan Duşçigulov-81, Salimgarey Djanturin-78 (toplam 15 kişi)”⁷⁶.

“Kongreden sonra Kazan’da farklı politik partilerin programlarını inceleyen toplantılar yapılıyordu. S. Alkin’in başkanlığındaki böyle bir toplantıda Y. Akçura, A. Apanayev, B. Şarafa, Molla A. İmankulova haricinde Müslümanlar için özel politik parti kurulamaz, çünkü aynı partide hem burjuva hem proleterya kabili telif olamaz (uyuşmaz) gibi nutuklarını sosyal-demokratlar ve sosyalist-inkılapçılar da konuşuyordu.

⁷⁵ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 190-196.

⁷⁶ Tagirov İ. R., *a. g. e.*, s. 32.

Ama itirazlar kaldırılmıştı. Bundan sonra daha bir çok toplantılar yapılmıştı. 21 Kasım toplantısına F. Bat ve L. Ventsialov gibi meşhur liberaller davet edilmişti. Partilerin programlarının incelenmesi 23, 27 ve 29 Kasım'da da devam ediyordu. Yeni toplantı 3 Aralık'ta yapılmıştı. Toplantıya Ruhani daire mollaları ve şeyhleri, her medereseden ikişer öğrenci ve başka çok insanlar gelmişti. Kısa müzakerelerden sonra 15 Ağustos'ta Nijniy Novgorad'da I. Kongre tarafından tasarlanan program seçilmişti. Programın son işlenişine kadar Rusya'nın herhangi bir şehrinde kongre yapmak kararı alınmıştı ve ilerici Müslüman liderlerin fikirlerini açıklaması amacıyla "Müslüman Birliği" üyeleri: A. Topçibaşev, İ. Gaspıralı, F. Karimi, R. İbragim, G. Ahmet, S. Bubi, S. Alkin, G. Galiyev (Barudi), A. Apanay, Y. Akçura'dan kurulu "Müslüman Birliği"nin Kazan bürosu şekillenmişti. Bu büro hakkında Jandarma raporunda "faaliyet göstermiyor" diyordu. Tespit ediliyorki 17 ve 27 Aralık'ta yapılan toplantılarda, Ahmetcan Seydaşev, Hadi Maksudi, Galiaskar Kamal ve sosyalist partilerin propagandacıları olmak üzere yeni şahsiyetlerde katılıyorlardı. Jandarmaların "Müslüman Birliği" Kazan Bürosu'nun faaliyetsizliğine işaret etmelerine rağmen, büro şehirde ve Müslümanların yaşadığı diğer yerlerde Orenburg, Petersburg, Ufa, Troitsk, Sterlitamak, Kafkasya ve diğer başka yerlerde hummalı bir şekilde yapılan toplantılar ile faaliyetler yapıyordu. Bu toplantılarda Petersburg'da yapılacak II. Müslüman Kongresi için delegeler seçiliyordu. Kazan'dan II. Kongreye S. Alkin, A. Apanay, G. Galiyev, Y. Akçura, Ş. Rahim, M. Sabir, F. Amirhan, A. Saydaşev seçildiler"⁷⁷.

2. II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi

II. Kurultay 12-23 Ocak 1906 tarihinde Petersburg'da yapılmıştır⁷⁸. İçişleri Bakanı adına R. İbragim ve S. Maksudi tarafınca yazılan istidada (dilekçe) "birliğin amacı inkılaba karşı mücadeledir" diyordu. İstidada şöyle diyordu: "Biz, Rusya Müslümanları, mutlakîyetin en sadık adamları olarak İslam'a düşman ve aykırı gelen kamuoyunun halk arasında yayılmasından sakınarak, Panislamizmin uydurma fikirleri ve halkı soysuzlaştıran sosyalizm ve anarşizme karşı kanuni mücadele yapmaya karar verdik. Biz Rusya Müslümanları, vatanımıza diğer ülkelerden yayılan fikirlerin ve serbest düşüncelerin dışındayız. Atalarımız misali bizde Beyaz Çarımıza sadık

⁷⁷ Tagirov İ. R., *a. g. e.*, s. 32.

⁷⁸ Rafael Muhammetdin, *a. g. e.*, s. 52.

kalacağız. Tam bu yüzden Panislamist ve sosyalist fikirlerin yayılması, aşağıdaki programı kabul etmek üzere toplantı izni için zat-ı alinize başvurmaya mecbur ettiriyor:

1. Şeriata karşı nutuk ve konuşmalar hakkında
2. Okul ve medreseleri mollaların dışında bırakıp milletin ellerine vermek hakkında
3. Mektep ve medreselerde reformlar yapmak ve öğretmenlerin durumlarını iyileştirmek için para toplamak, okullar için para ve iane toplama ve hediyeler üzerine müzakere etmek⁷⁹.

Yapılacak kongre üzerine M. Bigi kendi makalesinde İnkılabın amacı; bugünkü Çarlık rejimi ve Hakimiyetini yok edip yeni rejim ve hakimiyet kurmaktır. Bütün devlet memurları ve yöneticiler halk tarafından seçilip, maksimum idare muhtariyeti yürütülmelidir, diye yazıyordu. Bigi'nin iddiasına göre; en iyi idare yöntemi federasyondur. Sahip Rusya'nın rejimi kanunsuzluk ve polis cezalarının karışımı olarak tarif ediyordu. Rusya'da milli politika "zulüm" terimiyle belirleniyordu⁸⁰.

Kongrenin amacı umum politik platformunu işlemektir. Kongrede "İttifak el-Müslimin" adlı politik partinin kuruluşu hakkında resmen konuşulmuştu. "İttifak" partisinin ve Müslüman liberallerin seçim öncesinde programlarının tamamen şekillenmesi II. Bütün Rusya Kongresinde gerçekleşiyordu. II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinin en önemli kararlarından biri de, "İttifak el-Müslimin" Partisinin tüzüğünün kabul edilmesiydi. Bu tüzüğe göre; Rusya her biri kendi meclis ve kasalarını oluşturan 16 bölgeye ayrılmıştı. Partinin 16 şubesini kurmak kararı özel bir anlam taşıyordu. Tatar topraklarının nüvesi Kazan, Orenburg ve Ufa'daki şubeleri kapsıyordu. Petersburg, Moskova, Litva, Hijnyaya Volga (Astrahan), Verhnaya Volga (Kazan), Ufa, Orenburg, Sibir vs. şubeleri sırf Tatar şubeleriydi. Ne var ki, milli faaliyet adamları yalnız Kazan, Ufa ve Orenburg'da partinin gerçek şubelerini kurabilmiştiler. Bütün başka bölgelerde milli-dünyevi üst sınıflar, geleneksel üst elitlerinin elinde ve emrinde bulunuyorlardı. Kongre "İttifak"ın programını incelemiştir. Programın üçüncü maddesi, Rusya'da sınırlı monarşi ve her türlü din ve milletlerin hak eşitliğini sağlayan anayasa devleti kurmayı içeriyordu. Bunların haricinde, üyelerinin umum tarafından ve gizli olarak seçileceği Devlet Duması karşısında, sorumluluğunu bilen bir hakimiyet kurmak meselesi de dile getiriliyordu. Rusya'nın her türlü bölgesinde Müslümanlara

⁷⁹ Arşaruni A., Gabudullin H., *Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii*, Londra, 1990, s. 28.

⁸⁰ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 203.

mülk edinmek ve Müslümanların okul ve manevi işlerinin müstakilliğini sağlayan haklar üzerine olan maddeler de programda özel bir biçimde açılmıştı.

Nikah, talak ve miras meseleleri şeriat mahkemeleri selahiyetine giriyordu. İşçi ve ziraat meseleleri de Kadetlerin programına göre hallediliyordu. Ancak toprak fondu yerli hakimiyet kuruluşlarının hakimiyetine geçiyordu.

Programın “mahalli muhtariyet” (yerli idare muhtariyeti) bölümü de oldukça önemlidir. Bu bölüme göre devletin bütün toprakları Vilayetlere ve daha ufak birimlere ayrılacaktı. Meclisler (Vilayetlerin temsili kuruluşları) ise kendi yetki sınırları içinde yaşama haklarına sahiptiler. Umum devlet kanunlarının icra edilmesi ise merkezden tayin edilecek devlet memurları aracılığıyla kontrol edilecekti. Nüfusun çoğunun konuştuğu dil resmi dil olarak tanındığı halde, başka milletler de kendi dillerinde eğitim ve basın faaliyetlerini icra edebileceklerdi.

Eski bölgesel muhtariyet, Osmanlı milletler sistemi misali dini muhtariyet olarak kabul edilecekti. Müslümanlar; dini merkezler kurmak, ruhban sınıfını seçmek ve Müslüman cemiyetler açmak hakkını elde edeceklerdi. Mektepler, medreseler, camiler, ibadethaneler, hayır işleri yapan örgütler ve vakıflar da onların eline geçecekti. Programın önsözünde Musa Bigiyev programın şeriat esaslarına uygun olduğunu ifade ediyordu.

“İttifak”ın programındaki desentralizasyon ve muhtariyet ilan eden maddeleri üzerine münakaşa yaparken, İ. Gaspıralı ve Y. Akçura böyle geniş bir özerkliğin Rusya şartlarında gerçekleşemez olduğunu hatta Britanya’da bile olmadığını vurguluyorlardı. Akçura bölgesel muhtariyetin dini özerliği yok edeceğini tahmin ediyordu.

Kongrede R. İbragim şöyle diyordu “...Bizim amacımız devlet tarafından izinli olan bir toplum kurmaktır. Bu örgütün genel amaçlarını anlatmak, gazeteler çıkarmak ve sorumlu olan adamları hayata uyandırmak gerekir. Böyle kişilersiz biz mücadele edemeyiz, halkın hakimiyete karşı mücadelesi için özel toplum kurmak lazımdır”.

5-6 Şubat 1906’da Yusuf Akçura Müslüman kongresi adına Kadetler Partisi Merkezi Komitesi ile anlaşma imzalamıştır. Kadetlerin Merkezi Komitesi, Müslüman temsilcileri, partinin merkezi kuruluşları, yerli parti ve Müslüman komiteleriyle seçim kampanyası işlerinin üzerinde mutabık kalmak için devamlı irtibatlar sağlamak kararını almışlardır. 26 Nisan 1906’da, Yusuf Akçura Kadetler Partisi Merkezi Komitesinin Üyesi olarak seçilmiştir⁸¹.

⁸¹ Habutdinov A., a. g. e., s. 202-204.

3. III. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi

“III. Kongre’nin toplanması gerektiği fikri, ilk defa I. Duma’daki Müslüman Fraksiyonu’nda oluştu. Hükümetten resmi izin almak görevi de I. Duma milletvekillerinden Mirza Seyid Gerey Alkin’e verildi. İçişleri Bakanı izin vermeyince de, bu görevi Abdürreşid İbrahim, Alim Maksud(ov) ve Lütfullah İshaki üstlendiler. “İttifak”ın asıl gayesi ve kongrenin gerçek gündeminin belirtilmesi halinde resmi izin almanın mümkün olmadığını kestiren müracaatçılar, İçişleri Bakanı’nı ikna edebilecek gaye ve gerekçelerin yer aldığı bir dilekçe ile Nijni Novgorad’da yapılması düşünülen toplantıya (kongreye) izin verilmesi talebinde bulundular”⁸².

26 Ağustos 1906 tarihli “Yıldız” gazetesinde “İttifak Müslümin Meclisi” başlıklı yazısında Yusuf Akçura III. Bütün Rusya Müslümanları Kongresini şöyle anlatmıştır: “Rusya Müslümanları İttifakı Fırkasının umumi birinci meclisi geçen sene Nijni (Novgorod) şehri civarında Oka Nehri üstünde bir vapurda 15 Ağustos’ta vaki olmuş idi.

İkinci meclisi Petersburg şehrinde Ocak’ta vaki oldu. Bu iki meclis hükümet memurları tarafından ruhsattan başka gayrı resmi olarak icra kılınmış idi. Gerçi her ikisinde ruhsat-ı resmi soruldu. Bil fiil men kılınmasa da resmi ruhsat verilmedi. Üçüncü meclis ise Nijniy Şehrinde 16 Ağustos’ta dahiliye vezirinin resmi ruhsatıyla icra kılındı.

Bu meclis de belki resmen müsaade kılınmaz idi lakin Abdürreşid Efendi İbrahimov ile Alim Maksudov ve Lütfullah İshakov cenaplarının ruhsatını hükümetin maksatlarına uygun bir tarzda istida kılırlarına binaen dahiliye veziri müsadeyi vermemeye münasip görmemiştir. Kim bilsin belki memnuniyetle vermiştir. Çünkü mezkur efendiler dahiliye vezirine verdikleri istidai namelerinde ehli İslam arasında İttihad-ı İslam ve Sosyalizm fikirlerinin dağıldığından güya şikayet kılmışlar ve meclisin şu fikirlere karşı durma maksadı ile icra kılınacağını beyan kılmışlar. Kaç senelerden beri bin bela ve tedbirler ile karşı durduğu mezkur fikirlere hükümet ruhsat vermez mi?- Elbette verecek lakin mecliste bu fikirlerin hilafına söylendi mi söylenmedi mi?- Tavsilen yazılmış ve tez neşrolunacak kararnamelerinde malum olur.

Bu son meclis 16 Ağustos’ta başlanıp 21 Ağustos’a kadar 5 gün devam etti. Beşinci içtimaı 21 Ağustos’un ertesi gün saat 4’e kadar sürdü.

⁸² Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara, 1997, s. 72-73.

Birinci Meclis 16 Ağustos'ta saat 2:30'da Nijni Ahundu Halilullah Hazret Süleymanov'un duası ve Abdürreşid İbrahimov'un nutku ile başladı. Mecliste Rusya'nın her tarafından toplanmış 800 kadar Müslüman vardı.

Meclise reislik ve katiplik kılmak için 12 kişi seçildi. Bunların arasında "Hayat" muharriri Alimerdan bek Topçibaşev cenapları baş reis olarak tayin kılındı. Dahiliye Nazırına verilmiş istida boyunca mecliste şu dört türlü işler hakkında müşavere edilecek idi: 1. Siyasi ve maişî işlerde Rusya Müslümanları için İslam talimatına münasip bir hat hareket ve program tayin etmek, 2. Mektep ve medreseleri zamanımıza uygun bir tarzda tecdit ve islah kılmak, 3. Din ulemasının hal ve maişetlerini islah ile umuri diniyenin (din işleri) idare ve mahkemelerini tecdit ve islah kılmak, 4. Mektep ve medreseleri idare için muallim ve imamlarımızın maişetini temin kılmak için akçe bulmalarını tayin kılmak.

Şu meselelerden mecliste doğrudan doğru müzakere ve müşavere kılmak müşekkel (ibaret) olduğundan meclisin evvelki günlerinde üç türlü komisyon seçmek münasip görüldü: 1. Mektep ve Medrese Komisyonu, 2. Ulemai Ruhaniye ve Umuri Diniye Komisyonu, 3. Siyasi Parti ve Program Komisyonu.

Şu komisyonların her biri on beşer kişiden ibaret idiler. Bu komisyonlar ikişer gün içtima edip her biri meclise birer layiha arz kıldılar. Siyasi program İttifakı Müslüminin ikinci meclisinde tertip edildiğinden siyasi komisyon şu programı biraz tağyir ile makul buldu"⁸³.

G. İshaki Tançılar takımının konuşmacısı olarak söz almıştı. O, bütün Müslümanların hukukunu savunmak üzere toplumu kurmak gerektiğini ifade etmişti. Petersburg'da II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde kabul edilen "İttifak" programı Müslümanların farklı sınıflara ait olduğundan ve her Müslümana da yararlı olmadığı için ortak bir program eğitim mahiyetinde olup siyaset ve iktisat meselelerini ele almamalıydı. Genel olarak G. İshaki birleşik bir parti programını değil, birleşik dini ve milli-kültürel muhtariyet programına razıymış. Onun mücadele arkadaşı F. Tuktarov da Tatar toplumunun geniş katları arasında sosyal yükseliş yapmak amacıyla siyasi edebiyat dağıtmaya ve ilk önce dini meseleleri hal etmeye davet ediyordu"⁸⁴.

Kongrede politik program kabul etmek taraftarları olarak R. İbragim ve S. G. Alkin konuşuyorlardı. "İttifak" programını incelemek üzere bir komisyon şekillenmişti.

⁸³ Yıldız, 26 Ağustos, 1906.

⁸⁴ 1906 Sene 16-21 Avgüstta İjtimag İtmeş Rusin Muselman-Narının Hedvese, Kazan, 1906, s. 46,48.

Faaliyet adamı Hadi Atlasi İttifak programının bir faydası yok demiş... Eziciler hakimiyeti size asla yol vermez. Tiran her zaman Tiran kalacak⁸⁵.

Özerk milli eğitim sistemini kurmak meselesi kongrenin gündeminde olan bir mesele olduğundan, öğrencileri temsil eden Tançılar bu soruna özel bir dikkat gösterdiler. G. İshaki demiş ki: “Okulumuz bizim için en önemli meseledir”⁸⁶.

Öğretmenler hazırlamak meselesini konuşurken F. Tuktarov ruşdiye (orta sınıf medrese) fonksiyonlarının öğretmen okulları fonksiyonuyla karıştırılmamasını önermişti. O, bununla dini ve dünyevi eğitim sistemlerinin ayrı olması yönünde oyunu vermişti. “Muhammediye”nin rektörü G. Barudi imam ve öğretmen fonksiyonlarının uyuşmasından yana olmuştur. O tespit ediyordu ki, Rusya şartlarında imam ve öğretmen görevleri ile okul ve cami fonksiyonlarının tamamen birbirinden ayrılması gerçekleşemezdir. Bir imamın ders vermesi için özel sınavları vermesi gerektiğini vurgulayarak Barudi’nin pozisyonunu Gabdulla Bubi de desteklemişti. Genel olarak bu münakaşa öğrencilerin başkaldırmasıyla ilgili olan ilerideki olayların bir kaynağı oldu. Eğitim komisyonu umum öz dilde ilk öğretimi yürütmek üzere kararını almıştı. Orta okul öğretim dili olarak “Türki” dil oluyor ve özerk Müslüman eğitim sistemi devlet eğitim sistemiyle haklar açısından aynı derecede sayılıyordu. Böylece Müslüman eğitim sistemi devlet ve zemstvolar tarafından finanse ediliyordu. Okul programı ve derslik edebiyatını kontrol eden genel metot ve analitik merkez olarak düzenli yapılan Bütün Rusya Öğretmen Kongreleri ile Bütün Rusya Öğretmenleri Birliği idi. Büyük şehirlerde erkek ve bayan öğretmenleri enstitüleri açılıyordu. Ancak medreseler dini öğretim müesseseleri statüsünü koruyarak dini meclis kontrolü altına geçiyordu⁸⁷.

Gündemde olan diğer önemli mesele dini meclisin reformu meselesinin müzakeresiydi. Sonuçta rail-ulema⁸⁸ başkanlığındaki yüksek teolojik kuruluşun şekillenmesi üzerine karar alınmıştı. İ. Gaspıralı muhtariyetin başına G. Barudi ve Y. Akçura’nın geçmesini istemişti. Böylece müftü olarak ulema, onun yardımcısı olarak da hukukçu olacaktı. A. Mustafa ifade etmişti ki: “Müslümanlara hakimiyet tarafından tayin edilen ne müftüler ne de müftiyet gerek. Müftülerin belli başlı vazifeleri dini meclisin ve okulların reformuydu. Bununla birlikte milletin terakkiyatını sağlayacak fetvaların çıkması gerekiyordu”.

⁸⁵ 1906 Sene 16-21 Avgüştta İjtimag İmeş Rusin Muselman-Narının Hedvese, Kazan, 1906, s. 64.

⁸⁶ 1906 Sene 16-21 Avgüştta İjtimag İmeş Rusin Muselman-Narının Hedvese, Kazan, 1906, s. 64.

⁸⁷ Postanobleniya III Vsepossiyskogo Musulmanskogo Sezda v Nijhem Hovgorode, Kazan, 1906, s. 2-7.

⁸⁸ Rail-ulema dini muhtariyetin imparatorluk bakanı rütbesinde olan başkanıdır.

Tançı Hasan Mamin şöyle bir iddiada bulunuyordu: “Dinimizin özerkliği olursa biz bir tek reis değil gerektiği kadar başkan seçeriz”. G. İshaki; reis, müftü ve kadıların direk halk tarafından seçilmesini istemiştir. Eğitim ve din konusunda liberaller ve sosyalistler arasında prensip ve fikir ayrılıkları çıkmamıştır.

S. Maksudi; Duma ile birlikte Rusya’da devlet şurasını İsviçre Kantonları⁸⁹ misali kurmayı önermiştir. Bir de her milletten eşit sayıda milletvekilleri seçilecek ve bu odanın selahiyetine dini ve milli meseleler girecekti⁹⁰.

H. Atlasi, Ş. Mercani’nin sözlerine dayanarak genel bir müftü müessesesini kurmak lehine şöyle konuşmuştur: “İslam’da iki lider olmamalı, liderler çoğalırsa ayrılık meydana gelir.” G. Barudi ifade etmiştir ki, gerçek hakimiyet tek bir liderin elinde olacaktır. Yani İslam’da iki padişah olmamalıdır, lakin genel valiler olabilir. Beş müftü birleşik bir merkez oluşturuyorlardı.

Sonraki önemli mesele ruhani daireleri tarafınca ulema sınıfını seçim yöntemleriydi. “Bubi” medresesi rektörü Gabdulla Bubi tarafından okunulan liberallerin programında üç unsur yer alıyordu: ruhani dairesi tarafınca yapılan seçimler, sınav ve dini meclisin onaylanması. İshaki yalnız imamın halk tarafından seçilmesi ve öğretmenlerin gerekli olan sınavlardan geçtikten sonra tayin edilmesinden yana olmuştur.

Rusya’da dini işler idaresinin programına göre; 5 mahkemet-i İslamiye; İkisi Kafkasya’da ve Orenburg, Tavritsk, Türkistan’da olmak üzere kurulmuştur. Onların selahiyetine medreseleri, camileri ve vakıfları kontrol etmek dahil, Müslümanların bütün dini işleri; dini şahsiyetleri tayin etmek ve nikah, talak, miras meseleleri üzerine mahkeme işleri de geçiyordu. Orta seviyeye ise Vilayet meclisleri ve ulema sınıfı meclislerini Rusya Müslümanları başkanı olarak impatora şahsen rapor verme hakkına sahip olan Rais-ül Ulema sıfatıyla G. Barudi’yi ilan etmek müftiyet ve resmi dini sisteminden doğrudan doğruya ayrılmak demektir. Ne var ki, burjuvazi tarafından desteklenen Tatar ulema sınıfı, dini muhtariyetin kati olarak değiştirileceğine esasen hazırды.

Politik rapor ve parti programı A. M. Topçibaşev tarafından sunulmuşlardı. Kongredekiilerin çoğu onu ilerisi için uygun olacak program sandı. Gaspıralı ve Akçura

⁸⁹ İsviçre’de İsviçre Konfederasyonu’nu oluşturan eyaletler birliği.

⁹⁰ 1906 Sene 16-21 Avgüsta İjtimag İtmeş Rusin Muselman-Narının Nedvese, Kazan, 1906, s. 115-118.

belli başlı yönelimler olarak bütün Müslümanların parti programı değil dini muhtariyet kuruluğu çevresinde birleşmeye davet ettiklerini söylediler.

Y. Akçura bütün Müslümanları birliğe davet etmiştir: Rusya Müslümanları'nın çoğunu birleştirmek, politik parti kurmak, Rus partileri karşısında güç ve etkiyi yükseltmek bir de Bulgaristan Müslümanları misali kendi milli ve siyasi haklarından mahrum kalmamak. Solcuların dediklerine göre; partiler yalnız sınıfı meraklar prensibine dayanıp sınıfı kavgalardan değil, millet ve nesil prensibine dayalı şekilde oluşuyorlardı. Bu yüzden, materyal ayrılıklara rağmen her zaman birleşip rasyonalizm ve dini prensipler üzerine en güçlü bir parti oluşturulabilir⁹¹.

“Tartışmaların merkezini, “İttifak”ın bir siyasal partiye dönüştürülmesi sorunu oluşturuyordu ve bu büyük siyasal örgüt tasarısı, en hareketli savunucularından birini Akçura'nın kişiliğinde buldu. Bu konuyla ilgili olarak belirtilmesi gereken ilginç bir nokta, Akçura'nın bu görüşü savunurken, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun siyasal hayatı çerçevesinde kendi milli siyasal partilerini kuran Çek ve Polonyalıları örneğine dayanmasıydı. Habsburg Devleti'ndeki milliyetler sorununun kendisi için değişmez bir örnek oluşturduğunun bir başka kanıtı da bu tutumudur. Tasarı, üçüncü kongrede Gaspıralı'nın muhalefetiyle karşılaştı. O, mücadelenin *Tercüman'ın sütunlarında da dile getirildiği gibi* kültür ve din alanıyla sınırlı olmasını istiyordu. Ama, özellikle, Rus sosyalist-devrimcilerine yakın olan ve başlıca önemli grubunu Tançılar'ın oluşturduğu, Gayaz İshaki önderliğindeki Tatar sosyalistleri, tepki gösterdiler. Tançılar, aynı anda bütün sınıfların çıkarlarını savunan bir siyasal parti oluşturmanın olanaksız olduğunu söylüyorlardı; Rusya Müslümanları için ortak bir organın gerekliliğine inanılıyorsa, ilk önce kültürel birlik formülüne geri dönülmeliydi. “İttifak” içindeki bütün farklı eğilimlerden haberdar olan Akçura ise tersine düşünüyordu: Rus hükümeti üzerinde güçlü bir baskı oluşturmak için, bütün anlaşmazlıklar geri planda kalmalıydı. Delegeler arasındaki etnik yakınlığın ve dini bir cemaat oluşturulduğunun bilincinde olarak, birlik unsurları öne çıkarılmalıydı. Akçura'nın dayanak noktası kongre tarafından da benimsendi ve aynı adı taşıyan “İttifak” adlı siyasal bir partinin kurulması delegeler tarafından karara bağlandı”⁹².

İshaki ifade ediyor ki; işçi ve köylülerin meraklarını savunmak zamanı geldi. F. Tuktarov ise; din ve eğitim meseleleri üzerine mücerret kararlar değil ilim, eğitim, din

⁹¹ Arşaruni A., Gabudullin H., *a. g. e.*, s. 54-55.

⁹² François Georgeon, *a. g. e.*, s. 56-57.

ve politik faaliyetlerin gelişimi gibi önemli sorunları da kapsayan tam programlar kabul etmek gerektiğini iddia ediyordu. O, kongre kararlarının Rusya devletinde yaşanan politik olaylarla ilgili olmasından yanaydı⁹³.

Sonuçta kongrede *Tançılar* birleşik politik partinin en açık muhalifleri oldular. Onlar dini ve eğitim meselelerini siyasi ve ekonomik sorunlardan ayırmak gerektiğini öne sürmeye devam ediyorlardı. Gerçekliği şüpheli olan bilgileri kullanma, ifadelerin açık bir karşıtlığı, dünya tecrübelerini zayıf kullanabilme bir de pratik tecrübenin kendisinin oluşmaması da bahsedilen hareketin eksikliği değil bütün genç siyasi liderlere mahsus bir unsurdur.

Kafkaslar ötesindeki Ermeni-Azeri çatışması kongre gündeminin son meselesiydi. İki milli cemaati kan dökmeyi kesmeye davet eden çağrı kongrenin bütün delegeleri tarafından onaylandı. İshaki kan dökülmesinde açıkça hakimiyeti suçlayıp Rusya Tatarlarını Azerilerin ve Ermenilerin özgürlüğü için ortak mücadeleye davet etmiştir.

Kongre tarafından seçilen “İttifak”ın merkezi komitesindeki Tatarların sayısı parti reisi olarak Topçubaşev’in seçilmiş olmasına rağmen ağır basıyordu. Genellikle, Merkezi Komite üyeleri olan Tatarları üç gruba ayırabiliriz:

1-Genel-millî liderler: Y. Akçura, S. Maksudi, H. Maksudi.

2-Ulema ve İslam modernizatörleri: G. Barudi, G. Apanay, G. Bubi, R. İbragim, M. Bigi.

3-Mirzalar (emirzade) olan yerli faaliyet adamları: S. G. Alkin, S. G. Djanturin, Ş. Sırtlanov.

Tespit ediyoruz ki, Tatarların arasından 5’i ulema sınıfını ya da İslam modernizatörlerini temsil ediyordu. 3’ü umum millî-dünyevi liderlerini sonraki 3’de yerli faaliyet adamlarını. Kalan 4 kişi arasından 2’si millî elitayı (Topçubaşev ve Gaspıralı) ve sonraki 2’si de yöresel elitayı (Davidoviç ve Koşçerulov) temsil ediyordu⁹⁴.

4. 1905-1912 Yılları Öğrenci Hareketi

1905-1907 Rus İnkılabı döneminde Tatarların temel problemlerinden biri tek bir politik merkezlerinin olmamasıydı. Kazan Tatar Öğretmen Okulunun öğrenci grubunun lideri olan G. İshaki 1905 yılı ilkbaharına kadar Kazan’daki tüm gerçek taraftarlarını: F.

⁹³ 1906 Sene 16-21 Avgüştta İjtimag İtmeş Rusin Muselman-Narının Nedvese, Kazan, 1906, s. 144-150.

⁹⁴ Habutdinov A., a. g. e., s. 213-214.

Tuktarov, Ş. Muhammetyarov, N. Halfin, S. Ramiyev ve diğerlerini bir grup etrafında toplamayı başardı. 1905 yılı İlkbaharında Kazan'a gelen ünlü politik lider Kadı Abderraşid İbragimov onunla görüşüyor. Öğrenci liderleri onun etkisi altında Mayıs ayındaki Bütün Rusya Müslümanları Kongresinin daha aktif müteşebbisleri olarak öne çıktılar. Grubun politik bir organizasyona dönüşmesi Petersburg'dan gelen İbniamin Ahtyamov'un etkisiyle oluyor. Politik bir partinin oluşturulması hakkında karar alınıyor. İbn. Ahtyamov "Osvobojeniye" dergisinde çalışan eylemcilerin programına benzeyen politik bir program hazırlıyor.

1905'de Rusya'daki politik durumun gerginleşmesi daha radikal olan üyelerin (H. Yamaşev ve G. Sayfutdinov) sosyal-demokrat pozisyonuna geçmelerine neden oluyor. Çoğunluk da daha sol pozisyonlara geçiyor ve Eserler Partisi ile ittifak yapıyorlar.

Gençlerin esas eylemleri Kazan medreseleri ve "Hürriyet" (Svoboda) gazetesini dolduran bildirileri yayınlamaları oluyor. 15 Ağustos 1905 yılında Gayaz İshaki başta olmak üzere genç radikallerin grubu I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresine iştirak ediyor. Yarım yıl içerisinde Eserlerin fikirlerinin propagandasını içeren 25 civarında politik broşür bastırılmıştı. 18 Mayıs 1906'da Kazan'da "Tan Yıldızı" adlı gazetenin ilk sayısı çıkıyor. Tançlıların esas merkezleri Kazan, Orenburg ve Ufa oldu. Tançlıların lideri G. İshaki ve taraftarları bağımsız politik hareketin oluşmasının çabası içerisindeydiler. Tek hareketli grup olarak öğrenciler kaldılar. G. İshaki ve Onun taraftarları öğrenci grubunun temelinde ilk olarak 20. yüzyılın kitlese sosyalist partisi için zemin hazırladılar⁹⁵.

1905-1907 yıllarındaki Müslüman politik hareketinin zirvesi 16-21 Ağustos 1906 yılında Nijniy Novgorod'da yapılan III. Bütün Rusya Müslümanları Kongresidir. Burada G. İshaki, Tançlılar Grubunun konuşmacısı olarak görüldü. O, tüm Müslümanların haklarının savunulması için bir cemiyetin kurulmasının gerekliliğini belirtti. Ayrıca, Müslümanların ayrı sınıflara ait olmalarından dolayı Petersburg'daki II. Müslüman Kongresinde kabul edilmiş olan "İttifak"ın programının tüm Müslümanlar için işe yarar olmadığını belirterek ortak program sadece aydınlatıcı bir karakter taşımalıdır ayrıca ekonomik ve politik sorunlara karışmamalıdır dedi. G. İshaki dini ve milli-kültürel özerkliğin tek bir programına karşı değildi fakat tek bir parti programına göre olmasına karşı idi.

⁹⁵ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 216-217.

Kongrenin gündemindeki en önemli sorunlardan biri; eğitimin özerk ve milli sisteminin yaratılması olduğu için öğrencileri temsil eden Tançılar, bu problem üzerinde tam manasıyla durdular. G. İshaki “Bizim okulumuz bizim için en önemli sorundur” dedi. Öğretmenlerin yetiştirilmesi hakkındaki sorun tartışılırken F. Tuktarov rüştiyenin fonksiyonunun öğretmen okullarının fonksiyonuyla karıştırılmamasını önerdi. O, bununla dini ve dünyevi eğitim sistemlerini birbirinden ayırmak gerektiğini anlatmaya çalıştı. Muhammediye Medresesi Rektörü G. Barudi imam ve öğretmen fonksiyonlarını birleştirmek lehinde konuştu. O, Rusya şartlarında imamlık ve öğretmenlik görevlerini yani mescit ve okulun fonksiyonlarının tamamen ayrılmasının imkansız olduğunu ifade etti. G. Barudi’nin görüşünü Gabdulla Bubi destekledi ama imamların öğretmenlik yapmaları için özel bir sınavı geçmelerinin gerekli olduğunun altını çizdi. Bu tartışmalar genellikle öğrencilerin asilikleriyle ilgili bir sonraki olaylara sebep oluyordu. Öğrenciler medrese programına dünyevi derslerin tamamen koyulmasını talep ediyorlardı. Sonuçta medreseler gittikçe öğretmen okulları haline dönüşüyorlardı. Rektörlerin çoğunluğu şu ya da bu tavizleri kabul ederlerdi fakat sonuçta medreselerin dini eğitim müessesesi konumunu muhafaza etmeye çalışırlardı. Buna karşılık sık sık öğrencilerin grevleri alevlenirdi. Onlar, öğrencilerin gönüllü olarak dağılmaları ya da aralarındaki daha radikal olanların kovulmaları (örneğin Muhammediye Medresesinde) ve kısmi modernleşmeyle tamamlanırdı. Çatışmanın üçüncü tarafı olarak ise grevlerden sonra bir çok organizatörlerin gittiği Bubi Medresesi gözüküyor. Uygulamada bu medrese öğretmen okuluna dönüşmüştü⁹⁶.

“Eğitim alanındaki ortak hedeflere göre, bir çok müderris öğrencilerin reform hareketlerini teşvik ederdi. 1906 yılında G. İshaki Kazan’da “İttifak”ın imam liderlerinin ve G. Barudi’nin etkisi altında Berek adlı öğrenci birliğini kuruyor. Onun programındaki talepleri öğrencilerin politik reformunu eğitim reformunun gerekli ön koşulu olarak gösteriyor. Eğitim reformlarının ana fikri III. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde kabul edilmiş olan milli okul programına benziyor. Burada, bununla birlikte Tatar diline doğru istikamet ve kendi kaderini kendi tayin etme düşüncesi güçleniyor, dinin rolü kaldırılıyor ve öğrencilerin öz yönetim organları oluşuyor ayrıca, Çarlık rejiminin devrilmesi ve kurucu meclisin toplanması için talepler bildiriliyor”⁹⁷.

⁹⁶ 1906 Sene 16-21 Avgustta İjtimag İtmeş Rusiya Muselmannarının Nedvese, Kazan, 1906, s. 18-40; Arşaruni A., Gabudillin H., a. g. e., s. 50-55.

⁹⁷ İbragimov G., *Tatari v Revolutsii 1905 g.*, Kazan, 1926, s. 186.

Berek, propaganda ve ajitasyon sorunlarını ve öğrencilerin kültürel hayatlarını tekelleştiren toplumsal bir yapıya dönüşüyor.

“Aslında okul reformu ve eğitimin tek merkezi alanındaki buna benzer kararlar 10-15 Mayıs 1907 yılında Kazan’daki Öğrenciler Kongresinde kabul ediliyordu. “Medreselerin iç idaresi öğrenciler ve öğretmenlerin temsilcilerinden oluşan topluluğun yönetiminde olmalı” maddesi hariç program III. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde kabul edilmiş olan programa hemen hemen benzemektedir”⁹⁸.

16 Mayıs 1917 yılından itibaren Berek’i yani öğrencilerin genel Rusya birliğini oluşturmak için öğretmen ve öğrencilerin kongresinin düzenlenmesi düşünülüyordu. Kazan Belediye Başkanının genelgesinde Berek “1906 yılında Nijniy Novgorod’daki Müslüman Kongresinin hükümlerinin yansımasıdır; onların asıl hedefleri Çar rejiminin devrilmesi ve kurucu meclisin toplanmasıdır” diye bildiriyor. S. Galejev’in medresesinde yasaklanmış olan öğretmen kursuna katılma bahanesiyle Astrahan, Vyatka, Kazan, Penza, Ryazan, Simbirsk, Ufa, Orenburg, Perm ve Turgay bölgelerini temsil eden 59 kişi geldi. Kazan Komserinin raporunda Berek liderlerinin “İttifak”ın merkez komitesinin üyeleri G. Apanay, G. Barudi ve H. Maksudi ile bağlantılı olduklarını ve S. Barudi’nin medresesi politik ajitasyonun bir merkezi olarak gözükmüyor. Polislerin yardımıyla kongre dağıtıldı⁹⁹. Kongrenin organizatörlerine karşı baskı bir sene sonra oldu. 7 Mayıs 1908’de Kazan Belediye Başkanının emri üzerine G. Barudi, S. Galejev, G. Apanay ve G. Kazakov Vologda Bölgesine sürgün edildi.

1905-1907 yılları inkılabının başarısız olması, Kazan’da ve Orenburg’da öğrenciler hareketinin başarısız olmasından sonra Bubi Medresesi milli hareketin ve milli aydınların hazırlanmasının bayağı istikrarlı bir merkezi olarak kalıyordu. 1904-1905 eğitim yılından itibaren medreseye öğrencilerin özerkliği getirilmiş oldu. Medrese hocası olan Ahmed-Zeki Aliyev’in iddiasına göre Bubi Medresesi öğrenci hareketinin politik merkezi oldu. Çünkü öğrenci hareketine katılıp diğer medreselerden kovulmuş öğrencilerin kabul edildiği tek medrese olarak görünüyordu. Burada, ilk önce 27 öğrencisi olan *Husainiya Medresesini* belirtmek gerekir. Bubi’de belagat eğitimine, tartışmalara ve politik hareket temelinde eğitime önemli bir yer veriliyordu¹⁰⁰.

⁹⁸ Kurbanov T. YA., *Tatarskiye Uçitelya i Uçaşçayasya Molodej Povoljya i Priuralya v Period Burjuazno-Demokratiçeskoj Revolyutsii 1905-1907 GG.*// *Iz İstorii Pedagogiki v Tatarii, C. 1*, Kazan , 1967, s.62.

⁹⁹ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 223.

¹⁰⁰ Magdeyev M. S., *Sotsialniye Kornı Talanta*, Kazan, 1990, s. 110-112; Mahmutova A. H., *Liş Tebe Narod, Slujenye*, Kazan, 2003, s. 93, 184-186.

“Gabdulla ve Gubaydulla Bubi kardeşler Türkiye’de eğitim aldılar ve Jön Türk hareketiyle sıkı bağlantılı oldular. 1908 yılında Jön Türk inkılabından sonra medreseye düzenli olarak Türkler ve mümkün olduğu kadar subaylar geliyorlardı. 1906 yılında Bubi’de İttihad Cemiyeti oluşturulmuş idi. Kendi adı büyük ihtimalle “İttihad ve Terakki Komitesi” Jön Türk teşkilatının isminin yansıması olarak görünüyor. 2 Mayıs 1907 yılında Bubi’de Tumutuk, Çakmak, Bikliyan, Telyançe-Tamak, Nurkino, Burayevo, Bayryaki, Badryaş, Perm ve Ufa’nın birleşmiş öğrencilerinin İttihad Cemiyetinin toplantısı oldu. Bu toplantıda kabul edilen programın birinci maddesi, eski öğretim metodundan yeni metot üzerine geçişini içeriyordu. Program mekteplerin medreselerden ayrılmasını, medreselerin birleşmesini, kütüphanelerin açılmasını kapsıyordu. Okullar devlet, zemvstvalar ve vakıflar tarafından finanse edilecekti, mektep ve medrese idaresi (nezaret) hükümetten alınarak milletin eline geçecekti. G. İbragimov’un iddiasına göre öğrenciler hareketinin sağ kanadı olan İttihad tüm Tatar öğrencileri Pantürkizm ve Müslümanlık sloganı altında toplamak amacıyla oluşturulmuştur. Onun merkezi Bubi bölgesinde bulunmaktadır”¹⁰¹.

Medresenin popülerliği sadece kendisinde radikal politik ruh halinin egemenliğiyle değil ilk önce orada verilen dersler ve öğretme düzeyi tarafından belirlenirdi. Aslında medrese hem erkek hem de bayan öğretmenleri hazırlayan bir öğretmen enstitüsünün fonksiyonunu gerçekleştiriyordu. Her sene yazlık öğretmen kursları da düzenlenirdi. 1906-1909 yıllarında ise polis tarafından sıkı kontrol altında tutulan şehir merkezlerinde ise Tatarlar, öğretmen kurslarını düzenleyemediler. Bundan dolayı Bubi kardeşlerin medresesi 1900-1910 yılları arası temel Tatar pedagoji merkezine dönüştü. Bubi medresesinin Ocak 1911 yılında tahrip edilmesi, 20. yüzyılın başındaki öğrenci hareketinin sonu oldu.

5. Rusya Devlet Dumasında Müslümanlar

Devlet Duması 17 Ekim 1905 yılında Nikolay II.’nin imzasıyla *Devlet Düzeninin Yetkinleştirilmesi Hakkındaki* manifestosuyla oluştu.

“11 (24) Aralık 1905 tarihinde, Başbakan Witte tarafından hazırlanan, seçim kanunu neşredildi. Duma’ya girecek azaların sayısı şu hesaba göre olacaktı: Köylülerden %43 mebus; Çiftlik sahiplerinden %34; ve burjuva ile diğer zümrelerden (tüccar, esnaf ve amele) %23. Seçim hakkı herkese verilmiyordu; yevmiyeli işçiler,

¹⁰¹ İbragimov G., a. g. e., s. 184.

kadınlar, fiili hizmetteki askerler, talebeler seçime iştirak edemezlerdi; asgari yaş haddi 25 idi”¹⁰².

Bu, Rusya’daki ilk parlamenter kurum, yasa tasarılarını gözden geçirdi. Ki bu yasa tasarıları sonra Devlet Konseyinde tartışıldı. Bütün Dumaların(1906-1917) toplam dört dönemine Kazan Vilayetinden yaklaşık 40 kişi seçilmişti. Onların arasında “Müslüman İttifakı” önderleri de dahil olmak üzere 7 Tatar vardı: Saidgirey Alkin, Sorbon mezunu Sadri Maksudi, Çistapol fabrikatörü Garif Badamşin, Pedagog Gaysa Yenikeyev. 1907 yılında Duma’da Müslüman Çalışma Grubu oluşturulmuş idi. Bu grup Petersburg’da kendi gazeteleri olan Duma (toplam 6 sayı çıktı)’yı Tatar ve Azeri dillerinde yayınlamaya başladı. Bu grubun ideolojik yönetimi Tatar Eserleri olan F. Tuktarov ve G. İshaki’deydi. Bütün dört Duma dönemindeki çalışmalarda önemli yer Müslüman Grubunun çalışmaları oldu. Bu grup İdil-Ural, Ural Ötesi, Kazakistan, Orta Asya, Kafkasya ve Kırım’dan Müslüman halkların milletvekillerinden oluşturuldu. Bu grubun ideolojisi genel olarak; milli-dinsel hak eşitliği, dilin geliştirilmesi, Müslüman halkların kültür ve eğitimi konularını içerdi. Grubun programı “Müslüman İttifakı”nın parti programı olarak ortaya çıktı. 1906-1917 yılları Dumaları için Müslüman milletvekillerin genel olarak sayısı 70’den fazla idi. Bunun yaklaşık olarak yarısı Tatar ve Başkırtlar’dan oluşmaktaydı. I. Duma’da Rusya Müslümanlarından 24 milletvekili seçilmişti ve 12’si Tattardı. II. Duma’da 34 milletvekili 15’i Tatar, III. Devlet Duması’nda 10 milletvekili 7’si Tatar, IV. Duma’da 7 milletvekili 4’ü Tatar idi. Böylelikle, Müslüman milletvekillerinin sayısı hiç şaşmadan sürekli azaldı. Mesele şu ki, Çarlık Hükümeti yasalara getirilen değişiklikler yoluyla, seçilmiş Müslümanlar için zorluklar yarattı. III. Duma seçimlerine Orta Asya Müslümanlarının çoğunluğunun katılımı sağlanamadı ve toplam olarak IV. Duma seçimlerinde Kazan Vilayetinden Tatar milletvekillerinden biri bile Duma’ya geçemedi”¹⁰³.

Devlet Duması’nın birinci döneminin seçimleri 1906’nın Şubat-Mart aylarında oldu. Seçimler kanununa göre Duma’ya 524 vekil seçilecekti. Onun dağılma gününe doğru (8 Temmuz 1906) 499 kişi seçildi. Kırsal bölgeler ve Türkistan bölgelerinin nüfusu için genel seçimler kanunu hariç seçimler hakkındaki kararın uygulanması hakkında özel kurallar yayınlandı¹⁰⁴.

¹⁰² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Ankara, 1948, s. 391.

¹⁰³ Sultanbekov B. F., *a. g. e.*, s. 95-96.

¹⁰⁴ Yamayeva L. A., *Musulmanskiye Deputatı Gosudarstvennoy Dumı Rossii 1906-1917 gg. Sbornik Dokumentov i Materialov*, Ufa, 1998, s. 7.

Devlet Duması'nın birinci dönemi 27 Nisan 1906 Tavriz sarayının Beyaz Salonunda açıldı. Duma'nın işine katılanların arasında Rusya'nın Türk halklarının (Tatar, Başkırt, Azerbaycan, Kazak) temsilcileri olan 22 Müslüman vardı¹⁰⁵.

Rusya Müslümanları arasında seçimler kumpanyasının başarılı bir şekilde düzenlenmesinde önemli rolü Ağustos 1905'te oluşmuş olan "İttifak el-Müslümin" isimli Müslüman liberal partinin üyeleri oynadı. Politik görüşlerine göre İttifakçılar, Kadetlere çok yakındı.

Kadet Partisi 161 temsilciden ibaret olan en büyük parlamento grubunu kurarak I. Duma'nın seçimlerinde önemli bir zaferi kazandı.

Duma'nın ilk haftasında Müslüman temsilcilerinin çoğunluğu Kadet grubuna geçti. Üçü ise Özerklikçiler grubuna katıldı. Daha sonra Müslüman temsilcileri ayrı bir grubun oluşturulması hakkındaki kararı kabul etti. İlk toplantıları 21 Haziran'da oldu. O toplantıda, 7 kişiden oluşan grubun yönetim bürosu seçildi: A. M. Topçibaşev (Büronun ve Tüm Grubun Başkanı), S. Alkin, A. Ahtyamov, S. Cantürin (Büronun Sekreteri), İ. Ziyathanov, M. Z. Ramiyev, Ş. Sırtlanov (Haznedar)¹⁰⁶.

Duma'nın tarihine fıkra olarak geçmiş olan temsilci Ş. Sırtlanov'un ünlü konuşması Müslüman temsilcilerin mantalitesi hakkındaki bazı düşünceleri anlamaya imkan veriyor. Bizim görüşümüze göre Ş. Sırtlanov'un konuşmasında net bir şekilde Türk-İslam gelenekleri içinde terbiyelenen, Rus Ortadoks devletinde yaşayan Avrupa burjuvazi parlamento tipindeki Rus yasama meclisinin vekili olarak seçilen kişinin hissettiği derin bir tenaküzü ortaya çıktı.

Dinler ve Milletler arası çatışmaları azaltmak amacıyla 17 Nisan 1905'te Nikolay II tarafından hükümetin dini politikasının bir nevi liberalleşmesini gösteren *müsamahanın ilklerinin sağlamaştırılması hakkında* bakanlar kurulunun bir kararı onaylandı. Ama din özerkliğinin ilan edilmesine rağmen Rusya yasamasında vatandaşların dini aitliğiyle ilgili bir çok hukuki sınırlamalar kaldı. Bu sınırlamalar bir çok yönüyle Müslümanlara da temas ediyordu. Müslüman nüfusunun temsilcileri tarafından 151 temsilcinin imzasıyla Duma'nın ele almasına sunulan *vatandaşlık eşitliği hakkındaki kanunların temel maddeleri* tasarısını desteklerken coşkuları anlaşıyordu. Kanun tasarısının aslı tüm geçerli olan kanunlar ve idari tasarruflar tarafından koyulan şu ya da bu millet veya dine aitlikle ilgili hakların sınırlandırılmasının iptal edilmeli

¹⁰⁵ Yamayeva L. A., *a. g. e.*, s. 8.

¹⁰⁶ Yamayeva L. A., *a. g. e.*, s. 9.

şeklindeki taleplere bağlıydı. Grubun üyesi A. Ahtyamov, kanun tasarısının aslı hakkında olan konuşmasında Müslüman nüfusunun hem ekonomik hem de milli kültürel hayatıyla bağlantılı olan haklarının bir çok sınırlandırılmasını saydı.

Müslüman parlamenterler kendilerini seçenlerin Çarlık yönetim organları tarafından din ve ırk ayrımcılığı ve keyfi hareketlerinin en şiddetli hadiseleri hakkındaki başvurularına yanıt vermeyi bir görev olarak sayıyorlardı¹⁰⁷.

Rusya İmparatorluğundaki milletlerin kendi aralarındaki ilişkileri problemi, Kafkasya'daki Azeriler ve Ermeniler arasındaki silahlı çatışmalar hakkındaki talebe göre Duma kürsüsünden temsilci İ. Ziyathanov tarafından öne çıkarıldı. Ziyathanov'un konuşmasında Kafkas Müslümanlarının haksız durumları Ermeni-Azeri çatışmasında bölgenin Rus yönetiminin teşvikçi rolü hakkında söylendi. Ama herşeye rağmen Duma'da milli sorun ikinci plana koyuldu.

Rusya için en önemli problem köylülerin az toprakları olmasıydı. Toprak sorununun ele alınması Duma'da 8 Mayıs'ta başlıyor. O gün, Kadet grubunun toprak reformu tasarısı kabul edildi.

Tasarı; özel mülkiyet toprakların geri satın alma şeklinde alınmasının en radikal talebini içeriyordu. Sonra Duma'nın ele almasına Emekçi Grup tarafından işletilmiş olan ve 104 temsilci tarafından imzalanmış daha bir toprak tasarısı sunuldu; bu tasarı da toprakların millileşmesi ve köylülerin kullanımına eşitlikçi prensibine göre devredilmesini içeriyordu. Toprak konusuyla ilgili Duma'da bir komisyon oluşturuldu. Onun içinde 3 Müslüman temsilcisi de vardı

Müslüman temsilcileri birinci projeyi desteklediler. Ş. Sırtlanov kendi seçmenleri adına Başkırtlara kendilerinden illegal bir şekilde alınan topraklarının geri verilmesi hususunda Devlet Duması'na sordu.

Kırsal bölgelerin Kırgız (Kazak) nüfusunun kendi topraklarından illegal kovulmaları problemine adanan talep üç temsilci tarafından imzalandı. Temsilciler Kırgızlar tarafından mahmur hale getirilmiş topraklara Rus köylülerin taşındırılmasının durdurulmasını talep ediyor. Bu talep 4 Temmuz 1906'da yapıldı.

I. Duma'nın dağıtılmasının sebebi onun ilk günlerinden itibaren kendisi ve hükümet arasındaki karşıtlığında saklıydı¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Yamayeva L. A., *a. g. e.*, s. 11.

¹⁰⁸ Yamayeva L. A., *a. g. e.*, s. 12-13.

Böylece, I. Devlet Duması'nda Müslüman Grubunun oluşturulması ve çalıştırılması; Rusya'nın politik hayatına Müslüman toplumunun en aktif kısmının katılmasının önemli bir göstergesiydi. Bu grubun üyelerinin politik pozisyonları netleşti: Onlar hem Duma'da hem onun dışında liberal muhalefeti destekliyorlardı.

9 Temmuz 1906 yılında Duma temsilcilerinin büyük bir kısmı (yaklaşık 230 kişi) Vıbork şehrine gitti ve orada Devlet Duması'nın dağıtılmasına karşı protesto olarak Vıbork Seslenmesi olarak tarihte kalan “ Halk Temsilcilerinden Halka” isimli hitabı imzalandı. O seslenmede halkın, II. Duma'nın toplanmasına kadar genel askerlik görevinden ve hazineye ödemedi vazgeçmelerine çağrıda bulundular¹⁰⁹.

II. Devlet Duması'nın seçimleri Ocak-Şubat 1907 yılında 11 Aralık 1905 tarihli Seçimler Kanununun temelinde yapıldı.

Seçimlerle ilgili kanun milli azınlığının temsilcilerinin Duma'ya seçilmelerinin imkanını sınırlandırdı. Rus olmayan halkların yarısından daha çok olmalarına rağmen II. Duma'da onların temsilcileri %36 (518 temsilciden 187 kişi) idi. Örneğin Türkistan'da yerel nüfusun 5 milyon 378 bin kişisinden Duma'ya sadece 6 temsilci seçildi. Aynı zamanda, oraya gelen 322 bin nüfuslu Ruslardan 7 temsilci seçildi¹¹⁰.

4 Haziran 1907 tarihli Vakit gazetesinde “Duma ve Türkistan Müslümanları” başlıklı Semerkand'tan Mektup adlı yazı yayınlanıyor. Bu yazıda şöyle ifade ediliyordu: “Türkistan Vilayetinde 7 Milyon kadar Müslüman var. I. Duma çabuk dağılmasından dolayı bunlar vekillerini göndermeye yetişemediler. II. Duma'ya adı geçen 7 milyon Müslüman dan 5 vekil sokuldu. Halbuki adı geçen Vilayetteki Ruslar sadece 70 bin olsalar da Duma'ya 6 milletvekili gönderme hakkına sahip oldular. Lakin bu adaletsizliğin az olduğu gibi III. Duma'ya vekil seçiminden Türkistan Müslümanları tamamen mahrum edildi. Geçmiş Duma'da Türkistan'dan seçilen Rus vekilleri sol partilere katılarak hükümetin zararına çalışmışlardı. Türkistan Ruslarının vekil göndermesinden mahrum edilmeleri adı geçen şu sebepten dolayı hayret edici değildir. Ama, Müslümanların niçin yetim çocuk gibi bir kenarda kaldırılmalarına aklımız erişmedi.

¹⁰⁹ Yamayeva L. A., *a. g. e.*, s. 14.

¹¹⁰ Yamayeva L. A., *a. g. e.*, s. 40.

Türkistan vekilleri solcular ile de katılmadılar ki! Her vakit mutedil Müslüman İttifakı ile birlikte hareket ettiler ki, Türkistan Müslümanları kendilerinin Duma'ya vekil gönderme hakkından mahrum edildiklerini bilip meysus oldular. Onlar önceki zamanlardan beri Rusya Hükümetine muhabbet ederek gelmişler idi. Hükümetin Türkistanlılar hakkındaki son hareketi sayesinde tabii olan bu muhabbetleri sönmeye başladı. Hükümetin mektep işlerinde Müslümanların istediği şeyleri verememe, vakıflarını zapt etme gibi işleri de Müslümanların gönüllerini rencide etti. Şu andan itibaren şunu söylemek mümkündür ki bu gibi tedbirlerin sonunda hükümete pek faydalı olmaz. Belki hükümet memurları bize: “Siz hele biraz okuyunuz! Ondan sonra Duma'ya geliniz diye dediler. Lakin biz burada bu sözlere şu yolla cevap vereceğiz: kara Rus köylülerine Duma'ya seçim hakkı verildi. Siz hele biraz okuyunuz size Duma seçimlerine katılmak erken diye sözünü bunlar hususunda söylemek mümkün değil mi elbette mümkün.” Yahut adı geçen Ruslardan seçilen vekil gibi kişiler bizim aramızda bulunmaz mı? Şüphe bu kadar ki bulunur. Bizimde kendimize göre okumuş kişilerimiz var. Artık biz Türkistan Müslümanları kendi hakkımızı talep etmeliyiz. Bizim gibi Duma seçimlerinden mahrum edilmiş Sibiryadaki Yakut halkının Duma'ya kendilerinden vekil göndermek hususunda S. Petersburg'a müracaat etmeye karar verdikleri gazetelerde görülmüştü. Türkistan Müslümanları da bu halden Padişah Hazretlerine de hükümet ricallerine de müracaat kılsalardı güzel oludu (Yazar: Mahmut hoca)¹¹¹.

Yine aynı gazetenin aynı sayısındaki habere göre: “Hükümete müracaat kılacak Yakut vekillerinin hükümetin emriyle Tomsk'ta tutup geri döndürülerek gönderildi. Müslümanlar, hükümetin miskin çocuklarıdır. Müracaat etmekten çok fayda çıkmaz haklarımızı almaya.....”¹¹².

Müslümanların asıl kısmı I. Duma'da olduğu gibi ayrı bir gruba toplanarak kendi programını kabul etti. Bu programın temelinde “İttifak el-Müslümin” partisinin programı vardı. Fakat bazı maddeleri kaldırıldı: Özel mülkiyetin dokunulmazlığı; Devlet yapısı bölümünde “Bakanların kendi eylemleri için halk temsilcilerinin önünde sorumludur” diyen talep eksiktir. Bunun dışında bir çok değişmeler: mahkeme, köylüler

¹¹¹ *Vakit*, 4 Haziran, 1907.

¹¹² *Vakit*, 4 Haziran, 1907.

sorunu vs. oldu. Askeri güç bölümü kaldırıldı ve en radikal talepler programa girmedir¹¹³.

II. Devlet Duması 3 Haziran 1907’de dağıtıldı. II. Duma’da iki Müslüman Grubun olması ve değişik pozisyonlarda durmaları Müslüman toplumunun bütünlüğünün olmadığını gösteriyor. Orada sosyal ayrılıklar görünüyordu. Ne var ki sınıfı çatışmalar o kadar keskin değildi. Onlar Rusya Devletinde Müslümanların genel ezilmiş durumları içindeydi.

“İttifak el-Müslümin” liberal partisi tüm Rusya Müslümanlarının kültürel ve milli menfaatlerinin savunucuları olarak öne çıktılar. Ama I. Duma’daki gibi bir çok problemlerini ne ortaya koyabildiler ne de çözebildiler¹¹⁴.

Müslüman Grubu; Rus İmparatorluğunun Türk-Müslüman halklarının temsilcilerini birleştirmiş olan ve dinsel-milli prensibe göre oluşmuş parlamentonun bir grubuydu. Müslüman Grubu, Devlet Duması’nın tüm dört döneminde liberal pozisyona tamamıyla bağlı kalıyordu ve politik platformda Kadetlere yakın idi.

Devlet Duması’nın Üçüncü Dönemi (1 Kasım 1907 – 9 Haziran 1912 yılları) 1907 yılı 3 Temmuz’unda çıkarılmış yeni seçim kanununa göre toplandı. Bu yasaya göre; Duma’daki temsilcilik Orta Asya’nın, Kafkasya’nın büyük bir kısmı (Dağıstan hariç) ve Rus Kafkasya Arkası’nın Türk kısmı temel nüfusunu kaybettiler. Müslüman Grubu 8 kişiden oluştu. Bunlardan 7’si Tatardı. Müslüman Grubunun başkanlık ve sekreterliği Ufa Vilayetinden Mirza K. M. Tevkelev ve Kazan Vilayetini temsil eden seçkin Türk lider S. Maksudi’ye verildi. III. Duma’daki Müslüman Grubunun hemen hemen bütün yasa tasarısı ve teklifleri solcuların gösterişli destekleri ve liberal merkezin tarafsızlığı ile Duma’nın çoğunluğu tarafından bloke edilmiş idi¹¹⁵.

Müslüman Grubunun Duma’daki faaliyeti yeni bir dominantı ele aldı: Ana dilde laik okul için mücadele. Hükümet sorumlusu P. A. Stolipin zorunlu ilk öğretimin dört yıl olması hakkında yasa tasarısını getirdi. Müslüman Grubu 1906 yılındaki III. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi kararlarına uygun olarak faaliyet yaptı ve 1910 yılındaki protesto kampanyasını düzenledi. Hükümet onları kontrol altında tutmak için belli bir

¹¹³ Yamayeve L. A., *a. g. e.*, s. 42.

¹¹⁴ Yamayeve L. A., *a. g. e.*, s. 45-46.

¹¹⁵ Yamayeve L. A., *Musulmanskiye Deputatı Gosudarstvennoy Dumı Rossii, 1906-1917 gg. Sbornik Dokumentov Materialov*, Ufa, 1988; Usmanova D. M. *Musulmanskaya Fraksiya i Problema “Svobodı Sovesti” v Gosudarstvennoy Dume Rossii (1906-1917)*, Kazan, 1999; Habutdinov A., “Musulmanskaya Fraksiya Gosudarstvennoy Dumı Rossii”, *İslam Na Evropeyskom Vostoke, Entsiklopedicheskiy Slovar*, Kazan, 2004, s. 244-248; Habutdinov A., *Formirovaniye Natsii i Osnovniye Napravleniya Razvitiya Tatarskogo Obşçestva v Kontse XVIII-Naçale XX. Vekov*, Kazan, 2001, s. 237-259.

geçiş periyodunu öne sürerek Rus dili üzerinden eğitimin yapılmasını talep etti. Devlet Dumasında eğitim dili ve sadece Tatarlar için olan bir dil olarak Tatar dili hakkında bir varyant kabul edildi. Hatta böyle bir varyant Devlet Konseyi tarafından reddedildi. 7 Mayıs 1911 yılında S. Maksudi yüksek başlangıç okulları hakkında Halk Eğitimi Bakanlığının yasa tasarısının kabulünde şöyle beyan ediyordu: “Müslümanlar ilk şart olarak dini koyuyor ve hiçbir şey için onu kurban edemez, eğitim için bile. Böyle olunca okula vermeden önce ilk olarak biz soruyoruz okulda kendi dini öğretiliyor mu? Eğer hayırsa o çocukları vermeyeceğiz¹¹⁶.”

Duma duvarları içinde milletvekilleri Rusya’nın gelişiminin medenileştirilmesi hakkındaki kendi düşüncelerini dile getirdiler. 16 Kasım 1909’da kişi dokunulmazlığı hakkında hükümetin yasa tasarısının görüşülmesi sırasında S. Maksudi, Rusya Müslümanlarının Rus Devletine karşı tutumu ve toplumsal gelişim hakkında kendi akidesini formüle etti: “Burada, politik milletin devlet vatandaşlarının bütünlüğü olarak tanıtılan klasik Fransa tanımlamasının taraftarı olarak görüldü. Bunun yanında her devlette, kendi yaşama tarzlarının özellikleriyle ve kendi gelenekleri içinde yaşamlarını sürdüren milliyetçi kitleler vardır. Ki onlar varlıklarını sürdürüyorlar, kendi geleneklerini koruyorlar ve korumaya da devam edecekler ayrıca bu anlamda da ben Tatarım ve kendi yaşam tarzımı koruyorum ama politik olarak ben Rusya vatandaşım”. S. Maksudi toplumu devlet organizmasının tek organı olarak görünen ve kültürel özgürlüğü kendi belirleme hakkına sahip kültürel bir ortaklık gibi teşhis etti. S. Maksudi sağcı milletvekilleriyle tartışırken onlara şunu açıklamak çabasıındaydı: “Siz Rusya’da var olan milletlerin bağımsız yaşama haklarının olduğunu anlamayana kadar, siz nasıl...devleti yönetemezsiniz”. Sadri Maksudi kişi haklarını sağlamayı devletin refah ve saadetinin tek garantisi olarak gördü¹¹⁷.

Oratadoks devletin onunla ve diğer dinlere mensup olan kendi uyruklularıyla olan ilişkilerini ayarlama üzerine hükümet yasa tasarıları dini sorunlar üzerine Duma komisyonunda müzakere edildi ve bu komisyona M. Ş. Tukayev girdi. Yasa tasarılarından biri *bir dinden başka bir dine geçişe temas eden yasal durumun değiştirilmesi hakkında* yasa tasarısı oldu. Tatarlar arasında epey önemli bir ölçüde zorla vaftiz edilerek resmîyetle ortadoks mezhebine kayıt edilmiş fakat gerçekte ise

¹¹⁶ Gosudarstvennaya Duma: Stenografiçeskiye Otçoti: Sozıv 3: Sessiya 4., Ç. 3, S. Petersburg, 1911, s. 3572.

¹¹⁷ Gosudarstvennaya Duma: Stenografiçeskiye Otçoti: Sozıv 3: Sessiya 3., Ç. 1, S. Petersburg, 1911, s. 1992-1993.

İslamiyet'e bağlı insan vardı. Bu şekilde olan insanlar hakkında Müslüman Grubunun başkanı K. M. Tevkelev konuştu. Fakat, Duma'nın kabul ettiği bu yasa tasarısı Devlet Konseyi tarafından reddedildi.

Müslüman Grubu Müslümanlara özgü problemleri ele aldı. Öncelikle Müslümanların dini çehresinin maddi durumu ve Müslümanların dini müesseselerinin yeniden örgütlendirilmesinin zorunluluğu hakkındaki sorunlarla ilgilenildi. K. M. Tevkelev Müslüman dini işlerinin 1908 yılına ait harcama keşifnamesi müzakere edilirken hükümetin Müslüman dini kurumlarının ücretlerine devlet bütçesinden pek cüzzı bir parayı ayırdığına işaret etti ve onlar için üstü kapalı bir dini verginin olmasını kanıt olarak gösterdi.

Müslüman Grubunun üyelerinin konuşmalarında Rus yasa maddelerinin Müslümanlar tarafından icra edilmesi sırasında onları şeriat kurallarını ihlal etmek zorunda bıraktıklarına işaret edildi. Bu arada, *ticari müesseselerde, depolarda ve bürolarda çalışanların normal koşullarda dinlenmeleriyle ilgili* yasa tasarısı hakkında müzakere yapılırken Müslüman Grubu Duma kürsülerinden ticarete çalışan Müslümanların dinlenmelerini ve onların belli başlı dini günlerini kutlamaları hakkını sağlamak amacıyla defalarca seslenmiştir. Müslüman Grubunun bu düzeltme talepleri Duma'da kabul edilmemişti. Müslüman din adamlarının askerlik mükellefiyetinin uygunsuzluğuyla ilgili olan *askerlik mükellefiyeti hakkındaki tüzüğün değiştirilmesi hakkındaki* yasa tasarısına Müslüman Grubu tarafından yapılan düzeltmelere dayanarak milletvekili A. Sırtlanov konuşma yaptı. Bu yasaya girmemiş olan ve Devlet Duması tarafından reddedilen Müslüman Grubunun yaptığı bir çok düzeltmelerden biriydi¹¹⁸.

Kazan gazetesi "Yıldız" belirtiyorki: "III. Devlet Duması Müslümanlar için hiçbir şey yapmadı, çünkü çoğunlukla Müslüman Grubunun taleplerinin karşısında oldu". Müslüman Grubu için S. Maksudi'nin hazırladığı program şunları talep ediyordu: Seçim ve Duma'nın haklarının genişletilmesi, söz özgürlüğü hakkındaki yasaların uygulanması, basın kişisel, dernek kurma, vicdan ve din özgürlüğü, yasaların bütün dinler için genel konulması, şehir ve müesseselerin reformları Müslüman dini kurumları ve dini okulları talep ediyordu¹¹⁹.

¹¹⁸ Habutdinov A., "Musulmanskaya Fraktsiya Gosudarstvennoy Dumı Rossii" *İslam Na Evropeyskom Vostoke, Entsiklopedičeskiy Slovar*, Kazan, 2004, s. 245-246.

¹¹⁹ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 250-251.

Müslüman Grubu Devlet Duması'nın IV. Döneminde (15 Kasım 1912 – 25 Ekim 1917) sayıca az olduğu için fırka statüsünü kaybetti. Resmi olarak ise Müslüman Grubu şeklinde adlandırıldı. Müslüman Grubu 6 milletvekilinden oluştu. Bunlardan 5'i Tatar'dı. Bu Tatar milletvekillerinin 3'ü Ufa Vilayetini birer tanesi de Orenburg ve Samara Vilayetlerini temsil ediyorlardı. K. M. Tevkelev başkanlık görevini muhafaza etti. Sekreter ise İbn. Ahtyamov oldu (Her ikisi de Ufa Vilayeti temsilcisi idi.).

Müslüman Grubu Kazakistan ve Orta Asya Müslümanlarının seçim haklarının geri verilmesini bir kez daha talep etti. 7 Kasım 1912 yılında İbn. Ahtyamov hükümetin milli ve göçmen politikasını kritik eden grubun detaylı bildirisini sundu. Aynı zamanda, Rusya Müslümanlarının politik müsamahalarının: “Vatanımızın geleceği Ruslar için ne kadar kıymetliyse bizim için de o kadar kıymetlidir çünkü Rusya Müslümanlarının politik kaderleri Rusya İmparatorluğunun kaderinden ayrı değildir” altını çizdi. Bundan sonraki konuşma savlarında İbn. Ahtyamov fiilen dinsel ve kültürel özerkliği talep eden III. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinin Programının temel kararlarını tekrarladı¹²⁰.

Grubun çalışması 1912-1913 yıllarındaki I. Balkan Savaşında Türkiye'nin yenilmesinin politik ortamında geçiyordu. Bu Rusya toplumu içerisinde Slav taraftarlığının coşkulu bir biçimde artmasına sebep oldu. Ve sağcı milletvekilleri Slavların Müslümanların üzerine olan zaferleri hakkında Duma kürsüsünden açıkça konuşuyorlardı. Mart 1913 yılında Müslüman Grubunun üyesi M. Djafarov devletler arasındaki savaşı iki dinin mücadelesi ve karşı koyması meselesine getirilmemesine çalışılmasını belirtti.

1914 Şubatı'nda Müslüman Grubunun bir toplantısı oldu. O toplantıya İ. Gaspıralı, A. Topçubaşev ve F. Kerimi gibi “İttifak” liderleri katıldılar. 1905-1907 yılları inkılabından sonra bu liberal Müslüman liderlerinin ilk genel Rusya toplantıları oldu. Müslüman Grubunun üyelerinin inisiyatifi üzerine Haziran 1914 yılında Petersburg'da IV. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi yapıldı.

Aynı dönemde Müslüman Grubu asker mollaların sayısının arttırılmasının gerekliliği, onların dinlerinin yasalarını ihlal etmelerinden kaynaklanan Müslüman askerlerin askerlik görevlerinin ağırlığını hafifletme hakkındaki sorunu ortaya koydular.

Müslüman Grubunun inisiyatifi üzerine, Duma'nın irdelemesine *Müslümanlar için devletin vekiller sınıfına girme haklarının sınırlandırılması* hakkındaki yasa

¹²⁰ Gosudarstvennaya Duma: Stenografiçeskiye Otçotı: Sozıv 4: Sessiya I, Ç. I, S. Petersburg, 1913, s. 371-374.

tasarısı getirilmiştir. Yasa tasarısı mahkeme reform komisyonuna aktarılmış ve Duma'da görüşülmemiştir. Halk eğitimi sorunları üzerine grubun tüm dilekçelerinde görülen asıl taleplerinden biri; dini okulların (mektep-medrese) Müslüman işleri dairesinin yetkisinden OMDS yetkisine verilmesidir. Mart 1914'de Müslüman Grubunun Üyeleri, Duma'nın incelemesine OMDS'ye Müslüman dini-mahalle okullarının (mektep-medrese) öğretmen ünvanı diploması verme yetkisi konusundaki yasa tasarısını getirdi. Yasa tasarısı teşrii tekliflerin komisyonun incelemesine sunuldu ve Duma'da müzakere edilmedi¹²¹.

1914 yılında Halk Eğitimi Bakanlığı'nın keşifnamesini görüşmek üzere Halk Eğitimi Komisyonu Üyesi G. Yenikeyev konuşurken tüm Müslüman sınıflarının eğitim reformu bütünsel programını sundu. Program devlet dilinin öğretilmesi programına sokulmak üzere derslerin ana dilde öğretilmesi ve devlet öğretmen okullarının açılmasını içeriyordu. Öğrencilerin ana dilini ve öz edebiyatını bilen ve onların ana dilinde eğitim yapabilen kişiler öğretmen olmalıdır. Medrese diploması ilk okulda eğitim vermek için yeterli bir temel sayılırdı. Programa öğrencilerin milletlerinin oranına göre eğitimi finansmanı ilkesi konulmuştu. Programın 7. maddesi milli eğitimi yeni bir dereceye yani yüksek okul derecesine çıkarıyordu. Onun içinde: yabancı öğretmenler seminerleri, öğretmen enstitüleri ve pedagoji sınıflarına gidecek öğretmenlerin hazırlanması için yüksek okullarda yerel diller, onların tarihleri ve edebiyatları kürsülerinin tesis edilmesinin zorunluluğu ifade ediliyordu¹²².

I. Dünya Savaşının başlamasıyla Müslüman Grubu politik deklarasyonlarla yetinmeyip savaşı idare etme konusunda hükümete gerçek yardım sağlayacak pratik eylemlere geçti. Aralık 1914'de Petrograd'ta Müslüman Grubunun insiyatifi üzerine, Duma'nın Müslüman Grubunun milletvekillerinin üye oldukları yaralı askerlere ve onların ailelerine yardım yapma üzerine geçici Müslüman komitesini tesis etmiş olan Rusya Müslümanları hayriye cemiyetleri temsilcilerinin kongresi yapıldı.

Devlet Duması'nın tüm toplantıları sürecinde Müslüman milletvekilleri din farklılığına bakılmaksızın vatandaşların hukuki haklarının sınırlandırılmasının iptali hakkındaki sorunu ele aldılar. 20 Temmuz 1915'de K. M. Tevkelev Duma'daki Letonya, Litvanya, Estonya, Ermenistan, Yahudiler ve Müslüman temsilcilerin adına Rusya'nın içindeki halklar için vatandaşlık ve milliyet eşitliğini talep etti. Bu ifade

¹²¹ Habutdinov A., a. g. m., s. 246-247.

¹²² Habutdinov A., a. g. e., s. 243-244.

190'na karşı 162 oyla reddedildi. Bu Rus olmayan halkların ve Duma'daki çoğunluk arasındaki uyuşma sağlamanın son hakiki bir teşebbüsü oldu¹²³.

K. M. Tevkelev'in insiyatifi üzerine 1916 yılında Müslüman Grubunda toplumsal faaliyet adamları Ş. Muhammedyarov, G. İshaki, İ. Bikkuylova ve S. Maksudi'nin katılımlarıyla bir toplantı yapıldı. Toplantıda Rusya'nın tüm Türk bölgelerini birleştiren merkezin yani milletvekilleriyle eşit haklara sahip olan ve dört kişiden meydana gelen Müslüman Grubunun Bürosunun oluşturulmasının kararı alındı. Büroda Tatarların temsil bölgeleri olarak Kazan, Orenburg ve Ufa gösterildi. Büronun başkanı olarak A. Tsalikov (Kuzey Kafkasya) seçildi. Büro, Rusya Müslümanlarının haberleşme ve koordinasyon merkezi fonksiyonu görevini üzerine aldı. Müslüman Grubu ve büro git gide kendilerini Rusya Müslümanlarının tek temsilcileri olarak görmeye başlıyor. 15-17 Mart 1917'de Petrograt'ta monarşinin devrilmesinden sonra grubun ve büronun üyelerinin toplantıları oldu. Bu toplantıda, Mayıs 1917'de olmak üzere Bütün Rusya Müslümanları Kongresinin toplanması hakkında karar alındı. Kongrenin hazırlanması ve düzenlenmesi için A. Tsalikov'un başkanlığı altında Rusya Müslümanlarının Geçici Merkez Bürosu oluşturuldu. Toplantı büro için kongrenin delege kadrosu ve gündemi hakkında tavsiyeleri işledi¹²⁴.

6. Tatar Kadetlerin Faaliyetleri

Tatar Avrupa eğitilmiş aydınlarının faaliyetlerinin şekli ve görüşlerini analiz için 19. ve 20. yüzyıllar sınırındaki politik ideolojinin ve entelektüel atmosferin onlar tarafından algılanmasını incelemek gerekir. Bu devir; Avrupa'da "The Liberal Age" (liberal yüzyıl) adını aldı. Onun politik dildeki ifadesi anayasal Avrupa devletleri oldu. Rusya'nın Müslüman liberalleri bu ideolojinin etkisi altında kaldı.

Bu geleneğin çok tanınan iki eserini analiz edeceğiz: Fatih Kerimi'nin "Avrupa Seyehatnamesi hakkında Hikaye" (1902) ve Sadri Maksudi'nin "İngiltere Seyahati" (1904) kitapları. F. Kerimi eğitim alanında Avrupa milletlerinin ilerlemesine esas yeri veriyor. Kerimi için Müslüman dünyasında fazla olumlu örneğiyle azami derecede Avrupa devletlerinin tesirini özellikle de Fransa'nın tesirini gören Türkiye görünüyor.

¹²³ *Gosudarstvennaya Duma: Stenografiçeskiye Otçotı: Sozıv 4: Sessiya 4, Ç. I*, S. Petersburg, 1915, s. 187-196.

¹²⁴ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 257-259.

O, İstanbul laik eğitim müesseselerinin programlarını misal olarak gösteriyor. F. Kerimi'ye göre bu eğitim müesseselerinin yardımıyla Müslüman ve Avrupa ülkeleri arasındaki açık kapatılabilir. Jön Türkler eğitimleri açısından ecnebilere geride değildir. F. Kerimi Rusya Müslümanları için şu görevleri ortaya koydu: Dünyevi eğitim müesseselerinin ve yayınların geliştirilmesi ayrıca, Türk yüksek eğitiminde öğrenim ki tüm bunlar cedidizmin aydınlatma safhası içindir.

S. Maksudi'nin 1909'da Rusya'nın Devlet Duma Delegasyonunun İngiltere'yi ziyaretindeki izlenimlerini yansıtan "İngiltere Seyahatnamesi" 1905-1917 yılları döneminin en tanınan bir eseridir. S. Maksudi 1688 yılından itibaren parlamentoda en çok yer elde eden partinin hükümeti oluşturmaya başladığı zaman İngiltere'nin yasal bir devlet olduğunu bu eserinde anlatıyor. O, Rusya Müslümanlarının İngiltere'yi takip etmelerini ve kendi politik hakları için mücadele etmelerini belirtiyor. S. Maksudi İngiltere liberalleri ve tutucularının kendi aralarındaki tartışmalarında koşulsuz olarak liberalleri destekledi. O, toplumun haklarını daima genişletirken, eşitlik derecesini yükseltirken liberallerin toplumun sadece bir grubunun menfaatlerini değil, belki milletin tüm tabakalarının menfaatlerini koruduklarını gösteriyor¹²⁵.

Böylece, F. Kerimi ve S. Maksudi'nin gidişleri arasında geçen on yıl içerisinde Tatar liberallerinin menfaatlerinin asıl tayfası eğitimin gelişmesi ve yayınların oluşmasından politik reforma, yasal devletin oluşmasına ve Müslümanların eşitliğinin sağlanmasına kaydı ki Rusya Müslümanlarının toplumsal hareketinin dominantının aydınlatmadan toplumsal politik harekete geçişini sağladı¹²⁶. Avrupa'ya gidip orada eğitim alan Tatar liberalleri kendilerini liberal Avrupa hareketinin bir parçası olarak görüyorlardı. 1906 yılında, Kadetlerin ve "İttifak" liderlerinin politik işbirliği işte buradan kaynaklanmaktadır. Tatar liberalleri tıpkı Kadetler gibi zemsva eylemcilerinin hareketlerinden kaynak alıyorlar. Onların organı olarak, 20. yüzyılın başında Tatar toplumunun en büyük partisi Rusya Müslümanlarının liberal politik organizasyonu "İttifak el-Müslimin" oldu¹²⁷.

¹²⁵ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 192-193.

¹²⁶ Fahrutdinov A., "İttifak al Muslimin", *İslam Na Evropeyskom Vostoke, Entsiklopedičeskiy Slovar*, Kazan, 2004, s. 148.

¹²⁷ *Materialı i Dokumentı Po İstorii Obşçestvenno-Političeskogo Dvijeniya Sredi Tatar (1905-1917)*, Kazan, 1992, s. 35.

“İttifak”ın başlangıcı 1905-1907 yılları Rusya inkılabı sürecinde 15 Ağustos 1905 yılında Makarya Fuarında Rusya Müslümanlarının elit tabakası I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresini düzenlediği zaman oluyor. Kongre; Müslümanların birleştirilmesi ve toplumsal hayatı idare etmek için tüm Rusya topraklarında periyodik meclislerin oluşması hakkındaki kararları kabul ediyor. Bu meclisler başlıca politik faaliyetlerle değil eğitim ve aydınlatma ile ilgilenmeli idiler yani okul ve hayriye kuruluşlarına dayanmalıydılar. Gerçek olarak üç Müslüman halkının elitleri birleşiyor: İdil-Ural Bölgesi Tatarları, Kırım Tatarları ve Azerbaycanlılar. 17 Ekim 1905 manifestosunun ilanına kadar politik partiler yasak altında kaldıkları için “İttifak” önce vatandaşlık ve politik hakları uğruna olan mücadeleyi ve kültürel aydınlatma faaliyetlerini koordine eden genel Rusya organı olarak düşünülüyordu.

17 Kasım 1905’de Kazan’daki toplantıda, Makarya Fuarında İslam toplumu tarafından kabul edilmiş olan programı tüm Rusya Müslümanlarını birleştiren “İttifak” Partisinin programına değiştirilmesi hakkındaki karar kabul edildi. “İttifak” Partisinin tamamen oluşması ve Müslüman liberallerinin seçim öncesi programının düzenlenmesi Ocak 1906’da Petersburg’daki II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde oluyor. “İttifak”ın programı tüm din ve milletlerin eşitliği olmak üzere yasal bir devletin oluşturulmasını içeriyordu. Yasama ve yargı iktidarlarının yapısı Kadetlerin programlarıyla aynıydı. Aile haklarıyla ilgili sorunlar şeriat mahkemelerinin idaresi alanında kalıyordu. Emek ve toprak sorunları da toprak vakfin yerel idare organlarının kontrolü altına geçmesi farkıyla Kadetlerin programına uyuyordu. Yerel özerk idare hakkındaki taksimata gelince devletin tüm toprakları Vilayetlere (bölge), bunun yanında daha alt düzeyde olan topraksal ünitelere bölünüyordu. Meclisler (Vilayetlerin temsil organları) kendi yetkileri çerçevesinde yasama hakkına sahiptiler. Bölgenin çoğunluk nüfusunun dili, resmi dil olarak kabul edilirdi fakat diğer milletler kendi dillerinde eğitim ve yayın yapma faaliyetlerini özgür bir şekilde yapabiliirdi. Diğer bir açıdan topraksal özerklik dini özerklik olarak ön görülüyordu. Rusya Müslümanları tek dini merkezin oluşturulması, din adamlarının seçilmesi, Müslüman cemaatlerinin oluşturulması için hak ediniyorlardı. Onların eline mektepler medreseler, mescitler, mabetler, hayriye organizasyonları ve vakıflar geçiyordu¹²⁸.

Mayıs-Temmuz 1906’da “İttifak” liderleri kendilerinin Duma grubu çerçevesinde hareket ederek Kadetlerle işbirliği politikasını sürdürüyorlardı. İlk Kadet Duması tüm

¹²⁸ Devlet N., *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara, 1988, s. 77-109.

milli, dini ve sınıflı sınırların iptaline ısrar ederek ve tüm politik özgürlükleri talep ederek İmparator Nikolay II'ye başvurdu¹²⁹. Aynı zamanda, Kadetlerin Lideri P. N. Milukov, İç İşleri Bakanı P. A. Stolipin ile Kadetlerin üstünlüğüyle bir hükümet oluşturulması hakkında görüşmeler yapıyordu. 25 Müslüman Milletvekili, Kadetlerin muhtemel tavizlerini kendi oylarıyla ödüyorlardı. Ama, 9 Temmuz 1906'da İmparator Nikolay II Birinci Duma'yı dağıttı. Bundan sonra Rusya tarihinde hiçbir zaman parlamentoda liberallerin çoğunluğu sağlanamadı. "İttifak"ın Duma'daki liderleri Kadetlerle birlikte Vıborg çağrısını imzalayarak iktidar tarafından politik faaliyetlerinden uzaklaştırılıyorlar. S. G. Alkin, A. Ahtyamov ve S. G. Cantürin ile birlikte bu çağrıya partinin A. M. Topçibaşev de imzasını atıyor. Sonuçta oluşturulacak grup kendisinin en iyi politikacı ve hukukçularından mahrum kalıyor.

Nijniy Novgorod'daki III. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde "İttifak"ın programı kabul ediliyor. "İttifak"ın en aktif büroları Kazan, Orenburg ve Ufa'da yerleşiyordu. "İttifak"ın programının temelinde 1907'da Rusya Devlet Duması'nın Müslüman Grubunun Programı oluyor. 3 Haziran 1907'deki devlet devriminden sonra "İttifak" liderlerinin çoğunluğu tutuklandı ve sürgüne gönderildi ya da yurt dışına gitmek zorunda kaldılar. İttifakın yeniden kurulmasının son teşebbüsü 1914'deki IV. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde oldu fakat çoğunluk kanuni olarak politik faaliyetlerin yapılmasının imkansız olmasından dolayı bunun yapılmasından vazgeçti. Bundan sonra, Rusya Müslümanları elit tabakası bölgelere dağıldı ve onların temel rolünü gitgide daha çok sosyalistler oynamaya başladı¹³⁰.

7. Orenburg Müslüman Dini Meclisi (1788-1917, OMDs)

OMDs, "İdil-Ural Bölgesinde yaşayan Türk/Müslümanların 1552 yılından itibaren Rusya İmparatorluğu egemenliği altına girmeye başlamaları ve istiklallerini kaybetmelerinden sonra, Ekim 1917 İhtilali'ne kadar geçen uzun zaman dilimi içerisinde, dini cemiyetleri dışında, hükümet tarafından resmi olarak tanınan sahip oldukları tek kurum idi"¹³¹.

¹²⁹ Gosuderstvennaya Duma: Stenografiçeskiye Otçeti: Sozıv 1: Sessiya 1, T. 1, S. Petersburg, 1906, s. 219-220.

¹³⁰ Habutdinov A., a. g. e., s. 254-255.

¹³¹ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, İstanbul, 2000, s. 73-74.

“II. Katerina, 1787’de Müslümanların iç Rusya’da en çok yaşadığı Vilayetlerden biri olan Orenburg Vilayetine bağlı Ufa şehrinde, Müslümanların şeri hakları konusunda başvurmaları için bir dini idare merkezi açmaya karar verdi. 1788 yılındaki Senato kararıyla OMDS’nin kurulması kesinleşti”¹³².

OMDS, dinsel özerkliğin sınırlı biçimde devletsel-dinsel şekilde kurulmasıyla oluştu. O, kanunların uygulanmasında genel Rusya yasalarının ve şariat kurallarının senteziyle yönetildi¹³³. OMDS şu sorunlarla ilgilenmekle görevlendirildi: Onların bölgelerinin emrindeki Müslümanlara dinsel işlerdeki amellerin doğruluğu ya da yanlışlığı hakkında fetvalar vermek; bilim, pratik ve ahlak sorunlarında ahun, muhtasip, müderris, hatip ve müezzin gibi şariat görevlerine tayin edilen insanların sınavlarını yapmak. Mescitlerin tamir ve inşası için izin verme. Şeriata göre Müslümanların mallarının paylaşılması (miras), evlenme akidi (nikah) ve boşanma (talak) gibi işlemleri yapmak¹³⁴. 1912’de OMDS yetkisinde 32 bölgede, 5771 mahallede yaşayan 4,5 milyon kişi ve 12341 dini şahıs bulunmaktadır.

“Rızaeddin Fahreddin’e göre II. Katerina’nın Müftülüğü kurmaktaki asıl gayesi; Orta Asya’da yaşayan Müslümanları silahsız olarak itaat altına almaktır. Çünkü İdil-Ural Müslümanlarının Rusya’dan ayrılmasına ramak kalmıştı. Katerina müftülüğü kurarak İdil-Ural Müslümanlarını kontrolüne aldığı gibi Türkistan bölgesinin işgal edilmesine de zemin hazırladı”¹³⁵.

20. yüzyılın başında Hükümet tarafından OMDS’yi kapatma ve onun yerine birkaç yeni dini yönetim oluşturma tasarıları çıkarıldı. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında OMDS yanında eğitim sorunları üzerine toplantılar düzenlenmeye başlandı. OMDS ceditizm düşüncesinin taraftarlarıyla hareket etmedi ve eğitim sisteminin merkezîyetçiliğine sahip olmadı ama genelgeler sırasında Rus dilinin ve dünyevi derslerin öğretimini selamladı. 1905-1907 yıllarında Müftü M. Sultanov, politik harekete katılmayı kabul etmedi ve bu OMDS’nin dini pozisyonunu bir şirket gibi belirledi. Mart 1905’te Sultanov gayri Müslümanlara ders verebilme diplomasına sahip olan Müslümanlara izin verilmesi konusunda talepte bulunarak Bakanlar Kabinesine toplu dilekçe ile müracaat etti. O, ordudaki askeri mollaların mollalık görevinin kaldırılması nedeniyle Müslümanların kendi dininin törenlerini yerine getirme

¹³² İsmail Türkoğlu, *a. g. e.*, s. 80-81.

¹³³ Azamatov D., *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye*, Ufa, 1999. s.31.

¹³⁴ Merjani Ş., *Mustafad al-Ahbar Fi Ahvali Kazan Va Bolgar*, Kazan, 1989, s. 209.

¹³⁵ İsmail Türkoğlu, *a. g. e.*, s. 77.

imkanlarının olmadığını ve mollaların idari düzen yoluyla valiler tarafından kendi görevlerinden geçici olarak uzaklaştırıldıklarını belirtiyordu. 1-15 Nisan 1915'de Ufa'da OMDS yanında Sultanov'un başkanlığında "Ulema Cemiyeti"nin toplantısı yapıldı. Toplantı, Bakanlar Kurulu Başkanı Sergey Vitte'nin emri üzerine Müslüman Cemaatinin problemleriyle ilgili resmi raporun hazırlanması için düzenlendi. Kadı R. Fahretdin ve Y. Akçura gerçek dini özerkliği talep ederek toplantıda temel raporcu olarak konuşma yaptılar.

22-25 Haziran 1905'te OMDS yanında Müslümanların dini sorunlarının görüşülmesi için Ufa Bölgesinin Başkirt illerinin vekillerinin toplantısı yapıldı. Programın en önemli talebi; İlçeler yani Ahunların ilçe yönetimleri düzeyinde idarenin orta halkasının oluşturulmasıydı. En yüksek dini makam olarak OMDS Bölgesinin Müslüman Nüfusu tarafından seçilen Müftü ön görülüyordu. Müftü, direk imparatora rapor verme hakkına sahip olmak üzere milletin tek idarecisinin makamını elde ediyordu. Bu kararlar bir çok yönüyle dini sorunlar üzerine olan III. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinin kararlarına uyardı. OMDS'nin en yüksek makamı olarak hayat tarafından sunulan temel sorunların ele alınması, müzakere edilmesi ve onların şariat kuralları gereğince yönetilmesi için üç yılda bir düzenlenen yüksek dini yönetimi meclisi (parlamentoya benzer) olmalıydı¹³⁶.

1905-1907 İnkılabının başarısız olmasından sonra OMDS politik harekete katılmaktan vazgeçti. Bu yüzden Kadı R. Fahretdin ondan ayrıldı. Kadı H. Gabeşi *Mecelle-i Mahkeme-i Şeriye* isimli derginin sayfalarında eğitim reformunun müzakere edilmesi için çabalıyordu. 19-21 Mayıs 1911'de Ufa'da Sultanov'un müftü makamında 25 sene görev yapmasıyla ilgili olarak toplanmış olan toplantı bağımsız dünyevi okulu oluşturmak kumpanyasının zirvesi oldu. Orada 600 delege dahil olmak üzere 36 bölgeden 1500'e yakın kişi vardı. Eğitim reformunun hazırlanmasının organizatörü Kadı H. Gebeşi oldu. H. ve S. Maksudi, F. Kerimi, imamlar K. Tercimani, Sadık İmankuli, C. Huraşın, F. Mürtezin vs. Ufa'da erkek ve bayan öğretmenler okulunun açılması hakkındaki kararın kabul edilmesini sağladılar. Fakat Bölge Zemstvosunun desteğine rağmen bu tasarılar hükümet tarafından reddedildi.

OMDS'nin özellikle, daha çok 1905-1907 İnkılabından sonra hükümetin farklı eylemlerini desteklemesi, milli elitin OMDS'yi kendi kontrolü altına alma çabasını

¹³⁶ *Protokol Ufimskogo Gubernskogo Soveşçaniya Obrazovannogo c Razreşeniya Gospodina Ministra Vnutrennix iz Doverennix Başkirkix Volostey Ufimskoy Gubernii*, Ufa, 1905, s. 1-12.

peşinden getiriyordu. Bu çabalar, Tatar eliti tarafından boykot edilen M. Bayazitov'un 1915'te Müftü olarak tayin edilmesinden sonra daha güçlendi. Bu yüzden, 1917 Şubat Devriminden hemen sonra Ufa'daki milli eylemciler OMDS'yi kendi kontrolleri altına aldılar ve M. Bayazitov'u müftülükten uzaklaştırdılar. OMDS'nin yönetilmesi için İmam Habibullah Ahtyamov'un başkanlığında 16 kişiden ibaret olan komisyon meydana getirildi. Geçici Müftü S. Urmanov yeni hükümeti desteklemek amacıyla OMDS'nin dini yönetimine hitap etti.

Mart 1917'de OMDS reformunun birkaç planı sunuldu. Mayıs 1917'de I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde G. Barudi OMDS'nin ilk bağımsız başkanı olarak seçildi. OMDS, Milli İdarenin Dini Nezareti haline dönüştürüldü¹³⁷.

¹³⁷ Habutdinov A., "Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye" *İslam Na Evropeyskom Vostoke, Entsiklopedicheskiy Slovar*, Kazan, 2004, s. 269-270.

III. BÖLÜM

1917 ŞUBAT İNKILABI VE TATAR MİLLİ HAREKETİ

“Devletin ezilen halklarının politik aktifleşmelerinin yeni yükselişi bilindiği gibi 1917 yılına denk gelmektedir. Bu dönemin milli hareketleri daha karışık idi. 1906-1907 inkılap yıllarından daha geniş ve derin bir çapta cereyan ettiler. Bunun bir çok sebebi vardı. İlk sebebi: İnsanların toplumsal şuurlarında derin değişimler oluşturan Birinci Rus İnkılabının tesiridir. Başlamış olan demokratik süreçler, toplumun politik kültürünün genel seviyesinin yükselmesine ve bunun yanında halkların milli şuurlarının yükselmesine de yardım ettiler. Ayrıca, milli bölgelere artık daha derin bir şekilde nüfuz eden Rusya kapitalizminin güçlü bir şekilde gelişmesi bu halkların ekonomik olarak güçlenmesini sağladı. Böyle bir pekiştirilme, ilk önce bölgedeki Rus burjuvazisinin baskın menfaatlerine objektif bir şekilde dayanma hevesinde olan kendi milli burjuvazisinin olduğu yerde meydana geliyordu. Vatanseverlik duygularının güçlenmesini oluşturan başlamış olan I. Dünya Savaşı; milli hareketlerin güçlenmesini ve kaliteli bir şekilde değişimini sağladı. Bu, Rus olmayan özellikle Protestan ve Müslümanların kültürel taleplerindeki sınırlamaları beraberinde getirdi. Bu bazı yayın organlarının kapatılmasında, *Alman ve Türk taraftarlığının gelişmesini sağladığı iddiasıyla* sık sık suçlanan milli kültürel müesseselerinin yasaklanmasında ifade edilebilir. Bazı bölgelerde baskı hareketleri başladı. Burada; Yahudilerin kıyıma uğratılması ve 1916 yılında Kazak isyancılarının bastırılmasını hatırlatmak yeterlidir. Tüm bunlar milli bölgelerdeki özgürlük eğilimlerinin ilerlemesini sevk etti. Sonunda milli hareketlerin kuvvetlenmesinin güçlü bir sebebi Şubat İnkılabı oldu. Çok sayıda halklar milli sorunların çözümü için şu ya da bu şekilde (milli-kültürel veya millitopraksal avtonomi) bu olaylarla adilane bir şekilde bağlantı kurdular. Milli bölgelerin politik hayatlarının aktifleşmesinin genel fonunda, Tatar milli hareketlerinin gelişmesinde de yeni eğilimler meydana geldi. Ve onun içinde ciddi değişimler oluşuyordu. Tatar Liberallerinin Kadetlerle olan işbirliği dönemi sona erdi. Onlar değişen yeni şartlarda Tatar milli hareketinin fikri üzerine olan kendi görüşlerini değiştirmeye başlıyorlar ve kendi strateji, taktik amaçları ve görevlerini yeniden gözden geçiriyorlardı. Bu olayla bağlantısını göstermesi açısından Şubat İnkılabından sonra olan Anayasa Demokrasisi Partisinin kongresinde Sadri Maksudi'nin yapmış olduğu konuşma oldukça önemlidir. Konuşmasında Tatar liberallerinin Kadetlerle işbirliği

yapma fikrinin henüz tükenmemiş olduğunu beyan etti. Kongrede Rusya Müslümanlarının geçici bürosu (Şubat olaylarından hemen sonra oluşturulmuştur) bunu desteklemediğini ve “günümüzde Müslüman nüfusunun orta tabakalarının bile Anayasa Demokrasi Partisine katılmak istemediklerinin altını çizerek beyan ettiler. Çoğunlukla devletin kenar bölgelerinde yaşayan Rusya Müslümanları, uzun zaman boyunca Rus emperyalizminin kurbanı olmuşlardır ve bu emperyalizmi savunmaya isteksizdirler”¹³⁸. “Rusya Müslümanlarının böyle beyanlarından sonra Sadri Maksudi Kadet Partisinin merkez organından ayrılıyor ve Tatar liderlerinin Kadetçilerle olan bağlantıları tümüyle sona eriyor. Şimdi onların liderlerinin çoğu halkın politik ve ekonomik menfaatlerini savunabilecek genel milli hareketinin oluşturulmasının gerekliliği hakkında gittikçe artan bir şekilde anlatmaya başlıyorlar. Üstelik sosyalizm gittikçe artan bir şekilde popülerleşirken onlar sol kuvvetlerin özellikle Tatar Eserlerin desteklerini sağlamaya çalışıyorlar”¹³⁹.

Tatar milli özgürlük hareketinin liderlerinden biri G. İshaki sonradan değişik politik güçleri birleştirme eğilimi üzerine işaret etti. G. İshaki şöyle yazıyordu: “Türk-Tatarların bir çok grup ve partilere bölündüğü ve hatta Rus partisine girdikleri 1905 yılı Birinci Rus İnkılabı zamanı ebediyete geçti. Son zamanlarda milli şuur, Türk-Tatar kitlelerinin içine derin köklerini yaydı ve onlar kendi birliklerinin şuuruna vardılar”¹⁴⁰.

Farklı Tatar politik akımlarının birleşme süreci başlıyor ve milli hareketin milli demokratik etabı milli özgürlük etabına geçiyor. 1917’de olan Bütün Rusya Müslümanları Kongreleri bunun bariz bir misalidir. Bu kongrelerin tarihine maalesef şu ana kadar bilimsel analiz yapılmadı. Az sayıda yayında bu hadiselerin eylemcileri, dini ve burjuvazi-reaksiyonel milliyetçiliğin yuvası olarak gösteriliyorlardı. Kongreler, milli burjuvazi ve din adamlarının bir adi grubu olarak adlandırılıyordu. Tatar milli hareketi ise antiproleter yani Rus inkılap karşıtlarıyla sıkı bağlarla bağlı olarak nitelendiriliyordu¹⁴¹. En iyi ihtimalle, o günlerde olan hadiseler basitçe görmezden ya da söylenmeden geçildi. Düşünüyor ki; bugün şu olayların tarihi gerçekler ışığında objektif olarak araştırılması hakkındaki sorunu ortaya atmak gereklidir.

¹³⁸ Dimanşteyn S. M., *Revolutsiya i Natsionalny Vopros*, C. 3, Moskova, 1930, s. 287.

¹³⁹ *Materiali i Dokumanti Po İstorii Obşçestvenno-Političeskogo Dvijeniya Sredi Tatar (1905-1917 gg.)*, Kazan, 1992, s. 52.

¹⁴⁰ G. İshaki, *İdel-Ural*, Paris, 1933, s. 27.

¹⁴¹ *Materiali i Dokumanti Po İstorii Obşçestvenno-Političeskogo Dvijeniya Sredi Tatar (1905-1917 gg.)*, Kazan, 1992, s. 53.

1917 Ekim İnkılabından sonra Tatar halkının milli şuurunun oluşturulmasını yeni faktörler etkilemeye başlıyor.

Ülkenin endüstriyelendirilmesi ve ziraatin kollektifleştirilmesi onların getirdiği felaketlerle birlikte Tatar halkının sosyal yapısını ve şuurunu nitelikli bir şekilde değişimler getirdi. Yeni tip Tatar aydınlarının oluşması özellikle önemli oldu. Tatarların eğitiminin genel seviyesi yükseldi. Eğer 1914-1915 eğitim yılında Kazan Bölgesinde 117, 2 bin öğrenciyi içeren 1835 okul vardı ise 1940-41 eğitim yılında 541,8 bin öğrencinin okuduğu 3527 okul sayısına ulaştı; 1940 yılında cumhuriyetin 14 yüksek okulunda ve 53 teknik okulunda 25 bin öğrenci okuyordu, onlardan 7,9 bini Tatar'dı¹⁴².

“1917 – 1918 yılların arasında Tatar toplumunun gelişiminin asıl istikameti milli özerkiliğin organlarının oluşturulmasıydı. 1917 Şubat İnkılabından sonra Müslümanlar mitingler düzenleme, yazma ve komiteleri oluşturmaya başladılar. 2 Mart 1917'de G. İshaki'nin idaresinde 15 bin Müslüman Moskva'da Duma'nın önünde miting yaptılar. 12 kişiden ibaret olan idareci organ oluşturuldu”¹⁴³.

Ufa'nın milli eylemcileri Orenburg'taki Dini Meclisi kontrol altına alarak Müftü S. Bayazitov ve Kadı G. Kapkayev'i görevlerinden aldılar. Dini Meclisi idare etmek için Habibulla Ahtyamov'un başkanlık ettiği 16 kişiden ibaret bir komisyon oluşturuldu. Geçeci Müftü Salihcan Urmanov yeni hükümetinin desteklenmesi için seslenerek Meclisin idaresine hitap gönderdi. 20 Mart 1917 yılında Geçeci Hükümet *dini ve milli sınırlamaların iptali hakkında* hüküm kabul etti. Bu hüküm özerkliğin planının işlenilmesi için bir temel oluşturdu.

Mart 1917 yılında dini özerkliğin oluşmasına dayanan Dini Meclisin reformlarının ilk planları sunuldu. 31 Mart 1917 yılında G. Barudi'nin fikirdaşı K. Tercimani kendi derslerinde dini özerklikten başka bir de kültür özerkliğinin gerekliliğini ileri sürüyordu. Dini Meclisin şahsında o, Kazan Müslümanlarının tarihi merkezini görüyordu, yani üzerine milli merkezin fonksiyonunu taşımaktadır. Kazan'da 1905-1907 Rus İnkılabı günlerinde çalışmış olan Dini Yönetim Cemiyeti yeniden oluşturuldu. O cemiyet; 26 Nisan'da milli özerkliğin dini, milli ve kültür meselelerini kapsadığı bir proje kabul etti. Türk-Tatar Dili, Rusya içerisinde resmi dil olarak ilan edildi. Özerkiliğin yapısı ile ilgili meselesine gelince dini ve laik özerkliğinin organlarının eşitliği sunuluyordu. Kültürel özerkliğin merkezi organları olarak Merkez Dini Şura ve Milli Şura ilan edildi. Merkez

¹⁴² *İstoričeskaya Ensiklopediya, C. 14, Moskova, 1974, s. 142.*

¹⁴³ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 283.

Dini Şura ve Milli Şura 5 müftü ve 5 Vilayetten 5 müdürden ibaretti. Orta Rusya milli ve dini meclislerinin bulunduğu beş Vilayete bölünüyordu: Kazan, Astrahan, Orenburg, Ufa v.s. Vilayetlerin idaresi topluluklar tarafından gerçekleştirilecekti. Dini Meclis 5 kadıdan, Milli Meclis 5 temsilciden ibaretti. Her Vilayet nahiyelerden (bölge ya da ilçe) ve her nahiyede 100 mahalleden ibaretti. Nahiyede 3 ahund ve 3 müfettiştten ibaret olan topluluklar oluşurdu. Her mahallede Dini İdare ve Milli İdare oluşurdu. Yerel Dini İdarenin başkanı bir imam, ve Milli İdarenin başkanı seçilen bir şahıs olurdu¹⁴⁴. Böylece işte dini yönetim ilk olarak milli özerklik projesini sundu. Bu sürecin sonu olarak Mayıs 1917 yılında Bütün Rusya Müslüman Kongresinde G. Barudi'nin seçilmesi oldu.

Şubat İnkılabından sonra Tatar öğretmenlerin cemiyetlerinin oluşturulması başlıyor. Büyük öğretmen cemiyetleri; Kazan, Orenburg, Ufa'da oluşturuluyor. Öğretmenlerin ilk toplantıları Nisan 1917 yılında oluyor. O, Tatar cemiyetinin tüm eğitim ve aydınlatma hayatının bütünleşmesini hedefleyen, Rusya Türk-Tatar Öğretmenlerinin Birliğini oluşturuyor. Kongre dini ve milli meselelerinde milli bütünlüğünün saklanması temel hedefi olarak görmektedir. Birlik öğretmenleri onların cins ve eğitim müessesesinin çeşidine bakmadan birleştiriyor ama bayan öğretmenler için ayrı bir sektör oluşturuyor. Birlik; baylar, haznedarlık ve zemstvoyu içererek tüm ilgilenen şahısları tarafından eğitimin finansmanının yapılması için çaba sarfetmektedir. Birliğin merkezi büronun başkanı olarak Kazan Müslüman Komitesinin Üyesi Gaziz Gubaydullin seçiliyor¹⁴⁵.

Toplumsal hareketinin asıl şekli olarak bir sonraki paragrafta anlatılacak Müslüman Komiteleri oldu.

1. Müslüman Komiteler

Tatar halkının yaşadığı ana bölgelerde gerçekleşmiş olan devrimden sonraki ilk tepki, Sadri Maksudi'nin 4 Mart 1917 tarihinde *Vakit* gazetesinde yayınlanmış olan *Çağdaş Politik Şartlarda Bizim Amacımız* isimli makalesinde belirtilmiştir.

Maksudi bu makalede, millette çözülmesi gereken 5 ana problemi sunmuştu. Bunların ilki; sakinliği bozmamak ve yeni hükümete sunulacak istekleri net olarak belirlemektir. İkincisi; Maksudi'ye göre, milli isteklerin gerçekleştirilmesi ancak çaba

¹⁴⁴ Habutdinov A., *Organ Natsionalnoy Avtonomii Tyurko-Tatar Musulman Vnutrenney Rossii i Sibiri v 1917-1918 gg.*, Vologda, 2001, s. 5-6.

¹⁴⁵ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 7-8.

gösterilince elde edilebilecekti çünkü hükümet onları ne anlayabilmekte ne gerçekleştirebilmektedir. Üçüncüsü; yeni hükümet ile işbirliğinin kurulması ve Müslüman temsilcilerinin sayısını yüksek tutarak, bölgelerdeki bölümlerine yardımcı olmak şarttır. Dördüncü olarak; isteklerinin belirlenmesi ve hükümete sunulabilmeleri için hükümete yardım yollarının incelenmesi amacıyla, Devlet Parlamentosundaki (*Gosudarstvennaya Duma*'da) grubun temelinde toplantı organize edilmesi gösterilmekteydi. Beşincisi; nüfüsü 25 milyon olan Rusya Müslümanları arasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik farklılıklara ve parti ayırımlarına rağmen, milli beraberlik ve beraber hareket edilebilmesi yolunun bulunması uğruna bu parti kavgalarından ve boy/kabile farklılıklarından vaz geçmektir. Sonuç olarak, Maksudi, onlara doğru yön göstermesi için Allah'a yalvarmıştır¹⁴⁶.

6 Mart 1917 tarihinden itibaren Kazan'da Müslüman üst seviye kısmının toplantıları başlamaktadırlar. İlk önce öğrenci kısmını genç hocalar ile birleştiren, gençler toplantısı gerçekleştirilmişti. Buna paralel olarak, 1905-1907 İnkılabı gazileri de toplanmaktadırlar. 6 Mart 1917 tarihinde, Kazan Büyük Tiyatrosunda (*Bolşoy Teatr*) üniversite öğrencileri, aydın sınıfı ve burjuva sınıfı temsilcileri toplanmıştır ve Geçici Müslüman Komitesi oluşturulmuştur. Önceleri, Komite 30-35 kişiyi içermekteydi ve en önemli amaçları; Müslüman ihtiyaçlarının incelenmesi, güçlerinin tek konuma göre organize edilmesi ve *Uçreditelnoye Sobraniye*'nin (Kurucu Meclis) organizisasyonun hazırlık işlemlerinin gerçekleştirilmesi idi. Mullanur Vahitov bu komitenin üyesi olma teklifini red etmiştir¹⁴⁷.

12 Mart 1917 tarihinde Kazan Müslüman Komitesinin yöneticiler çekirdeği kesin olarak oluşmaktadır. Komitenin başkanı olarak Fuat Tuktarov, başkan yardımcıları olarak G. Apanay ve V. Tanaçev seçilmişlerdir. Petrograd'ta bulunan Müslüman Grubunda çalışmak amacıyla, Sadri Maksudi, S. G. Alkin ve G. Kazakov Petrograd'a gönderilmektedirler. Komite, Kazan Konseyi Yürütme Komitesine üye seçmektedir. 19 Mart tarihinde Komite, finansman, hukuki, bilgi ve gazeteler ile ilgili komisyonlar oluşturmaktadır. Biraz sonra, günün sorunlarını açıklamak amacıyla ilçelere propagandacılar gönderilmeye başlatılmaktadır.¹⁴⁸ Bu, birinci *Milli Şura*'lardan birisi idi. Ana istekleri arasında olanlar:

¹⁴⁶ *Vakit*, 4 Mart, 1917.

¹⁴⁷ *Koyaş*, 9 Mart, 1917.

¹⁴⁸ *Koyaş*, 17 Mart, 1917.

Rusya'nın federatif şekilde oluşması,
 Milli azınlık haklarının sağlanması.
 Toprakların çiftçilere teslim edilmesi,
 İşçi sorunlarının demokratik prensiplere göre çözülmesi.

5 Mart 1917 tarihinde Orenburg şehrinde, Timerşi Solovyev başkanlığında, ilk Müslüman toplantısı gerçekleştirilmişti ki bu toplantı sonucu olarak; Fatih Karimi başkanlığında daimi Orenburg Müslüman Bürosu oluşturulmuştu. Bir kaç gün sonra bu büroya öğretmen, küçük memurlar ve tezgahhtarlar, imamlar ve işçiler üye olmuşlardır¹⁴⁹.

Orenburg Müslüman Bürosu; Volga, Kazakistan, Türkistan ve Alt Volga Tatar camialarının önderlerine bir telgraf göndermiştir: Müslüman Bürosu ... beraber organize olmak, yerel yürütme komitelerinin çalışmalarına katılmak, toplantıları organize etmek, eski hükümetin düşmesinin mutlak olduğunu ve *Uçreditelnoye Sobraniye* seçimlerine hazırlanmanın gerektiğini anlatmak, Orenburg Müslüman Bürosu ile iletişimde bulunacak yerel bir komiteyi oluşturmak için herkese müracaat etmektedir. Başkan Fatih Karimi¹⁵⁰.

2. I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi

“Bu kongrelerin öncesinde bir hazırlık dönemi oldu. O zamanda, Tatar toplumsal-politik faaliyet adamları Şubat olaylarından sonra gelen değişmiş politik koşullarda Rusya'nın Müslüman halklarının milli-politik problemlerini halletmek için iyi fırsatları kaçırmamak düşüncesiyle tedbir almanın gerekliliğini, doğru bir şekilde düşünüyorlardı. Bununla bağlantılı olarak inkılaptan biraz sonra Petrograd'ta olan, IV. Devlet Duması'nın Müslüman Grubunun Üyeleri ve grubun yanında çalışan büro (daha Şubat İnkılabına kadar Duma'nın Müslüman Grubu yanında oluşturulmuştu.) üyeleri toplantı yaptılar. O toplantıda, Bütün Rusya Müslümanlarının Kongresinin yapılması hakkındaki karar kabul edildi. Aynı zamanda Rusya Müslümanlarının Geçici Merkez Bürosu da oluşturuldu. Bu organın kadrosuna Müslüman Grubunun Üyeleri, onun yanında çalışan büro üyeleri ve toplantıya çağrılan birkaç kişi de girdi. Yeni oluşturulmuş olan büroya Rusya Müslümanları Kongresinin birinci toplantısını hazırlama görevi verildi. Toplantının kararına göre Rusya'nın tüm Müslüman halklarının temsilcilerini

¹⁴⁹ *Vakit*, 6 Mart, 1917.

¹⁵⁰ *Vakit*, 10 Mart, 1917.

nüfuslarıyla orantılı olarak katılımı ve askeri birliklerin ve kadın organizasyonlarının temsilcilerinin davet edilmesi düşünülüyordu. Toplantı, kongrenin programının temeli olması düşünülen sorunların listesini de belirtti. Özellikle; milli devlet düzeni, zirai sorun, milli silahlandırılmış birliklerin oluşturulması, işçi sorunu vs. sorunlarının gözden geçirilmesi düşünülüyordu. Biraz sonra, Geçici Merkezi Müslüman Bürosunun kongrenin temsil ilkelerini belirtmesi düşünülen Bütün Rusya Müslümanları Kongresi ilk toplantısı hakkındaki ilanı yapıyor. Özellikle de; politik teşkilatlar tarafından seçilen kişiler, Devlet Duması'nın Müslüman Grubunun Üyeleri ve Geçici Merkezi Müslüman Bürosunun üyelerinin katılımı düşünülüyordu. Politik organizasyonlara sahip olmayan bölgeler ise kültürel aydınlatma ya da diğer kurullar ve Müslüman organizasyonları tarafından seçilen delegeleri göndermeleri gerekiyordu¹⁵¹.

23 Mart tarihinde Koyaş Gazetesinde Sadri Maksudi'nin kalemine ait olan Milli Kongre Nasıl Toplanmalı? isimli makalesi yayınlanmıştır. Makaleye göre; işbu Milli Kongre, dini ve milli bir merkeze dönüştürülmesi sebebiyle, Ufa'daki Dini Nazariye'ye (*Duhovnoye Sobraniye*) bağlı olarak açılmalıdır. Kongrenin kendisi ise, bütün Rusya Müslümanlarının temsilcilerini içermeli ama İç Rusya Müslümanların temsilcileri bu Kongrede çoğunlukta olmalıdır. Maksudi, 1906 tarihinde gerçekleşmiş olan III. Rusya Müslümanları Kongresinde kabul edilen kararların gerçekleştirilmesi gerektiğinin taraftarıydı. Her yerde toplantının gerçekleştirilmesi ve yerel büroların açılması konusunda itinalıydı. Fraksiyon Bürosunu suçlayan Maksudi, Kongrenin, hazırlık işlemlerinin gerçekleştirilmesinde aktif olmadıklarını vurgulamıştı¹⁵².

Kongre, 1 Mayıs 1917 yılında Moskova'da açıldı. Kongrede 900 kişi hazır bulundu. Bunların yaklaşık 800'ü delegeydi. Onlar Rusya'nın farklı Müslüman halklarını temsil ediyorlardı. Kongrenin çoğunluğunu İç Rusya Müslümanları (üstünlük Tatarlardaydı) oluşturuyordu. Tatarlar ayrı politik akımları temsil ediyorlardı: Liberaller, Eserler, Sol eserler vs.¹⁵³.

“Kongrenin yönetimi için başkanlık heyeti seçilmişti. Heyete milli hareketin tanınmış faaliyet adamları girdi: G. İshaki, İ. Ahtyamov, İ. Alkin, M. Bibi ve diğerleri... Kongrenin işlerini ve sorunları belirli kurallara bağlayarak müzakere etmeyi kabul ettiler: Rusya'nın devlet rejimi, avtonominin yeri, anayasa meclisi seçimleri, kadın

¹⁵¹ *Materialı i Dokumantı Po İstorii Obşçestvenno-Političeskogo Dvijeniya Sredi Tatar (1905-1917 gg.)*, Kazan, 1992, s. 53.

¹⁵² Koyaş, 23 Mart, 1917.

¹⁵³ Salavat İshakov, *Rossiyskiye Musulmane i Revolyutsiya 1917-1918*, Moskova, 2004, s. 168.

sorunları, zirai sorunlar, işçi sorunları, Rusya Müslümanlarının askeri organizasyonları, Milli Şura seçimleri ki burada, yukarıda adı geçen sorunların karar tasarılarının hazırlanması üzerine 9 adet komisyon oluşturuldu. Temel sorunlardan birinin “Rusya’nın devlet rejimi hakkında” müzakeresi sırasında kongrede iki akım görüldü. Üniterciler ve Federalciler. Birinciler; Rusya Müslümanları için avtonomi biçiminin milli-kültürel olmasını önerdiler. Federalistler ise; topraksal avtonomi üzerinde ısrar ettiler. Bu sorun üzerine şiddetli münakaşalar açıldı: milli-kültürel kendi kendini idare etme hakkı taraftarları bu şekilde milli sorunun çözülmesinin Rusya Müslüman halklarının ekonomik ve politik olarak birleşmesi sürecine yardım edeceğini düşünmüşler ve onun milli topraksal avtonomi şeklinde çözülmesi, onlara göre Müslümanları tamamen merkezden uzaklaştırabilirdi. Üniterciler sandılar ki, milli-topraksal ilkeler üzerine devlet organizasyonu işçi ve zirai sorunlarının çözümüne yardım etmeyecek. Onların düşüncesine göre bazı bölgelerin (özellikle Kafkasya ve Türkistan bölgelerinin) ekonomik ve politik gerilik şartlarında federatif düzen çerçevesinde bu sorunların çözümü köylü ve işçilerin ekonomik olarak sömürülmesinin ağırlaşmasına sebep olabilir. Üniterciler milli sorunun bu şekilde çözümünden yukarıda adı geçen bölgelerde kadın sorununun çözülmesi zor olacak diye korktular. Genel olarak ise, onların düşüncesine göre federatif devlet düzeni bazı Müslüman halklarının ekonomik ve kültürel gelişimlerinin hızını kesebilir. Bunun için onlar; genel, direkt, eşit ve gizli seçim temellerinde seçilen merkez organının (Müslüman milli-kültürel parlamentosu) oluşmasıyla Müslüman milli-kültürel avtonomisi şeklinde milli sorunun çözülmesini belirten kararı kabul etmeyi önerdiler.

Federasyon düzeni taraftarları bu karara razı olmadılar. Onlar, ayrı Müslüman halklarının topraksal avtonomi esası üzerinde Rusya’nın federasyon rejimi şeklini önerdiler. Sovyet histografyasının kendi zamanında bu sorun üzerine kongrenin ikiye bölünmesinin etnik belirtilere göre olduğu fikri yerleşmiştir. Milli-kültürel avtonomi fikrini Tatar milletvekillerinin desteklemiş oldukları kabul edilirdi. Halbuki milli kenar bölgelerinin temsilcileri milli-topraksal avtonomiye desteklemiş olduklarını belirttiler ama bu hakikate pek uymamaktadır. Şurası açıktır ki, federalistler arasında bir çok Tatarlar vardı”¹⁵⁴.

¹⁵⁴ *Materialı i Dokumantı Po İstorii Obşçestvenno-Političeskogo Dvijeniya Sredi Tatar (1905-1917 gg.)*, Kazan, 1992, s. 56.

Aynı zamanda, Kafkasya ve Türkistan temsilcileri üniter devlet yapısı düşüncesini destekliyorlardı. Böyle bir örnek olarak, devlet sistemi sorunu üzerine baş konuşmacı olarak milli-kültürel kendi kendini idare etme düşüncesi taraftarı Kuzey Kafkasya temsilcisi A. Tsalikov konuşma yaptı. Tatar milli liderlerinden biri olan F. Tuktarov ise kendi konuşmalarında; Rusya Müslüman halklarının milli-topraksal kendi kendini idare etme düşüncesini sıcak bir şekilde destekliyordu. Diğer taraftan da, Türkistan'dan gelen önemli sayıda delege federalistleri tuttu.

Çünkü, bir taraftan onlar bu bölgelerde daha güçlü olan Tatar ticari ve sanayi burjuvazisinin güçlenmesinden korkuyorlardı. Diğer taraftan ise tarımsal, işçi ve özellikle kadın meselelerini içeren karar maddeleri, kongrede hiçte az sayıda olmayan Orta Asya gerici dini sınıfının ve geniş toprak sahiplerinin temsilcilerinin işine gelmiyordu. Onlar topraksal avtonomide kendi ayrıcalıklarının ve eski politik-ekonomik ilişkilerinin muhafazasının garantisini görüyorlardı.

Milletvekillerinin bölünmesi şu belirtilere göre oldu. Bu milli-kültürel avtonomi taraftarlarının devletin Müslüman halklarının etnik ve dini birliğini desteklemeleriyle bağlantılı oldu. Milli-topraksal avtonomi taraftarlarıysa, dinsel birlik düşüncesini destekleyerek etnik bütünleşmenin gerekliliğini kabul etmediler.

Tartışmaların sonucunda çoğunluğun oyuyla topraksal avtonomi temeli üzerindeki Rusya'nın federatif sistemi hakkındaki öneri kabul edildi. Gerçi kararın son varyantında uzlaştırmacı bir çözüm sabitleşti. Şöyleki: "Bütün Rusya Müslümanları Kongresi Rusya'nın devlet yapısının şekli hakkındaki sorunu müzakere ederek şöyle bir karar aldı: Rusya'nın devlet yapısının Müslüman halkların menfaatlerini daha çok sağlayacak bir şekil olarak görünen milli-topraksal ilkeler üzerine bina edilen demokratik cumhuriyet şekli olduğunu tanımaktır. Bunun yanında, belli bir toprağa sahip olmayan milletler milli-kültürel avtonomiye kabulleniyorlar." Bu formül genellikle çoğunluğu memnun ediyordu çünkü bu aslında ikili bir avtonomi anlamına geliyordu. Yani milli-kültürel avtonominin özelliklerini içeren topraksal avtonomi.

O zamanki politik hayatın diğer önemli sorunlarını da aynı şekilde gözden geçirdiler. Özel olarak da savaşa yönelik olarak; Avrupa, Asya ve Afrika halklarının bağımsızlığı üzerine ilhak ve tazminatsız bir şekilde barışı talep eden hususi bir karar kabul ediliyor¹⁵⁵.

¹⁵⁵ *Materialı i Dokumantı Po İstorii Obşçestvenno-Političeskogo Dvijeniya Sredi Tatar (1905-1917 gg.)*, Kazan, 1992, s. 57

“Zirai sorunlar üzerine temelinde sosyal-inkılapçıların talepleri yatan karar kabul edildi. Özel olarak kongrede özel mülkiyeti ve ücretli emeği kaldıran tüm toprakları geri satın almaksızın ulusal servete aktarma talebi kaydedildi. Kongre halkın eğitimi alanında başlıca bazı değişimleri getiren Devlet Duması’ndaki Müslüman Grubunun programının taleplerini kaydetti. İşçi sorunu üzerine olan kararın temelinde sol partinin talepleri yatmaktadır. Bunlar ilk önce: 8 saatlik iş günü, haftada 42 saatlik aralıksız dinlenme, çocukların çalışmasının yasaklanması, zararlı fabrikalarda kadınların çalışmasının yasaklanması, ceza sisteminin kaldırılması, emeklilik sisteminin sağlanması, işçilerin teftişi vs. idi. Kadın sorunu üzerine olan kararın müzakeresi sırasında şiddetli tartışmalar oldu. Tatar milli hareketinin temsilcileri kadının tamamen özgürleşmesinin gerekliliğini kavrayarak kadınların tüm politik ve vatandaşlık haklarının sağlanmasını öneriyorlardı. Kenar bölgelerin temsilcileriye kadınların eşitlikleri hakkında razı olmak şöyle dursun bu konuda bir şey işitmek bile istemiyorlardı. Bu kararı destekleyenler arasında sadece Tatar politikacıları değil (G. İshaki, S. Maksudi, E. Muhutdinova vs.) Tatar dini temsilcileri de (G. Barudi, M. Bubi vs.) vardı. Tartışmaya katılanların çoğunluğu kadınların eşitliği lehinde fikirlerini beyan ettiler ve oy çoğunluğuyla bu karar kabul edildi. Karar kadınlara erkeklerin sahip olduğu bütün hakları verdi, çok kadınlılığı kaldırdı vs. Bu karar ilk önce Orta Asya’daki kadınların özgürleştirilmesine yönelikti. İşte bundan dolayı bu bölgenin temsilcilerinin seçimden sonra 226 kişinin imzasıyla kongrenin kadın sorunu üzerine çözümü hususunda protestosunu içeren beyanlarını başkanlığa vermeleri tesadüfi değildir. İşte bu karar şüphesiz milli kenar bölgeleri temsilcilerinin Kazan’da olan II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi’ne katılmamalarının sebeplerinden biridir.

Din işleriyle ilgili olan sorunlarda da ciddi değişimler oldu. Bu arada İç Rusya ve Sibirya Müslümanlarının dini idaresinin Müslüman ihtiyaçlarını karşılayamadığı ve daha önceki şeklinde devam ettiği kongrede belirtildi. Çünkü pratikte bu idaredaki tüm görevler merkezi idare tarafından tayin ediliyordu. Kabul edilmiş olan karar sadece dini idarenin kadrolarını yeniden seçmeyi değil, belki onun organlarını ve sonuç olarak tüm dinsel faaliyetlerini yeniden kurmayı öngörüyordu.

Kongrede, Kurucu Meclis’in seçim kampanyası olarak da Müslümanların demokratik birlik blokunu oluşturma taktiği hazırlandı. Gerekirse sağcı olmayan partilerle mutabakata girmeye izin verilecekti. Aynı kongrede 30 kişilik Merkezi Müslüman Sovyeti (Milli Şura) oluşturuldu. Bu 30 kişi arasında Tatar milli hareketinin

temsilcileri: F. Kerimi, İ. Ahtyamov, M. Bigi, İ. Alkin, Ş. Muhammedyarov, S. Maksudi, G. İshaki, F. Tuktarov vs. vardı. Milli Şura'ya milli organizasyonların eylemlerini koordine etme hakkı verildi. Milli Şura, Müslüman halkların eylemsel ortaklık organizasyonu görevini de üstüne aldı. Birazdan, Milli Şura kendi üyeleri arasından Müslüman Yürütme Komitesini ve A. Tsalikov'un başkanlığında 12 kişilik kadrosunu seçti"¹⁵⁶.

"I. Rusya Müslüman Kongresi Tatarların maddi destekleri ile ve, çoğunlukla, kontrolü ile gerçekleştirilmişti. Moskova Kongresinde Tatarlar en önemli sorunlar üzere çalışan ana komisyonlarda çoğunluktaydılar. 1905-1906 ve 1914 dönemlerindeki Rusya Müslüman Kongrelerinde olduğu gibi, bu defa da Tatarların çoğunlukta olmaları durumu, her etnik grubun ilgisinin Rusya Müslümanlarının ortak ilgisinden daha üstün olduğu fikrini savunan diğer halkların temsilcilerinin karşı gelmelerinin sebebi oldu. Kongrenin radikal ve sosyalist çoğunluğu, etkili Rusya teşkilatlarının oluşturulmasını engellemek amacıyla, muhafazakarlar ile birleşmek zorunda kalmıştı. İşte bu Kongrede, klasik liberalizm ve Müslüman -Türk Milleti'nin fikrini simgeleyen ve zamanında Gaspıralı ve arkadaşları tarafından geliştirilmiş olan Rusya Müslümanlarının siyasi, idari ve ekonomik beraberlik fikrine son verilmişti. Kongrede, Rusya Müslümanlarının tek millet olması fikri değil de, etnik gruplar temelinde ayrı milletlerin oluşturulması fikri galip çıkmıştı. Bu yüzden, muhtariyet tipi ile ilgili kararlar hariç, Kongrede alınmış tüm kararlar, realizasyon mekanizması olmayan deklarasyonlara dönüştüler. A. Tasalikov *eksterritorial* muhtariyet fikrini destekleyenlerin çoğunluğunu oluşturamamıştı. İktidar sorunun çözülmesi, ulusal derecesinden çıkartılarak ayrı etnik grupların seviyesine kadar indirilmişti: Türkistan Müslümanları, Kazaklar, Kırım Tatarları, Başkırtlar, Kafkasya Müslümanları ve nihayet, İç Rusya ve Sibirya Tatarları"¹⁵⁷.

Böylece, Mayıs 1917 tarihinde Moskova'daki I. Rusya Müslümanlarının Kongresinde Türk beraberliği fikri çifte darbe yemişti. Birinci darbe, bölgesel muhtariyet preneplerini ilan eden ve ancak deklarasyon olarak kalan Rusya Milli Şura'sını (Milli Konsey) oluşturan konservatörler ve bazı sosyalistlerin tarafından yapılmıştı. Diğer darbe, sosyalistler tarafından vurulmuştu: kadın eşitlik hakları ve

¹⁵⁶ *Materialı i Dokumantı Po İstorii Obşçestvenno-Političeskogo Dvijenıya Sredi Tatar (1905-1917 gg.)*, Kazan, 1992, s. 53.

¹⁵⁷ Teregulov İ., *Oçerki po istorii Revolutsii i Obşçestvennogo Dvijenıya Müslüman Rossii*, 1926, s.86.

toprak bölünmesi (toprak sosyalizasyonu) ile ilgili kararlar, Kafkasya ve Türkistan'daki konservatörlerin merkezi bölgelerde yaşayan Müslümanlar ile ilişkilerini kopartma isteklerinin daha da güçlendirilmesinin sebebi oldular.

Sınır bölgelerinde yaşayan halkların temsilcileri kendi bölgelerinin federatif yapıda olmaları fikrini savunmuşlardı. Tatarlar ise, farklı Vilayetlere ait olan ve Rusların yaşadıkları bölgelerin birleştirilmesine hükümet tarafından izin verileceğine inanmıyorlardı. Federasyon fikrine prensip olarak karşı olmayan F. Karimi; tüm bölgelerde (*State*) Tatarların azınlıkta kalacaklarını söylüyor ve o zaman Müslüman kuralları her bölgenin kendi parlamentosunda görüşüleceğini ve Tatarların azınlıkta oldukları sebebiyle fikirlerini savunamayacaklarını vurguluyordu. Bu durumun yanı sıra, ayrılmış olan Müslümanlar genel federasyon parlamentosuna daha az vekil sağlayabileceklerdir¹⁵⁸.

3. Harbi Şura ve İdil-Ural Ştatı

“1917 yılında düzenli orduda bulunan ve daha çok Tatarlardan oluşan Müslümanların sayısı yaklaşık yarım milyon kişi idi. Böylece, 1917 tarihine doğru, asker Müslümanlar Tatar dünyasının köylülerden sonra en büyük grubunu teşkil etmekteydiler. Bu grubun ana özelliği yaş içeriğiydi. Ordu mensupları devlet dilini öğrenmek zorundaydılar. Rus olmayan devlet okullarında çalışan öğretmenlerin askerlikten muaf olmaları ve Türkiye ile olan savaşa karşı olduklarından dolayı orduda Tatar aydınlar sınıfı mensuplarının sayısı çok düşüktü. Alt seviyedeki Tatar subayları daha çok üniversite öğrencileri idiler. I. Dünya Savaşının özelliklerinden biri, Avrupa Rusyası'nın ana cephe gerisi olan KazVO'da çok sayıda askeri okulların bulunması idi. İdil Bölgesini ve Ural'ı içeren *KazVO* tüm diğer ana Tatar bölgelerini birleştiren tek bir idari bölge olmaktaydı”¹⁵⁹.

“Şubat İnkılabından hemen sonra, Müslüman birliklerinin kurulması fikrinin çok taraftarı vardı. Tatar Ocağı Derneği'nin Başkanı İ. Alkin, kardeşi Cihangir Alkin ve biraz sonra dernek üyeleri olan Sultanbek Mamliyev ve Usman Tokumbetov, Müslüman askerlerinin birleşmesinde ve Harbi Şura'nın oluşturulmasında büyük rol oynamışlardı. 8 Mart 1917 tarihinde, bölükler tarafından Kazan Müslüman Komitesine delegeler gönderilmiş ve İ. Alkin başkanlığında Müslüman Komitesi

¹⁵⁸ Teregulov İ., *a. g. e.*, s. 124.

¹⁵⁹ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 297.

Bürosunun toplantısı gerçekleştirilmişti. Taraflarından Kazan Müslüman Harbi Komitesine 4-er temsilci gönderilecek alay ve tümen komitelerinin kurulacakları ile ilgili karar 16 Mart tarihinde ilan edilmişti. Bu Komite, İ. Alkin başkanlığında ve 10 kişiden oluşan idareyi de seçmişti.

23 Mart 1917 tarihinde Kazan Müslüman Harbi Konseyi, Müslüman birliklerin kurulması gerektiği hakkında hiç bir ret oyu almadan kararı kabul etmiş ve ilgili ilanla tüm Müslüman askerlere müracaat etmiştir. Aynı gün ilgili komisyon kurulmuştur. Askerlik görevine ancak İç Rusya ve Sibiry Müslümanları tabi olduklarından, orduda çoğunlukta Tatar olan Müslümanlar onlardı. Bu yüzden, “Müslüman ” ismine rağmen, Harbi Şura yöneticileri kendilerini ilk önce Tatar teşkilatlarının önderleri olarak görmüşlerdir. İ. Alkin’in siyasi görüşleri; Tatar Ocağı Derneğindeki aktiviteleri zamanında şekillenmişti ve buna benzer durumlar için çok uygundular”¹⁶⁰.

28 Mart 1917 tarihinde Kazan Müslüman Harbi Konseyi, İ. Alkin’in İç Rusya viyaletlerinde Tatar Harbi Bölgesinin oluşturulması ve dahili olan bölgelerde yaşayan askerlerin de görev yapabileceği ile ilgili yapmış olduğu konuşmasını inceledi. Toplantıda bölge imamı Saidattar Vahitov birinci Müslüman Bölge yetkilisi olarak seçilmiştir. Kazan Müslüman Komitesi askeri birliklerin kurulmasındaki kararı desteklemiş oldu. Aynı gün Kazan Harbi Komitesi beraber iş yapma teklifini içeren Moskova Müslüman Harbi Er Komitesi tarafından gönderilmiş telgrafı almıştır. Kazan Müslüman Harbi Komitesi ana amaçları olarak, Müslüman askerlerinin birleşmesini, milli ve siyasi hislerin ve eğitimlerinin gelişmesini ve ayrı asgari bölüklerin kurulmasını göstermiştir¹⁶¹.

30 Nisan’da Moskova’da Müslüman askerlerin toplantıları başladı. İ. Alkin’in başkanlığında Geçici Merkezi Sovyet oluşturuldu. I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde Albay Galiyev ve Gaziz Monasipov’un Müslüman askeri bölüklerinin organize edilmesi hakkındaki raporu üzerine milli belirtiye göre ordunun yeniden şekillendirilmesi ve Müslüman bölüklerinin ayrılması hakkındaki karar kabul edildi. Geçici Hükümetin vazgeçmesi durumunda *ayrı Müslüman askeri bölüklerinin önceden izin almadan oluşturulmasına girişilmesi* öngörülüyordu. Bunun yanında,

¹⁶⁰ Habutdinov A., a. g. e., s. 298.

¹⁶¹ İonenko İ. M., *Soldatskiye Massı v Oktyabrskoy Revolyutsii: Po Materialam Povoljya i Urala*, Kazan, 1982, s. 3-7.

Müslüman askerleri, Müslüman yedek bölüklerinden sadece Müslüman Hareket Ordusuna gönderilecek idi¹⁶².

I. Bütün Rusya Müslümanları Harbi Kongresi Kazan'da 17-26 Temmuz 1917'de oldu. Kongrenin hükümet tarafından yasaklanmasından dolayı açılışına 400 temsilciden sadece 162'si geldi. Geçici Harbi Şura'nın raporu dinlendikten sonra kongre İlyas Alkin'in başkanlığında Devamlı Bütün Rusya Harbi Şurasını seçti. Harbi Şura, Rusya Müslüman askerlerinin menfaatlerinin temsilcisi olarak kendisinin tekel pozisyonunu tamamen sabitleştirdi. Kongre Müslüman harbi bölüklerinin hem düzenli hem de gönüllü bir şekilde acil bir şekilde oluşturulması hakkında bir karar kabul etti. Müslümanların sadece bu bölüklerde askerlik yapmaları tasarlanıyordu. Seçimlerde sadece Müslüman-sosyalist gruplarıyla bir blok olarak hareket etme ve onların bulunmaması durumunda milli-sosyal blokların oluşturulması uğruna mücadele etme kararı alındı. Sadece Eylül 1917'de Kornilov İsyanı esnasında Harbi Şuranın temsilcilerinin Petrograd'a giden Dikiy Tümenin askerlerini propaganda etmesinden sonra Geçici Hükümet, Harbi Şurayı tanıdı ve onun tüzüğünü onayladı¹⁶³.

Yıldız Gazetesinde bu kongre şöyle anlatılıyordu: “Bu Kongre, Rusya Geçici Harbi Subay ve Asker Konseyi tarafından organize edilmiş ve 17 Temmuz 1917 tarihinde açılmıştı. Hükümetin yasağı yüzünden I. Müslüman Harbi Kongresine eski Rusya İmparatorluğunu temsil eden 400 delegeden ancak 162 gelmişti. Kongrede görüşülen ana sorunlar:

Sürekli Rusya Harbi Şurası'nın seçimi.

Ayrı Müslüman bölüklerin oluşturulması.

Uçreditelnoye Sobraniye vekilleri seçimleri.

Genel demokratik sorunlar (işçi sorunu, toprak sorunu vs.).

Alınan kararların en önemlileri:

Harbi Şura'nın oluşturulması. İlyas Alkin Başkan olarak seçilmiştir.

Milliyet sorunları ile ilgili konular:

Sürekli ordu yerine halk polisi gelmelidir,

Eğer daimi ordu kalırsa, bu ordu milli özelliklere dayanarak kurulmalıdır,

¹⁶² Davletşin T., DAVLETŞİN, T., *Sovjetskiy Tatarstan: Teoriya i Praktika Leninskoy Natsionalnoy Politiki*, London, 1974. s. 59; Habutdinov A., a. g. e., s. 297-302.

¹⁶³ Davletşin T., a. g. e., s. 97-98; *Revolutsiya i Natsionalnoy Vapros//Dokumanti i Materialı Po İstorii Natsionalnogo Voprosa v Rossii i SSSR v XX. Veke*, C. 3, Moskova, 1930, s. 313.

Müslüman ordu birliklerin kurulmasına hemen geçilmelidir,

Uçreditelnoye Sobraniye vekilleri seçimleri ile ilgili, her Müslüman için en önemli olan şey ortak bir konumun olmasıdır ve seçimlerde aynı adaylara oy verilecektir.

Kadın, tarım, işçi sorunları ile ilgili I. Rusya Müslüman Kongresinde alınan kararlar geçerliliğini korumuşlardır.

Kongre, Kerenskiy tarafından yasaklanmış olmasına rağmen açılmıştı. Kornilov'un ve önderliğini üstlendiği isyanın bastırılmasından sonra, Eylül başında, Geçici Hükümet *Harbi Şura* 'yı ve aldığı kararları kabul etmiştir"¹⁶⁴.

Kongre delegeleri, İ.Alkin başkanlığında sürekli Rusya Harbi Konseyini (*Harbi Şura*) seçtiler. Harbi Şura, Rusya'nın Müslüman askerlerinin tarafını temsil eden tek kurum olabilme tekelini kabul etti. Kongrenin gerçekleşmesine karşı uygulanmış olan yasağın yenilmesi Harbi Şura yetkililerinin ordu mensupları ve ulusun tüm temsilcileri arasındaki popülaritesinin artmasına yol açtı. Mesela, II. Rusya Müslümanları Kongresinde, milli hareketinin ölçülü ve radikal kısımlarının arasındaki bölünmenin ortaya çıkmasından dolayı, Harbi Şura ve özellikle önderi olan İlyas Alkin, işbu iki taraf arasında arabulucu rolünü üstlenmiş olan tek bir güç olarak kalmışlardı. Ama genellikle Kongrede Harbi Şura yöneticileri uzlaşmayı seçmiş olup, bir taraftan, ordu mensuplarının çoğunluğu tarafından desteklenen sırf sosyalistik tarım federasyon programını onaylamıştı, diğer taraftan ise ulusal kurumlara (ilk önce Geçici Milli İdareye) olan bağlılığını göstermiştir. Harbi Şura yönetimindeki ana rolleri, İ.Alkin'in Tatar Ocakları Derneği zamanından beri arkadaşları oynamışlardı. Bu noktada ise, üç ana milli merkezin temsilcilerini birleştiren Milli İdare Nazaretleri ile olan fark daha da belirgin oluyordu. Böyle bir durum, Müslümanların orduda bulunmasının istikrarsız olduğunun yansımasıydı. Milli ordu birliklerinin olmaması ve subayların az sayıda bulunması, Müslüman askerlerinin bir birlik olarak hareket edememelerinin en önemli sebebiydi. Bu yüzden, 1917 Mart tarihinden itibaren, sadece ayrı asgari bölümlerin oluşması değil de özel Tatar Harbi Bölgesinin kurulması konusu büyük önem taşımaktaydı. Kongre, hem muvazzaf hem de gönüllü Müslüman ordu birliklerinin hemen kurulmasına karar vermişti. Müslümanların sadece bu birliklerde askerlik yapacakları öngörülmüştür. Ayrıca, gelecek seçimlere yalnız Müslüman sosyalist

¹⁶⁴ Yıldız, 19 Temmuz, 1917.

gruplar ile beraber bir blok olarak katılmaya, onların bulunmaması durumunda milli sosyalist blokların oluşturulması için destek vermeye karar alınmıştı¹⁶⁵.

Ekim İnkılabından ve iktidarın Bolşeviklerin ellerine geçmesinden hemen sonra, 27 Ekim 1917 tarihinde Kazan'da Müslüman Harbi Kuruluşlarının acil toplantısı gerçekleştirilmişti. Harbi Şura adına İ. Alkin, Kazan Vilayeti Milli Şura adına F. Tuktarov, Müslüman Sosyalist Komitesi adına M. Vahitov konuşmalar yapmışlardı. Harbi Şura cephelerde bulunan kurumlarına telgraflar göndermişti: Hükümet demokrasinin eline geçmiştir. Tüm güçlerimizle Sovyet İktidarının sloganlarının gerçekleştirilmesini sağlamaya çalışacağız¹⁶⁶.

30 Ekim'de Kazan Harbi Bölgesinin Müslüman askerlerinin II. Kongresi başladı. İlyas Alkin, Anayasa Meclisini seçimlerine kadar kararlı eylemlerin ertelenmesi için açıklama yaptı: "Ben kendim sosyal-demokratların görüşlerini olumlu buluyorum ama son değişimleri olumlu olarak değerlendiremem". Kongrede Müslüman alaylarındaki askerlerin eğitimi ve terbiyesi, Müslüman harbi organizasyonları, KazVO'nun teşkilatlandırılmasının ileriye yönelik olarak geliştirilmesi ve Kurucu Meclis seçimlerine katılma görevleri ele alındı. Milli bölüklerin biçimlendirilmesi üzerine olan kısmın Başkanı Bolşevik Yakub Çanişev Müslüman harbi organizasyonları hakkındaki raporu sundu. Onun bilgilerine göre Kazan ve Bırsk şehirlerinde 6 biner Müslüman askeri, Ufa'da 8 bin, Orenburg'da 4 bin Samara'da bin 9 yüz asker bulunmakta idi¹⁶⁷.

3 Ocak 1918'de Millet Meclisi toplantısında G. Şeref, topraksal özerkliğin oluşturulmasının planları hakkındaki raporunu sundu. O, farklı bölgelere dağılmış olan milletin temsilcilerinden ayrı bir Ştat oluşturulmasının gerekliliğini ifade etti. İkinci projeye göre (İdil-Ural'ın ikinci haritası) Ştatın içine Kazan ve Ufa bölgeleri tamamıyla ve kısmen Perm, Orenburg, Samara ve Simbirsk bölgeleri girecekti. Bunun yanında, Müslümanların oranı %51 olacaktı. G. Şeref aynı raporda; İdil-Ural Ştatını ilan eden 6 maddeyi içeren bir kararı kabul etmeyi önerdi. Üçüncü maddesinde; hakimiyetin en yüksek organı tarafından parlamento ilan ediliyor. Parlamantonun yetkisinde federal parlamentoya aktarılan meseleler hariç tüm meseleler vardı ve o, yasama organı olarak ilan ediliyor. Dördüncü maddesinde federasyonun yetkileri: postane, telgraf, demiryolu

¹⁶⁵ Sultanbekov B., *İstoriya Tataristana: Stalin i, Tatarskiy Sled*, Kazan, 1995, s. 19-57.

¹⁶⁶ Devletşin T., a. g. e., s. 116-121; İonenko İ., Tagirov İ. R., *Oktyabr V Kazani*, Kazan, 1967, s. 154-162.

¹⁶⁷ Muharyamov M. K., *Perviye Şagi v Razreşenii Natsionalnogo Voprosa v Tatarii Posle Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoj Revolyutsii*//*İzvestiya Filiala AN SSSR, Seriya Gumanitarnix Nauk*, Kazan, 1957, s. 17-18.

ve su kanalları, ağırlık ve uzunluk ölçüleri, para sisteminin ilkeleri, vatandaşlık hukuku, ceza hukuku, ticaret hukuku, genel federal vergi, uluslar arası borç, dış politika ve gümrüktür. Sadece bu hususlarda federal parlamentonun kanunları yerel parlamentonun üstündedir. Beşinci maddesinde milletlerin, dillerin ve dinlerin eşitliği ilan ediliyor. Altıncı maddesinde Ştat parlamentosunun federal yasamanın oluşturulmasına ve merkezi genel devlet teşkilatlarının işine katılmaması belirtiliyor¹⁶⁸.

5 Ocak 1918'de Genel Rusya Kurucu Meclisi, Rusya Demokratik Federasyonu'nu ilan etti. 6 Ocak 1918'de Millet Meclisi İdil-Ural Ştatının kurulduğunu ilan etti ve Ştatın oluşmasının hakkındaki kararı kabul etti. İdil-Ural Ştatı topluluğu olarak tanınan KUVŞ, topraksal özerklik komisyonu Ştatın geçici anayasasını kabul etme ve geçici hükümetin oluşturulması için Ufa'da kongrenin toplantısını sağlamalı idi. 8 Ocak 1918'de KUVŞ'a G. Şeref, S. Yengaliçev, F. Muhammedyarov, N. Halfin, S. Atnagulov, G. Gubaydullin, İ. Alkin ve F. Seyfi girdi. KUVŞ'ta Kazan temsilcilerinin ağırlıkta olduğu Bölge Milli Şurasını G. Şeref, N. Halfin ve G. Gubaydullin; Harbi Şurayı İ. Alkin ve Müslüman -sosyalist komitesini F. Muhammedyarov temsil ediyorlardı. 21 Ocak'ta KVUŞ üyeleri Kazan'a geldiler.

II. Bütün Rusya Harbi Kongresi Kazan'da 21 Ocak-2 Mart 1918'de yapıldı. Kongre merkezi ve yerel idare ilişkisinde Müslüman askerlerinin pozisyonunu belirten kararı kabul edecek ve ilk önce Milli Harbi Bölgenin ve İdil-Ural Ştatının oluşmasını sağlayacaktı. Kongrenin faaliyetine katılmayan milli idare liderlerinden farklı olarak Sovyetler taraftarları kongreyi kendi kontrolleri altına almaya çalıştılar. Ama İ. Alkin çoğunluğun desteğini kazandı ve kongre kendi mecrasına girdi. Kongrenin ikinci toplantısında İ. Alkin Bütün Rusya Harbi Şurasının raporunu ve temsilcilerini içeren programı; Müslüman milli hareketinin ve Müslüman askerleri hareketinin görüş açısını; "Orta İdil ve Güney Ural Ştatı"nın oluşturulmasını; genel Rusya parlamentosu ve ayrı Ştatların parlamentolarının seçimlerini; cereyan eden olaylara karşı tutumlarını; harp ve sulh meselelerini; bölüklerin oluşturulmasını; tüzüğün kabul edilmesini; iç yapı, şekil ve bayrağının yaratılması; yerel komitelerin oluşturulması ve merkezi teşkilatla irtibatın desteklenmesi; merkezi teşkilatın statüsünü ilan etti.

Kongrenin milli ve Sovyet kısımlarının keskin muhalefeti; MSK'nin yanında Sovyetler taraftarı elemanların toplanması ve RKP (B) Kazan Komitesinin kontrolünde kongrenin milli elemanlarını İ. Alkin'in başkanlığında yaklaşık kongrenin 70

¹⁶⁸ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 287.

temsilcisinin toplandığı bir grubunun oluşturulmasında önemli rol oynadı. Grubun oluşturulmasına cevaben solcular kendi gruplarını oluşturmaya giriştiler. Onların liderleri Kamil Yakub oldu.

Kongrenin 9. Toplantısında, Kazan Garnizonunun Askeri Ahundu Gataullah Bahaiddinov'un raporuna göre; İdil-Ural Türk-Tatar Ştatının oluşturulması hakkındaki karar kabul ediliyor. Ştatın Hükümeti, Müslüman çoğunluğunun (bunun yanında orantılı olarak diğer milletlerin temsilcilerini hesaba katarak) asker, işçi ve köylüler Sovyeti tarafından oluşturulmalıdır. II. Bütün Rusya Müslüman Harbi Kongresi Ştatın hayata geçirilmesi ve onun kanunlarını muhafaza etme fonksiyonunu üzerine aldı. Aslında bu kararı ile kongre, Tatarcılar ve özellikle İ. Alkin'in ısrarı üzerine kabul edilmiş olan Ştatın ilanı hakkındaki Millet Meclisinin önceki kararını iptal etti. Protesto olarak KUVŞ'un üyeleri G. Gubaydullin ve N. Halfin topluluktan ayrıldılar. Kongre kendisini Millet Meclisi, Milli İdare ve Bölge Milli Şurasının kararı karşısına koydu. Böylece, Ştat oy çoğunluğunun hakkına dayanan parlamento cumhuriyetinden sınıf belirtisine göre seçimli Sovyet Cumhuriyetine dönüştü.

11. Toplantısında Ebrar Muskiyev'in raporu üzerine Rusya'nın Müslüman Bölgeleri hakkındaki rapor kabul edildi. Toprağın sosyalizasyonu ve fabrikaların işçilere devredilmesi ilan edildi. Bunun yanında Rusya Müslümanlarının Birliğine ayrı bir rol verdi. Raporda: Kongre, Müslüman bölgelerinin dış politikalarının birleştirilmesi, Türk-Tatar Milletinin bölgelerinin ortaklığının gerçekleştirilmesi ve anayasa tasarısının hazırlanması için toplanıyor diye belirtiliyor. Kongrenin toplanması konusunda Bütün Rusya Harbi Şurası görevlendirildi¹⁶⁹. Harbi Şura, Millet Meclisinin İdil-Ural Ştatının oluşturulması hakkındaki kararlarını denetledi ve KUVŞ'un yetkilerini iptal etti.

Kongrenin 20. Toplantısı, Kazan garnizonunun komutanı olan Şelihmanov'un eski orduyu dağıtma ve sadece Kızıl Muhafız Birliklerinin legal olarak kalabilmesi bahanesiyle tutukladığı Birinci Finlandiya Alayının durumunun müzakeresine adandı. Toplantıda; İ. Alkin'in raporu üzerine KazVo'nun yönetiminin telgrafının iptali, Şelihmanov'un istifası, Finlandiya alayının Kazan'a geldiğinde tedbirlerin alınması ve Müslüman askeri teşkilatlarının Müslüman Bölükleri ile idare eden tek organ olarak Sovyet Hükümeti tarafından tanınmasını talep eden karar kabul edildi. Bu kararın kabul

¹⁶⁹ Habutdinov A., *Natsionalnoy Avtonomii Tyurko-Tatar Musulman Vnutrenney Rossii i Sibirii v 1917-1918 gg.* Vologda, 2001, s. 30-34.

edilmesinden sonra milletvekili Minlekayev, sol grubun kongreyi terk ettiğini açıkladı. Böyle bir gelişme sol grubu tarafından planlanmıştı. Kazan Sovyeti yanındaki Müslüman işleri üzerine olan Bölge Komiseriyeti, Kazan Sovyeti ve RKP (B) Komitesi, Harbi Şura ve kongreyi güçsüzleştirmek, onların kararları ve kesin tedbirleri kabul etmelerinin imkanlarından mahrum etmek için tüm güçlerini harcadılar¹⁷⁰.

21-22 Şubat 1918 yılında İdil-Ural'ın kararlaştırılmış anayasa meclisinden farklı olarak Kazan'da 11 bölgenin temsilcilerini birleştiren İdil ve Güney Ural Sovyetlerinin Bölge Kongresi toplandı. KUVŞ adına Ştat projesiyle G. Şeref konuşma yaptı. Sovyetlerin bölge kongresi, bölge özerkliğinin yararına fakat milli özerklik fikrine de karşı olarak konuştu. Ona cevaben Müslüman Grubu kongreyi terk etti ve 26 Şubat 1918'de Kazan'ın Müslüman teşkilatlarının genel toplantılarında Ştatın ilan edilmesi hakkındaki karar kabul edildi. 27 Şubat'ta Ştatın ilan edilmesi hakkındaki emir teksti yazılan pankartlar asıldı. Ona, Kazan Bölge Sovyeti yanındaki Müslüman Komiseriyeti hariç MSK ve Kazan Bölge Sovyetinin Müslüman sektörü dahil olmak üzere tüm Müslüman teşkilatları katılmalı idi. Ona cevaben 26 Şubat 1918'de Kazan Bölge Sovyeti yönetimi Kazan Sovyet Cumhuriyetini tesis ediyor ve onun Komiserler Sovyetini oluşturuyor. Hükümeti Bolşevikler, Sol Eserler, Menşevik-Enteryonalist ve Anarşist-Sendikalistler oluşturdu. Ştatın sunulmuş olan projeden farklı olarak tüm önemli makamlar Ruslar ve Yahudilerle dolduruldu. Harbi Şuranın Komiserlerinin bertaraf edilmesi, 28 Şubattan 1 Mart 1918 gecesine kongrenin yöneticilerinin tutuklanması ve Mart-Nisan 1918'deki milli teşkilatların silah zoruyla dağıtılması aynı zincirin halkalarıdır¹⁷¹.

4. Müslüman Sosyalist Komitesi ve Mollanur Vahitov

Şubat 1917 inkilabından hemen sonra Tatar solcu sosyalist hareketinin oluşması konumu önem kazanmıştır. Bu hareketin öncülüğünü Tatar sosyal demokratik hareketinin geleneksel merkezi olan Kazan üstlenmiştir. Ama 1917 tarihine doğru Kazan'daki milli sosyal demokrat önderlerinden kimse kalmamıştı. Husain Yamaşev ölmüştü. Galimcan Sayfutdinov, bir Rus kadını ile olan ilişkisinden dolayı, Müslüman hareketi ile olan ilişkisine devam edememiştir.

¹⁷⁰ Tagirov İ. R., *İstoriya Natsionalnoy Gasudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatastana*, Kazan, 2000, s. 168-175.

¹⁷¹ Tagirov İ. R., *a. g. e.*, s. 175-178.

Böyle bir ortamda M. Vahitov kilit figüre dönüşmüştü. Annesi tarafından ünlü Kazan tüccarları Kazakov sülalesinden gelen Vahitov'un sosyalizm konusundaki hocası 1906 tarihinde gerçekleşen III. Rusya Müslümanların Kongresine katılmış olan dayısı İshak Kazakov olmuştu. Vahitov Rus edebi dilini Tatarca'dan daha iyi biliyordu. Bu özelliği Vahitov'u, Rus dilinde teknik eğitim almış olan ve olumlu bir doktrinin etkisi altında bulunan Alkin kardeşlerinin de dahil oldukları *Harbi Şura* önderlerine benzetiyordu. Bu anlamda Tatar Dilbilgisi ve Edebiyatının en iyi uzmanlarından, Tatar dilinde yazan önde romancılar ve gazeteciler arasında bulunan G. İbragimov ile kıyaslandıklarında zayıf kalıyorlardı. Vahitov ve Alkin hiçbir zaman Tatar köyünün dünyasını hayal edemiyorlardı ve büyük şehirlerdeki Ruslaşmış Tatar sosyetesinin tipik örnekleriydiler. Daha sonra Petrograd'tayken Müslüman Grubu ve Büro temsilcileri ile görüşüyorlardı. Alkin ise, I. Devlet Duma Vekili ve "İttifak" Partisinin Merkezi Komitesinin Üyesi Avukat S.-G. Alkin'in oğluydu.

İ. Kazakov'un hatıralarında, Mullanur ve Nabiulla Vahitovlar ile beraber 1907 yılında Bulgar harabelerini ziyaret ettiklerini anlatılmaktadır. Genç Vahitov gördüklerini şöyle anlatmıştır: Kabir taşlarından ve Han sarayları harabelerinden bu küçük çirkin kiliseyi inşa etmek için, hangi barbarlar bu tarihi heykelleri yıkmış olacaktır? Biz vaftiz olmadığımızdan manastır sınırları içine bizleri almadılar. Resim yapan Nabiulla'ya Mullanur şöyle demiş: "Emperyalist şovinizmin ayıbını simgeleyen gördüklerinin resmini yapmalısın"¹⁷².

Böylece, Vahitov Müslüman devletlerinin tarihlerini örnek olarak görmüş ve gördüğünü Rusya gerçekleri, baskı ve kültür eksikliğinin örneği olarak kabul etmiştir.

Vahitov'un ideolojik görüşleri, 1912-1916 tarihlerinde *Pozitivizm* merkezlerinden olan Petrograd Psiko Neuroloji Enstitüsü'ndeki eğitimi esnasında etkisi altında kaldığı *Pozitivist* doktrin tarafından şekillenmişti. Bu dönemde, Müslüman Gazetesinde yayınlanmış olan makaleleri ile kendisini, ilmi ilerleme ve İslam'ın yenilenmesinin taraftarı olarak göstermişti.

Vahitov tarafından yazılan makaleler çok ihtiraslı ve idealizm doluydular. Ana düşmanının Kur'an-ı Kerim'in kutsal surelerine saygısızca davranan bir eşkıya çetesi olduğunu söylemektedir. Müslüman halklarının gelişme amaçlarının; ölümsüz baharın ortasında sevinç ateşleri ile sakin dünyanın ve sonu olmayan sevginin kutsal Kaabı ışık saçmakta olduğu ülkeye ulaşmak olduğunu düşünmekteydi. Milyonlarca kalbin hafif

¹⁷² Habutdinov A., a. g. e., s. 289.

hareketinden dolayı aromalar ile dolmuş tarlalarda yeni Harun al Raşid'ler, al Batani'ler ve Avveroslar'ın doğacaklarına inanıyordu.

I. Dünya savaşı döneminde ortaya çıkan Rusya devletçiliğinin savaş krizi ve genel Müslüman siyasi hareketin uğradığı kriz, toplumun mutluluğu için yapılacak savaşın sosyal temel üzerine kurulması gerektiğine Vahitov'u inandırmıştı. Devlet Duması'nın Müslüman Grubuna dahil olan Büro önderlerinden olan ve savaşa karşı *Vpered* (İleriye) Grubunun taraftarı olan A. Tsalikov'un Vahitov'un üzerindeki etkisi büyüktür.

Mart 1917 tarihinde köylülere toprağın teslim edilmesi ve iktidarın Sovyetlere geçmesi konusunda Vahitov hemen en sol pozisyonun taraftarı olmuştu. Onun gösterdiği radikalizm Kazan'daki iki grup için çok çekici gelmiştir. Bunların birisi, kvalifiye ve emek ücreti konusunda en alt basamakta bulunan ve toplumun radikal şekilde değişmesinin taraftarları olan Kazan'daki Rus fabrikalarında çalışan Tatar işçileri ve diğeri aydın sınıfının en alt kısmıydı. Bunlar ise üç ana gruba ayrılıyorlardı. Birinciler, Türkiye'ye olan sempati yüzünden birleşen grubu şu an Türkiye'nin kaybettiği savaşa hızlı şekilde son verme ve Müslüman dünyasının birleşme fikirlerinin taraftarlarıydılar. Bu grubun temsilcilerinden biri Karim Tinçurin idi. İkinci olarak, daimi inkılabın taraftarlarından en radikal grubu temsil eden ve *İslahistler* hareketinin eski taraftarları MSK'ne üye oldular. Üçüncüsü ise, MSK, Rus dilinde eğitim veren okul öğretmenleri olan ve Kazan aydınları arasında Müslüman cemaatinin geleneksel önderlerinin taraftarlarının olmasına karşı gelen yeni laik aydınlar sınıfının mensuplarını birleştirmişti. Vali Şafigullin'in hatıralarında, eski Azatçı Galisakar Kamal'in da MSK toplantılarına katıldığını, Karim Tinçurin ve Gabdulla Kariyev'in Komite üyeleri oldukları yazılmaktadır. Kazan şartlarında bu grupların Tatar topluluğu şeklinde birleşmelerinin özelliği, MSK'nin oluşmasına sebep olmuştur.

İshak Rahmatullin'in sözlerine göre, MSK bir partiyi teşkil etmemekte idi, ancak sosyalist temelde radikal savaşın taraftarları olan tüm devrim partilerinin temsilcilerini birleştirmiştir¹⁷³.

1917 tarihinde Kazan Bolşevik Kuruluşu çalışmanın yazarlarının değerlendirilmesine göre; MSK bir küçük burjuvaların kuruluşuydu ve milli bölge şartlarında, daha çok Eserlerin, Menşeviklerin, Enternasyonelelerin ve

¹⁷³ Vahitov M., *İzbrannoye*, Kazan, 1967, s. 29-37.

Maksimalistlerin üstün oldukları Tatar sol küçük burjuva elemanlarını birleştirmekteydi. İşbu kuruluşa bazı Tatar Bolşevikler de dahildiler¹⁷⁴.

Kazanlı Bolşevik önderlerinden birisi olan L. Milh, MSK'nin Bolşevik dalının önderi M. Sultan-Galiev olmasına rağmen, komiteye daha az kararlı ama daha çok otorite sahibi olan M. N. Vahitov tarafından başkanlık edildiğini hatırlamaktadır¹⁷⁵.

MSK'nin, kendi üyelerini yönlendirmiş olan bir parti değil de, bir milliyetçilik ekolü olduğunu söylenmektedir. Bu durumda, sosyalizmi İslamın gelişmesinin ve emperyalizmden ve Avrupa burjuva sınıfından kurtaran bir araç olarak görmektedir¹⁷⁶.

Böyle bir fikir, milli amaçlarına ulaşabilmek için sosyalistik propagandanın uygulanmasını kullanan KTUŞ öğrencilerinin derneği hakkında T. Mamliyev tarafından hazırlanmış ihbarda bulunan iddiaları ve Tançılar tarafından kullanılmış olan sosyalistik fikirleri hatırlamaktadır. Kaynaklardan hiç birisi MSK'nin bir Bolşevik teşkilatı olduğu hakkında bilgi sunmamaktadır. Y. Çanışev ve K. Yakub gibi Bolşevikler MSK'nin mensupları değildiler.

Şubat İnkilabından sonra Kazanlı Müslüman işçilerin hareketi başlatılmaktadır. 17 Mart 1917 tarihinde barut fabrikasında (*Porohovoy zavod*) çalışan işçilerin toplantısı gerçekleştirilmişti. Kazan Müslüman Komitesine işçi Nasih Muhtarov, İşçi Vekillerinin Konseyine ise Müslüman Komitesinin temsilcisi olan Nasih Muhtarov delege edilmişlerdir. Müslüman Komitesi işverenler ve işçiler arasındaki hakem mahkemesi kuruluşunun fonksiyonlarını gerçekleştirmeye çalışmıştı ama başarıya ulaşamamıştı. Netice olarak, 25 Mayıs tarihinde *Porohovaya Sloboda*'nın (şehrin Barut fabrikasını bulunduğu ve işçilerin yaşadıkları sempt) işçileri temsilcilerini geri çekmişlerdi çünkü, görüşlerine göre; MSK işçilerin yararlarını iyi savunmamaktadır. Daha sonralarda Kazan'da bulunan Rus fabrikaları işçilerinin menfaatlarını Müslüman işçileri büroları temsil etmişlerdir.

9 Nisan 1917 tarihinde Donbass'ta bulunan Paramonov madenlerinde çalışan Tatar madencileri, Donbass ilinde ve Ekaterinoslav Vilayetinde yaşamakta olan Müslümanların birleştirilmesini amaçlayan Müslüman Komitesini kurmuşlardı. İjevsk şehrinde Özgürlük Evi (*Dom Svobody*) ismindeki işçi derneği açılmıştı. 14 Temmuz 1917 tarihinde Yuzovsk şehrinde Don ili Müslümanları Kongresi gerçekleştirilmişti ve bu Kongredeki delegelerin çoğu işçiler idi. Kongrede alınan kararlara göre; isteyen her kişi herhangi partinin üyesi

¹⁷⁴ Rahmatullin İ., *Mulla-Nur Vahitov // Puti revolyutsii*, Kazan, 1923, s. 34-40.

¹⁷⁵ Milh L., *Partiynaya i Sovyetskaya Kazan do çehov // Borba za Kazan*, Kazan, 1924, s. 15.

¹⁷⁶ Bennigsen A., *Lemercier-Quelquejay Ch.Sultan-Galiev: La pere de la revolution tiers-mondiste*, Paris, 1986, s. 71.

olabilecekti. *Uçreditelnoye Sobraniye* vekil seçimlerinde, Müslümanların taleplerini destekleyen sosyalistlere oy vermek teklif edilmişti. İşçilerin sendika üyeleri olmaları gerektiği vurgulanmıştı. Her Müslüman komitesinin temsilcileri işçi ve asker konseylerinde de bulunacaklardı. Ama yine de ana kararlar milli sorunlar ile ilgiliydiler. Bunlar arasında: Müslüman okulların açılması, bu okullar için gerekli sayıda öğretmenlerin bulunması, kütüphane ve hastanelerin açılması vardır.

30 Temmuz 1917 tarihinde II. Rusya Müslüman Kongresinde konuşma yapan işçiler önderi Zaynulla Buluşev (Donbass ili vekili) şöyle demiştir: “Eğer işçiler ve köylüler size yardım gösteremeyeceklerse tüm isteklerinizin gerçekleştirilmesi başarısızlığa uğrayacaktır. Bu yüzden, Milli Konseyde işçilerin ve köylülerin temsilcileri de olmalıdırlar”¹⁷⁷.

Muhtatiyet taraftarlarının proletarya siyasetleri olmadığından, sosyalistlerin işçilerin üzerindeki etkileri daha da güçlendiyordu. MSK tam başından beri, sosyal demokratik hareketin geleneksel formunu taklit ederek yeterince esnek ve güçlü bir yapıyı oluşturmaya çalışmıştı. MSK ile MSK’ne bağlı olan Bölge Komitesinin ve İşçi Derneğinin tüzük taslakları hazırlanmıştı.

MSK’nin amacı; Müslüman işçi sınıfının ve köylülerin organize edilmesi ve Müslümanlar arasında sosyalizm fikirlerinin yayılması idi. Organizasyon demokratik prensiplerin temellerinde kuruluydu: Kuruluşların her biri Merkezi Komite’nin uygun bulunduğu normlara bağlı olmalıydılar. MSK Tüzüğü, Merkezi Komitenin onayı alındıktan sonra MSK’nin bir parçası olarak kabul edilen yeni oluşmuş kuruluşlar ile olan ilişkileri de belirlemekteydi. Bu durumda her kuruluşun tüzüğü Merkezi Komite tarafından onaylanacaktır. MSK’ne dahil olan kuruluşların Merkezi Komitenin onayı olmadan diğer sosyal ya da siyasi partiler ile ilişkiler kurmaları yasaklanmıştı. Merkezi Komite, Yüksek Kurul olarak teşhis edilmiş olan kongre tarafından seçilmekteydi.

MSK Bölge Komitesi yerel parti teşkilatı olarak sanılmaktaydı. Müslüman işçiler ile gerçekleşen kontakları işte bu komite kurmaktaydı. Amaçları, MSK tarafından onaylanmış olan şekillerde sosyalistik fikirlerin yayılması ve menfaatlerinin korunması, maddi ve ruhani ihtiyaçlarının gerçekleştirilmesi için ilgili bölgede yaşamakta olan Müslüman işçilerin organize edilmesiydi. MSK’ne bağlı olan Merkez İşçi Derneği işçilerin teşkilatı olup onların ruhani ihtiyaçlarının karşılanmalarını amaçlamaktaydı¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Teregulov İ., *Oçerki po istorii Revolyutsii i Obşestvennogo Dvijeniya Müslüman Rossii*, 1926, s. 86.

¹⁷⁸ *Musulmanskiy Socialističeskiy Komitet: Ustavı – Kazan: MSK, Kazan, 1917, s. 1-5.*

Böylece, R. İbragim'e ait olan fikirlerin hatırlanması ile karşılaşyoruz. Vahitov, Rusya çerçevesi ile sınırlandırılmamış olan bağımsız bir işçi partisini kurmayı ve genel Müslüman sosyalistik hareketini oluşturmayı amaçlamıştır. Ne Sovyetler öncesi döneminde ne de Sovyetler döneminde teşkilatlarının isimlerinde Tatar kelimesi kullanılmamıştır. Bu konuda Ufa'daki G. İbragimov'un taraftarları ve Tatar Sosyal Demokratik Partisinin önderlerine benzememekteydi. Bu konu, MSK'deki sosyal demokratları, Harbi Şurayı ve Rusya Milli Şurasını birleştiren bir unsurdur. Bu teşkilatlar, sosyalistik temele dayanmış olan Türki beraberlik fikirlerini geliştirmekte olup, R. İbragim ve İ. Gaspıralı geleneklerinin devamçıları olmuşlardır. Bu sebeple Vahitov, tarafından teklif edilen ve Avrupa'da kullanılmakta olan organizasyon kaidelerinin yanısıra, sürekli Müslüman beraberliğinin ve sosyalizmin gelenekleri ve ayrıca, İslam'ın ve Müslüman halklarının yeni temellere dayanarak gelişmeleri gerektiği hakkında açıklanmıştır¹⁷⁹.

Sadece Bolşevik programının uygulamasına ve tecanüs olan sosyalistik hükümete karşı olan M. Vahitov, Geçici Devrim Komitesinden (Kurmaya) çıktı. Vahitov fiyat denetimine karşı çıkarak (Saman Pazarı) *Sennoy Bazar*'da olan felaketin ve Tatar vatandaşların gösterdikleri tepkinin sonuçlarının sorumluluğunu almayacağını söylemişti. Harbi Şura önderleri ile birlikte, bankaların denetim altına alınması kararına karşı protesto etmekteydi. Ama, Y. Çanışev ve K. Yakub gibi Tatar Bolşevikleri Kurmay'da kalmışlardı. MSK'nin tutumu, Bolşeviklerin 1917 yılı sonunda Kazan'daki Müslüman teşkilatlara karşı uyguladıkları siyasetin ölçülü olmasının sebebini anlatmaktadır¹⁸⁰.

5. Dini Yönetim Kongresi

Mayıs 1917 yılında I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde dini idare kendine göre bir politika öne sürüyordu, tüm politik işlere eylemci ve aktif olarak katılırdı, milli ve dini organlarının paralel olmalarını ısrar ederdi. Dini şahısların bağımsızlığını güçlendirmiş olan asıl faktör III. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde Reis ul-Ulema görevine aday olan müftü G. Barudi başkan olmak üzere bağımsız Dini Meclisin seçilmesi oldu. G. Barudi ve diğer seçilmiş olan kadılar ceditçileri temsil ederdi ve çoğunluğu toplumun aktif eylemcileri idi. G. Gumeri'nin başkan olduğu Müslüman Dini Yönetiminin Geçici Bürosu aynı grup adamlarından oluşturuldu. 20 Mayıs 1917 yılında Kazan'da "Dini Cemiyet" tarafından Dini Yönetimiin Bütün Rusya Müslümanlar

¹⁷⁹ Habutdinov A., "Legendı tatarskoy istorii: Mullanur Vahitov", *İdel*, No:10, Kazan, 1997, s. 36-40.

¹⁸⁰ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 42.

Kongresinin düzenlenmesi üzerine bir komisyon kuruldu¹⁸¹. Böylece, G. Barudi taraftarları birliğin kongresinin düzenlenmesi ile ilgili hazırlık işlerinin kontrolünü üzerlerine aldılar.

Dini hareketin zirvesi 20-26 Temmuz 1917 yılında Kazan'da düzenlenen Bütün Rusya Kongresi oldu. Tatar ve Başkırt temsilcileri hariç oraya Kırım, Kafkasya, Türkistan, Kazakistan, Sibiry'a'dan gelen dini şahıslar katıldı. Müftü Galimcan Barudi kongrenin açılışında asıl sorunları belirtti: Dini yönetiminin bütün Rusya birliğinin yapısının belirtilmesi; mektep, medrese reformu ve dini eğitim; seçimler dönemindeki dini şahısların görevleri; dini idarenin yapısı; mahallelerin bölünmesi; dini bayramlar; dini yönetimin genel sorumlulukları; Mecelle Mahkeme Şeriye (Dini Meclisi'nin dergisi); dini şahısların birliğinin yayınlama işleri; Genel Müslüman Kongresine hazırlıklar; dini meclislerin milli sorunla ilgili toplanmaları¹⁸².

Bua'nın imamı ve müderrisi Nurğali Buavi dini yönetimin aktif rolüne yönelik olarak hitap etti. S. Maksudi ona karşı çıkarak, dini yönetimin faaliyeti ve birliğinin, ibadetin ihtiyaçlarının karşılanması, dini yönetimin bir sınıf olarak hacetlerinin temin edilmesi ve dini yönetimin ruhi gücünden istifade edilmesi gibi şu üç sorunla sınırlanmasının gerekliliğini ifade etti. O, dini yönetimin işte bu yolu seçmesi lazımdır hayatının tüm yönlerine tesir edecek yolunu değil, diye söyledi. Bu pozisyona karşı tüm imamlar konuştu. Dini Yönetim Cemiyetinin tüzüğüne kendi hedefi hakkındaki *İslamın dininin, ahlağının ve geleneklerinin muhafaza edilmesi* maddesi ithal edildi.

24 Temmuz'da kongrenin görüşmesinde kadının hakları hakkındaki sorun tartışıldı. Tutucu Murad Remzi (Mekki) konuşma yaptı. O, Moskva'daki kongrede kabul edilmiş olan kadın eşitliği hakkındaki kararları sert bir şekilde tenkit etti. Onun kanınca onlar Tatar İslam cemiyetinin temellerini tahrip ediyorlardı. M. Remzi'nin pozisyonuna karşı olan M. Bigi *adamın tüm çocukları erkek ve kadınlar istisnasız tüm haklar konusunda eşittirler* dedi. O *Müslüman devletlerinin ocakları sönmemesi* için ailelerde özerliği ilan etti. Böyle radikal bir terminoloji kongrenin çoğunluğu tarafından kabul edilmedi¹⁸³.

¹⁸¹ Habutdinov A., *Organ Natsionalnoy Avtonomii Tyurko-Tatar Musulman Vnutrenney Rossii i Sibiri v 1917-1918 gg.*, Vologda, 2001, s. 12-13.

¹⁸² Nabiyeve R., Habutdinov A., "Vserossiyskiye Musulmanskiye Syezdy", *İslam Na Yevropeyskom Vostoke, Entsiklopedicheskiy Slovar*, Kazan, 2004, s. 62.

¹⁸³ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 14-15.

Genellikle Dini Şahısların Kongresine katılanlar kadın sorunu konusundaki pozisyonu liberallere karşı koyabildiler. Fakat 22 Temmuz 1917 yılında Kazan Müslüman Kongrelerinin ortak görüşmesi müftülüğü bir nazarat (bakanlık) olarak milli kültürel avtonominin hükümetine sokması ile dini iktidarın, laik iktidarın kontrolü altında kalmasını sağladı. İkinci kongrede kadı Ğabdulla Sullemanı Dini Meclis adına Moskva'daki kongrenin kararına değışmeler sokulmasını ve Dini Meclise evlenme ve boşanma sorunlarını hal etme fonksiyonun verilmesine istedi. Sosyalistlerin büyükler ve gençler ile arasındaki çatışmalarının sonucunda bu önerge geçti. Bu değışmenin bedeline liberaller kendileri için tutucuların birliğıni satın aldılar ve Dini Meclisi egemenlik altına aldılar. Liberallerin birçok önergelerini redderek ki onlardan en önemlisi kadınların eşitliğınin kısmen sınırlandırılmasıdır. Laiklik liderleri dini liderlerin çoğunluğıyla birleşebildi. Böyle bir tavize Ufa Eserleri, Harbi şura ve MSK karşı çıktı. Dini Meclis radikal gençler ve tutucu halkın çoğunluğı arasında dengeleyici bir unsur oldu¹⁸⁴.

6. II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi

II. Bütün Rusya Kongresi onun katılımcıları arasında olduğı gibi araştırmacılar arasında da çelişkili değerlendirmelere neden oldu. Onun hakkında bir bakış açısına göre İşhakov şöyle yazıyordu: “Kongre kendisini ancak İdil-Ural Türklerinin Kongresi kabul etmeliydi çünkü Kafkasya, Kırım, Türkistan, Kırgızistan temsilcileri kongrede bulunmadılar”¹⁸⁵. Bunu ispatlamaya kalkışarak, aynısını 1991 yılında Tagirov söyledi; “Rus Çarlığıının 1917 yılının yazına doğru düşmesi şahit oldu ki, fedaralistler (çok az bir istisnayla) II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresine katılmaktan vazgeçtiler ve kendi bölgelerinin genel problemlerini çözmeyi tercih ettiler. Bu yüzden II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi Moskova’da değıl de Kazan’da toplandı”¹⁸⁶. Diğer bir araştırmacı Usmanova gene böyle bir seçimi temellendirmeye kalkışıyor. O yazıyor ki, “1917 yılı İlkbahar-Yaz arası oluşan sorunlar ve onların cevaplarının arayışında, bir dizi sebeplerden dolayı kongreler genel Müslüman düzeyinden her farklı halkın seviyesine taşınmış oldu. Bunun en önemli sebebi; Kazan kongreleri, onların kabul ettikleri

¹⁸⁴ Devletşin T., *a. g. e.*, s. 121-122.

¹⁸⁵ İşhakov S., *a. g. e.*, s. 237.

¹⁸⁶ Tagirov İ. R., *v Borbe Za Vlast Sovyetov (Oktyabr İ Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijenıye v Povoljiye i Na Urale, İyul 1917 – Mart 1918 g.)*, Kazan, 1997, s. 23.

çözümler ve bu çözümler arasında öncelikle milli-kültürel avtonominin ilanı oldu”¹⁸⁷. “II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi çalışmasına (B. F. Sultanbekov yazıyor.) Kazak ve Kafkasyalılar katılmayı reddettiler. Her şey gösteriyor ki, bazı bölgeler kendi devletsel problemlerini kendi başlarına çözmek çabasıındaydılar. Kazan Kongresi; Genel Müslüman Kongresi olarak adlandırılmaya devam ediliyordu ise de, kongrede tartışılan problemlerin İdil-Ural ve Ural çevresi sorunları üzerine olduğu görölüyordu”¹⁸⁸. Nadir Devlet yazıyor ki: “Bu nevi siyasi, ekonomik, sosyal sıkıntılar sürerken Rusya Türkleri de kendilerine bir çıkış yolu aramaya başlamışlardı. Kazan’da Harbi Şura, Din Adamları ve II. Bütün Rusya Müslümanları kurultayları aynı tarihlere rast gelmişti. Aslında bu önceden planlanmış bir durum olmayıp, anlaşılan o dönemde Kazan her üç kongre için de en uygun yer addedilmişti. Her üç kurultayın da aynı tarihlere rastlaması ise Rusya’daki siyasi gelişmelerin her kesimi acilen bir takım kararlar almak için toplanmaya mecbur etmesinden kaynaklanıyordu. Ancak bu dönemde Rusya Türkleri arasında bir birlikten bahsetmek hayli zordu. Her bölge sorunlarını tek başına çözmek eğilimi içine girmişti. Ayrıca, aynı etnik grupların içinde de çeşitli siyasi akımlar baş göstermişti. İdil-Ural’da sosyalizme meyledenlerin dışında Zeki Velidi (Togan) liderliğinde “Başkurtçuluk” hareketi başlamıştı. İşte Kazan’daki kurultaylar bu şart ve atmosferde toplandılar”¹⁸⁹.

Bu kongreyle bağlantılı olan olayların analizine yöneleceğiz. 7 Temmuz’da Müslümanların toplumsal teşkilatlarının EliSovyetpolskiy Milli Şurası Kazan’daki Bütün Rusya Kongresine davetiye alıp kongreye gerekli sayıda temsilcinin delegelik yapmasının sağlanması hakkında Vilayete telgraf ile haber gönderme kararı alıyor. 13 Temmuz’da Bakü Milli Komitesi Kazan’a temsilci gönderme kararı alıyor. Bunlar; Rasul-zade ve S. B. Adjalova¹⁹⁰.

Kazak temsilcilerinin II. Bütün Rusya Kongresinde bulunmamalarında bir kasıt yoktu çünkü 21-26 Haziran’da Orenburg’da I. Genel Kazak Kongresi yapılıyordu ki bu kongre Bütün Müslümanlar Kongresinin çalışmasını onayladı ve kendi temsilcilerinin Bütün Müslümanlar Kongresinde bulunmasının yararlı olacağını kabul etti (Bütün Müslümanlar Kongresinde 8 Kazak bulundu). Kazak politikacıları Kazan’daki II. Bütün

¹⁸⁷ Usmanova D. M., *Voprosı Natsionalno-Gosudarstvenno Samoopredeleniya*, Kazan, 2001, s. 171-172.

¹⁸⁸ Sultanbekov B. F., Harisova L. A., Galyamova A. G., *İstoriya Tataristana XX. Vek 1917-1995 gg.*, Kazan, 1998, s. 18.

¹⁸⁹ Nadir Devlet, *a. g. e.*, s. 113.

¹⁹⁰ İshakov S., *a. g. e.*, s. 238.

Rusya Müslümanları Kongresine katılamayacakları hakkında Bütün Rusya Müslümanları Kongresine önceden telgrafla bildirdiler. Genel Kazak Kongresinin Başkanı H. Dosmuhamedov ise özel olarak II. Kongrenin katılımcılarına telgrafla bildirdi ki; Kazak Kongresi Bütün Müslümanlar Kongresinin amaca uygun olarak var olduğunu tanımaya karar vermiştir. Başka bir deyişle hiçbir hevesin onun saflarında çıkışı gözlemlenmiyordu ki bağımsız olarak faaliyete geçmeye hiç de engel olmuyordu. Genel Kazak Kongresinde farkına varacağız ki, onun çalışmasında bulunan Geçici Hükümet Komiseri Bukeyhanov bu çok önemli faaliyet hakkında diyor ki; Akmolinskoy, Semipalatinskoy, Turgayskoy, Uralskoy, Semireçenskoy, Sır-darinskoy, Ferganskoy Bölgesi ve Bukeyevskoy Orda gibi Kazak nüfusundan temsilciler hazır bulundular. Kongrede kararlaştırıldı ki; Rusya demokratik ve federatif parlamentolu cumhuriyet olmalıdır ki bu durumda Kazak Bölgeleri özerklik alacak. Onların nasıl bir özerklik tertipledikleri hakkında Sır-darinskoy, Ferganskoy, Semireçenskoy ve Semerkandskoy Bölgelerinin temsilcilerinin katılımıyla Ağustos sonunda Taşkent'te olan Kırgız (Kazak) Eyalet Kongresinde belli oldu. Kongre gazete sayfalarında söylendiği gibi federatif demokratik parlamenter cumhuriyet için hareket etti. Çünkü bu yapıda Kazak Bölgeleri, topraksal milli bölgesel federatif hak elde edeceklerdi¹⁹¹.

Başkırt liderleri ki, onlar gene neredeyse aynı zamanda Orenburg'da Genel Başkırt Kongresini yapmaya hatta Bütün Müslümanlar Kongresine, Kazan'daki genel Rusya Kongresinin planlandığı zamanın ertelenmesini rica ettiler. 20 Temmuzda açılan I. Genel Başkırt Kongresine Ufa, Orenburg, Samara ve Perm Vilayetlerinden yaklaşık 70 temsilci katılıyordu. Kongre başında Menşevik-İnternatsiyonalist Ş. Manatov'un bulunduğu BOS'nin seçilmesiyle 27 Temmuz'da tamamlandı. Kongre, ülkenin devlet düzenin şekli ve buna bağlı olarak Başkırdistan'ın yönetsel sistemi vs. problemleri müzakere etti. Kongre, Orenburg'da bulunan Başkırtların milli serveti olan *Kervan Saray* binasına BOS yerleşecek diye ilan etti.

Kongreden sonra kendi kararlığına rağmen BOS genede: Başkırtlara sadece *Kervan Saray* değil, orada bulunan diğer taşınır ve taşınmaz malları geri almak ricasıyla geçici hükümete müracaat etti. 20 Ağustos'ta İçişleri Bakanı V. V. Hijniyakov, Orenburg Komiseri V. Arhangel'e kendi düşüncesini haber versin diye bir mektup göndermesi talimatını verdi. Bu gerçek gösteriyor ki; merkezi idare heyecanlı Başkırt nüfusu ve onun kendi temsilcilerinin düşüncelerini hesaba katmasıyla yerlerinde

¹⁹¹ İshakov S., a. g. e., s. 238-239.

çözmeye teşebbüs etmelerini hiçte görmezlikten gelememi. Büyük ihtimalle Arhangelskiy kendi rızasızlığını ifade etti ve sorun kapanmış oldu. Zeki Velidi hatıralarında Arhangelskiy'i Başkırt hareketine düşmanlık yapmakla suçlamıştır. Bunu Arhangelskiy'in bazı Başkırt liderlere ve sadece Başkırtlara değil Vilayetin genel Müslüman halkına karşı tutumu ortaya çıkarmıştır¹⁹².

Basında ifade edildiği gibi *Mutlak Otorite* Kafkasya, Kırım ve Türkistan temsilcileri gelince, Kazan'daki üç Bütün Rusya Müslümanları Kongreleri önem kazandı. II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresine Türkistan temsilcileri olarak gelen Taşkent Tatarları S. Yusupov ve Hodjayev başkanlık divanına seçildiler. 22 Temmuzda üç Bütün Rusya Kongrelerinin (Askeri, Dini, Genel) katılımcılarının birleştirilmiş toplantısında *Sibirya* ve Avrupa Rusyası'nın Müslümanlarının Milli-Kültürel Avtonomileri ilan edildikten sonra onu hayata geçirmek için teşkilatlar meydana getirilmiş oldu. Bunlar üç idareden oluşan (Eğitim, Aydınlatma ve Din) milli parlamento ve milli idaredir. Biz Müslümanlar bu özerkliğin yöneticileri (S. Maksudi, Barudi vs.) 1918 yılı ilkbaharı şahit olduk ki Biz Rusya'da demokratik idare tarafından herhangi bir engelle karşılaşmayacağız hatta sempatisini ve yardımını bekliyorduk zira kültürel-milli özerkliğin ilan edilmesiyle birlikte politik idarenin karşısında hiçbir sınıf dışı organizasyona sahip olmadık ve demokratik yönetim şeklinin herhangi biriyle uyuşabilirdik. Bu objektif bir analiz oldu ve yazarı öncelikle S. Maksudi idi¹⁹³.

Kongrede alınmış kararlar arasında en önemlileri:

İç Rusya ve Sibirya'daki Müslümanlar için müşterek (genel) olan siyasi platformun kabul edilmesi. İşbu siyasi programın içerdiği maddeler: İç Rusya ve Sibirya'daki Müslümanlar için geniş milli kültürel muhtariyet, tüm toprakların emekçi halkına (hiç bir ödeme istemeksizin) teslim edilmesi, 8 saatlik çalışma gününün ilan edilmesi, işçilerin mutlak sigortası olması ve işçi sorunları ile ilgili diğer değişiklikler.

Ayrıca, kongrede altı çizilen konular arasında, *Uçreditelnoye Sobraniye*'ye yapılacak olan seçimlerin hazırlık işlemleri tüm Rusya Müslümanlarının görevi olduğu vurgulanmıştı. Müslümanlar aynı adaylara oy vermelidirler. NKA konusu en önemli madde idi. Bu konu ile ilgili konuşmayı yapan S. Maksudi İç Rusya ve Sibirya'daki

¹⁹² İshakov S., a. g. e., s. 239.

¹⁹³ İshakov S., a. g. e., s. 238-240.

Müslümanların NKA'nın kurulmasını önermişti. NKA'nın oluşması ile ilgili husuları inceleyecek komisyon kuruldu.

İç Rusya ve Sibirya'daki Müslümanların NKA'sinin ilan edildiği üç kongrenin toplantısı Kazan'da 22 Temmuz tarihinde gerçekleştirilmişti. Ve 22 Temmuz Milli Bayram ilan edildi. *Uçreditelnoye Sobraniye*'nin toplanmasını beklemeden NKA'nın kurulmasına ilişkin karar alınmıştı. İkinci OMDS, NKA hakkındaki kanun taslağını onayladı:

1. NKA'nın acil şekilde gerçekleştirilmesi.
 2. Din, maarif, dil ile ilgili konuların çözülmesi; Rusya ve Sibirya Müslümanlarının işidir. Rusya Hükümeti bunlara karışmamalıdır.
 3. Milli kültürel ve dini işlerin yönetimi ve denetimi için ilgili Müslüman kuruluşlar kurulmaktadır:
- a) NKA'nın üst yasal kurulu Milli Meclis'tir. Vergi toplama hakkı da bu kurula aittir.
 - b) Kültürel ve dini hususlar ile ilgili yürütme kuruluşu olarak Milli İdare kurulacaktır. Müslümanların yaşamakta oldukları alan milli Vilayetlere, Vilayetler ise bölgelere bölünecektir.

Kongre, Müslümanların, Geçici Hükümetin Kongrenin kararlarına destek vereceğini ümit ettikleri konusundaki müracaatını kabul etmiştir¹⁹⁴.

7. Kurucu Meclis (Uçreditelnoye Sobraniye) Seçimleri

Uçreditelnoye Sobraniye seçimleri, ayrı Vilayetlerde seçmen listeleriyle gerçekleştirilmekteydi. Kazan ve Ufa Vilayetleri hariç, Tatarlar tek ulusal/milli listelerini hazırlıyorlardı. Aynı zamanda, Kazan bünyesinde de tek listeler hazırlanmaktaydılar. Mesela, Ufa Vilayeti Bırsk kazasında listeye ait olanlar: Başkırt muhtariyetçileri (Ş. Manatov), Vilayet Milli Şurası (S.-G. Djantürin, G. Teregulov), *Vakıtlı Milli İdare* (S. Maksudi), Vilayet Milli Şurasının sol grubunu temsil eden solcu Eserler¹⁹⁵.

Kazan Vilayeti kurultayı, 12 kişiden oluşan aday listesini sunmuştu. Mullanur Vahitov dahil olmak üzere MSK temsilcileri bu liste için oy vermekten çekinmişlerdi. Sonuç olarak, 8

¹⁹⁴ *İrek*, 30 Temmuz, 1917.

¹⁹⁵ *Tormis*, 25 Ağustos, 1917.

kişiden oluşan liste meydana getirilmişti: F. Tuktarov, S. Salihov, N. Halfin, M. Kurbangaliev, V. Tanaçev, G. Battal, H. Tanaçeva ve A. Teregulov¹⁹⁶.

A. Tsalikov, seçmen listesine dahil olan en popüler ulusal liderdi (Kazan ve Samara Vilayetleri, Batı cephe). M. Vahitov, Perm Vilayetinin tek listesinde ikinci, Kazan Vilayet sosyalist listesinde ise üçüncü olmuştu. Vahitov'un seçilebilmesi, A. Tsalikov'un listesinde birinci olduğu Simbirska Vilayeti mebusluk kartını kullanmaya karar vermesinden kaynaklanmaktaydı. Kazan Vilayeti sosyalistik listesine çok farklı partiler dahil olmuşlardı. Aynı listede hem MSK, hem Harbi Şura, Tezgahtarlar Bürosu (*Büro Prikazçikov*), Er Eşleri Bürosu (*Büro Soldatov*), Öğretmenler Birliği (*Soyuz Uçiteley*) ve Kazan'daki tüm işçi teşkilatları vardı. M. Sultan-Galiev listede sekizinci olmuştu ve seçilebilmesi için şansı sıfır idi¹⁹⁷.

G. İbragimov grubunun uyguladığı seçim taktiği çok daha düzenliydi. İbragimov, dört teşkilatı aynı çatı altında toplayarak Tatar siyasetinde yeni olan taktik bir üslup kullanmışlardı¹⁹⁸. Tek liste, Köy Emekçileri Vekilleri – Müslüman Milli Konseyin Sol Grubu, Tatar Eserleri, Müslüman Milli Konseyi¹⁹⁹ adını taşımaktaydı. Böyle bir isimi kullanarak, İbragimov hem ulusal milli organlar ve Rusya Eser Partisi ile olan ilişkisini kurmuş hem de onlardan olan farkının altını çizmiştir. Başkirt listesinin yanısıra, Rusya Müslümanlarının etnik grup isimlerini kullanmalarının tek bir örneğidir. İbragimov, taraftarlarının yönetmekte oldukları kaza maarif idarelerini aktif şekilde kullanmaktaydı. Sterlitamak kazasındaki maarif dairesinin müdürü Gibadulla Alparov, Belebeev kazasında ise Gasım Kasimov idiler²⁰⁰. Böylece milli aktivistlerin ana grubunu oluşturan öğretmenlere daha kolay ulaşmış olmuşlardı.

Tatarlar *Uçreditelnoye Sobraniye*'de 16 yeri kazanmış oldular. Kazan Vilayetini isimleri 4 No'lu listede (Müslüman Meclisi) bulunan 2 vekil– S. Salihov ve N. Halfin, ve 10 No'lu listesine isimleri geçen (Müslüman Sosyalist Listesi) İ. Alkin ve M. Vahitov temsil etmekteydiler.

Ufa Vilayetini ise ismi 4 No'lu listede (Müslüman Milli Konseyi) bulunan 1 vekil – G. Teregulov, ve 3 No'lu listesine isimleri geçen (Müslüman Milli Konseyinin solcu grubu) 5

¹⁹⁶ *Kurultay*, 3 Kasım, 1917.

¹⁹⁷ *Beznen Tavıs*, 31 Kasım, 1917.

¹⁹⁸ *İrek*, 4 Haziran, 1917.

¹⁹⁹ *Beznen Tavıs*, 31 Kasım, 1917.

²⁰⁰ *İrek*, 11 Ağustos, 1917.

vekil – Muhetdin Ahmerov, Galimcan İbragimov, Gizatulla İlyasov, Ahmetdin Muhametdinov ve Şarifcan Sunçaley temsil etmekteydiler. Samara Vilayetinden 11 No’lu (Müslüman Şura) listede bulunan iki vekil - Ş. Muhamedyarov ve F. Tuktarov temsil etmekteydiler. 8 No’lu listede (Müslüman Şura) adı geçen Oset A. Tsalikov bir vekil olarak Sibiryâ Vilayetinden seçilmişti. Perm Vilayetinden Tatar-Başkırt Grubunun temsilci olan Fatih Nasretidinov seçilmişti. Astrahan ve Vyatskaya Vilayetlerinin Müslüman Kongreleri Fatih Usmanov’u ve Sahib-Girey Yambayev’ı seçmişlerdi.

Ufa Vilayetindeki Müslümanların oyları şöyle dağılmıştı: Liste No 1 - oyların %16,8, Liste No 3 - %57,6, liste No 11 (Başkırt Muhtariyetçileri) - %25,7. Başkırt listesi, Sterlitamak kazası oylarının %50,8 ve Zlatoust kazası oylarının %58,2 kazanmıştı. Vilayetin diğer ilçelerinde çoğunluğu kazanan Tatar listeleriydiler. Başkırtlar, dört Devlet Duması’nın hepsine de Müslüman beraberlik taraftarlarını seçmiş olan Orenburg Vilayetinde 2 yer almışlardı²⁰¹.

1917 Ekim Devrimi ve Ocak 1918 tarihinde gerçekleşen *Uçreditelnoye Sobraniye*’nin zorla dağıtılması arasındaki dönemde, Müslüman sosyalist teşkilatlarının Rusya’da iktidarın kimlere geçmesi konusunda düalizm geçirdiklerini görebiliyoruz. Bir taraftan, hepsi, hem merkezde hem yerel Sovyetlerin temsilcilerinden oluşulacak hükümetin iktidar başına geçmesini desteklemişlerdi. Diğer taraftan, *Uçreditelnoye Sobraniye*’yi Rusya’daki tek kanuni yasal organ olarak kabul ediyorlardı. Üç grubun hiç birisi karışksız *Bolşevik* hükümetinin olabilmesi fikrini desteklememişti, ve *Uçreditelnoye Sobraniye*’yi Rusya Parlamentosu ve Millet Meclisini ise Genel Milli Parlamento olarak kabul ediyorlardı. Milli kültürel ve dini muhtariyetin idaresini *Milli İdare* önderlerine bırakıp Volga Devletini Oluşturma Kurulu (Kollegiya po Osuşestvleniyu Voljskogo Ştata / KUVŞ) denetimlerine aldıklarında ve Harbi Şurayı KUVŞ’a bağladıkları zaman milli çoğunlukla uzlaşmaya varmışlardı. Sadece Harbi Şura önderlerinin ve KUVŞ’nın bazı mensuplarının SNK’ya kurumsal olarak bağlı olmalarını reddetmeleri sosalist cephenin ayrılmasına getirdi²⁰².

²⁰¹ Habutdinov A. , a. g. e., s. 294.

²⁰² Habutdinov A. , a. g. e., s. 295.

IV. BÖLÜM

1918-1920 YILLARINDA MİLLÎ HAREKET

1. 1918-1920 Yıllarına Genel Bir Bakış

1918 yılının 28 Şubat 1 Mart gecesinde İkinci Bütün Rusya Müslüman Harbi Kongresinin yönetmenlerinin tutuklanmasından sonra Harbi Şuranın kalan liderleri Müslüman işleri ve Müslüman SNK üzerine bölge komiseriyetinin üyelerini birleştiren ve G. Monasıpov'un başkan olduğu Geçeci Müslüman İnkılap Ştabını oluşturdular. Müslüman İnkılap Ştabı Kazan Sovyeti ile bir anlaşma imzaladı. O anlaşmaya göre; Müslüman teşkilatları şu bölgenin Sovyeti anayasa kongresinin toplantısının yapılmasından önce Ştatı ilan etmemeliydi. Onlar Kazan Sovyeti ve Kazan Sovyeti yanındaki Müslüman işlerinden sorumlu bölge komiseriyetinin iktidarını kabul ederlerdi. Tüm Müslüman askeri güçleri komiseriyete aitti. Harbi Şuranın tutuklanan liderleri M. Sultan-Galeyev'in şahsında MSK'nın himayesine devrildi.

7 Mart 1918'de Kazan Sovyetinin kapalı toplantısında devrim ştabının raporuna göre Sovyet İdil-Ural Cumhuriyeti'nin oluşturulması için acil tedbirler alıyor. Bu Cumhuriyet Halk Komiserleri Sovyetinin başkanlığında milli sınıfı temelinde orantılı olarak oluşturuluyor diye kararı kabul ediyor. 22 Mart 1918'de Brest sulhu yapıldıktan sonra RSFSR Tatar-Başkırt Sovyet Cumhuriyeti (TBSR) hakkındaki karar kabul edildi. Milli işler üzerine olan halk komiseri İ. Stalin ve M. Vahitov'un başkanlığında Müslüman Komiseriyetinin Üyeleri tarafından imzalanan bu karara göre; TBSR Sovyetler İktidarının onayladığı İdil-Ural'ın ikinci haritasındaki sınırları içinde kalıyordu.

24' Mart'ta "İdil-Ural Ülkesi" isimli gazetenin ilk sayısı çıktı. Gazetede MSK ve Harbi Şuranın temsilcilerinin girdiği İ. Atnagulov'un başkanlığında Müslüman Halk Komiserleri Sovyetinin oluşturulması hakkında haber vardı. 28 Mart 1918'de Sovyet ordusu Kazan'daki Tatar mahallesini zaptetti. 1 Nisan 1918'de Müslüman Komiseriyetinin Başkanı M. Sultan Galiyev Müslüman İnkılap Ştabının ortadan kaldırılması hakkındaki kararı imzaladı²⁰³. 4 Nisan 1918'de şehirde savaş durumunun bittiği ve Kazan Cumhuriyetinin ortadan kaldırıldığı ilan edildi.

²⁰³ Valiyev R., *Bolak Artı Respublikası*, Kazan, 1999, s. 57.

18-22 Haziran'da komünist olan Müslümanlar, M. Vahitov'un başkanlığında Kazan'daki MSK'nin temsilcilerinin toplantılarında RKP (B)'den bağımsız olan ama Türk asker esirlerinin organizasyonunu içine alan Bütün Rusya Müslüman Komünist Partisi kuruldu. 1918 yılı yazına doğru Müslüman Komünistlerin lideri M. Vahitov ve Müslüman Sovyet organları, Kazan Bölge Komitesi RKP (B) ve TBSR'in oluşturulması meselesi üzerine olan Bölge Sovyeti ile çatışma durumundaydı²⁰⁴.

7 Ağustos 1918'de Kazan ve onun bölgesinin komünistlerin iktidarı altında olduğunun ilan edilmesi hakkındaki bir numaralı emir yayınlandı. Kazan çevresi bölgesinin vatandaş yönetiminin oluşturulması üzerine yetkili olarak Eser V. Arhangelskiy tayin edildi ve Tatar halkının işleriyle ilgili yardımcısı olarak da Harbi Şuranın eski lideri İ. Alkin atandı. O, M. Vahitov hariç tüm ünlü Tatar sosyalitlerin hayatını korumayı başarmıştır²⁰⁵.

10 Eylül 1918'de Kazan alındı ve olağan üstü komitenin teröründen korkarak binlerce insan şehri terk etmek zorunda kaldı. Kazan'ı Kızıl Ordu aldıktan sonra Parti Bölge Komitesi ve Merkez Müslüman Komitesi arasındaki mücadele kızışıyor. 11 Eylül'de Moskova'da M. Sultan Galiyev'in başkanlığında Müslüman komünistlerin liderleri ve G. İbragimov'un başkanlığındaki sol Eserlerin görüşmesi oluyor. O görüşmede, Müslüman Devrim Proleter teşkilatlarının oluşturulması ve de İdil, Ural ve Sibirya Müslümanları arasında inkılap karşıtları ile mücadele etme üzerine olan olağan üstü komisyon kuruluyor. M. Sultan Galiyev'in taraftarları oy çoğunluğunu kazanıyor ve M. Sultan Galiyev komisyonun başkanı oluyor. Ekim 1918'de M. Sultan Galiyev, Müslüman komünistler bölümlerinin halk komiserlerinin yerel sektörlerine dönüşmemeleri gerektiğini söyledi. 4-13 Kasım 1918'de komünist Müslümanlarının birinci kongresinde, M. Sultan Galiyev'in direnmesine rağmen çoğunluk İ. Stalin'in şahsında TSK RKP (B)'nin baskısı altında Müslüman Komünist Partisinin, RKP (B)'nin yanında Müslüman teşkilatlarının merkezi bürosuna dönüştürülmesi lehine konuştu²⁰⁶.

25 Haziran 1919'da yaşam dışı koşulların iyileştirilmesini talep eden Tatar Yedek Taburu Askerleri çıkış yaptılar. Mitinge TSMBK'nin politik şubesinin müdürü Kamil

²⁰⁴ Milh İ., *Znamenskiy Vremya Çehov // Borba Za Kazan, Kazan*, 1924, s. 116; Muharyamov M. K., *Grajdanskaya Voyna v Tatarii (1918-1919)*, Kazan, 1969, s. 31-41.

²⁰⁵ Milh İ., *a. g. e.*, s. 142.

²⁰⁶ Sultan Galiyev M., *Stati, Vıstupleniya, Dokumentı*, Kazan, 1992, s. 253.

Yakub geldi. Askerler; depoları, müesseseleri ve polis karakollarını dağıttılar ama rejime sadık olan GUBÇK ve polis tarafından silahsızlandırıldılar. İsyanın bir çok katılımcısı idam edildi. Kazan ve çevresinin Muhtasibi Gabdulla Apanay dahil olmak üzere milli elitden olan rehineler de idam edildi²⁰⁷.

Kasım 1919'da, Bölge Komitesi ve Müslüman komünistler arasında mücadele kızıştı: 1917 yılının İlkbaharına kadar var olan Porohov, Admiralteyskiy ve Yagodunskiy Bölgelerinin MSK kuruluşları dağıtıldı. 4 Kasım 1919'da, komünist Müslümanların bölge konferansı yapıldı. Bu konferansta bağımsız Başkırdistan toprakları hariç TBSR sınırları içinde Tatar Cumhuriyeti'nin oluşturulması ve özerkliğin liderlerinin rızaları durumunda Başkırdistan'ın TBSR'nin içine alınması hakkındaki karar kabul edildi.

29 Kasım 1919'da Doğu Halklarının II. Bütün Rusya Komünist Teşkilatlarının Kongresinde M. Sultan Galiyev bağımsız küçük Başkırdistan hariç TBSR'nin sınırları içinde olması hakkındaki kararı getirmeyi başardı ama 13 Aralık 1919'da TSK RKP (B) polit bürosu TBSR hakkındaki kararı iptal etti ve onun lehindeki propagandayı da yasakladı. 19 Mayıs 1920 tarihli VTSİK, RSFSR'in kararnamesiyle TASSR'in ilanının hemen öncesinde tek milli halk komitesi dağıtıldı. 27 Mayıs 1920'de cumhuriyetin oluşturulması hakkında VTSİK RSFSR'in kararnamesiyle ilan edilme anına doğru Tatar sağcı komünistlerin liderleri M. Sultan Galiyev'in taraftarları artık ilçelere dağılarak merkezin iznini beklemeden cumhuriyeti ilan etmeye hazırlanıyorlardı²⁰⁸.

2. Milli Meclis

Millet Meclis Tatar milli parlamento tarihinde tektir. Onun görüşmeleri 22.11.1917-11.01.1918 yıllarında Ufa'da oldu. Millet Meclisi, milli-kültürel avtonomi anayasasını kabul etti. Millet meclisinin başkanı olarak S. Maksudi seçildi²⁰⁹.

Partinin oluşturulması hakkında Millet Meclisi içinde iki grup Türkçü ve Tatarcılar açıklama yaptılar. Aralık 1917'de Türkçüler Partisi'nin programının oluşturulması için 5 kişiden oluşan (G. İshaki, G. Tergulov, Z. Kadiri, H. Maksudi ve İ. Bikkulov) bir grup seçiliyor. Grubun Başkanı Belebey Ahunu C. Huraşın oldu²¹⁰.

²⁰⁷ Muharyamov M. K., *Grajdanskaya Voyna v Tatarii (1918-1919)*, Kazan, 1969, s. 250

²⁰⁸ Habutdinov A., *Lideri Natsii*, Kazan, 2003, s. 148

²⁰⁹ Tagirov İ. R. *İstoriya Natsionalnoy Gasudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatarstana*, Kazan, 2000, s. 160.

²¹⁰ Devletşin T., *a. g. e.*, s. 154.

Grubun içine S. Maksudi, İbn. Ahtyamov ve H. Atlasi de girdi. Türkçülerin asıl sloganları: *Milli-kültürel hayatta üç Rusya ve Sibiry Türkleri kabilelere ayrılmadan Türkçülük bayrağı altında kendi doğal yollarıyla gitmelidirler ve bu bayrak etrafında kültür işlerini toplamalıdır* idi. Topraksal özerklik meselesine gelince, onlar Samara ve Astrahan bölgelerini içeren İdil ve Güney Ural Ştatının ilanı hakkındaki kararı anayasa meclisine bıraktı. Milli-kültürel özerklik Rusya'da herhangi bir durum gelişmesinde ve tamamen bağımsız olarak gerçekleşecekti. Türkçüler din temellerinde milletin birliğinin sağlanması taraftarı idiler. Türkçülerin liderleri bağımsız Tatar edebi dilinin oluşturulmasının bilincindeydiler. Ama bunun yanında Türk halklarının kültürel ve dini birliklerinin gerekliliği hakkında iddia etmeye devam ediyorlardı. Tatarcıların liderleri onlardan ayrı olarak dinin rolüne yeterli derecede dikkat etmiyorlardı.

Türkçülerin zaafı özerkliğin gerçekleştirilmesinin yolu üzerindeki ihtilaflarındaydı. Topraksal özerklik meselesinin çözümü anayasa meclisindeki Müslüman -sosyalist grubunun üyelerinin üzerine aktarıldığı zaman, aslında yetkilerinin yeniden taksimatı yapıldı. S. Maksudi'nin başında bulunduğu grubun diğer liderleri milli idaredeki faaliyetlere temerküz ettiler.

Tatarcıların başka bir ismi de *Toprakçılar* idi ve başlıca topraksal sosyalist ve sosyal-demokrat (1917'de II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde oluşmuş olan sol kanat) yönelimli sol sosyalistleri birleştiriyorlardı. Tatarcılar topraksal avtonomi fikrini tek vücut halinde destekliyorlardı. Ama en başında Harbi Şura (İ. Alkin) MSK (M. Vahitof), Kazan Milli Şurasının bir kısmının girdiği Kazan Grubu ve G. İbragimov'un başında olduğu Ufa Milli Şurasının sol grubuyla bağlantılı olan Ufa Grubu arasında ayrılık vardı. Bu grupların her biri Ştat'taki iktidarın kontrolü ve onun başkentinin Kazan'da ya da Ufa'da oluşturulması uğruna mücadele ederdi. Tatarcılar İdil-Ural Ştatının topluluğu olarak ta tanınan topraksal avtonomi komisyonunun temelini oluşturdular. 3 Aralık 1918'de G. Şeref topraksal avtonominin oluşturulması planları hakkında konuşma yaptı. *Küçük İdil-Ural* 3 bin metre kareden fazla alana ve 7 milyondan fazla nüfusa sahip olan Kazan, Ufa ve Orenburg üçgenini kapsıyordu. 6 Aralık 1918'de Rusya Federatif Cumhuriyetinin ilanından bir sonraki gün Anayasa Meclisi İdil-Ural Ştatının doğduğunu ilan ederek, Ştatın oluşturulma tertibi hakkındaki

kararı kabul etti. Milli Meclisin temsilcileri iktidara ters olarak idarenin parlamento şeklinin muhafazası için Ştatı kurdular²¹¹.

Millet Meclisin vekilleri, aslında Sovyet rejimiyle görüşme yapmaktan vazgeçtiler ve milli-kültürel avtonominin organlarını oluşturmaya devam ediyorlardı. 5 Aralık 1918'de Sadri Maksudi milli idarenin başkanı olarak seçildi. 10 Aralık 1918'de Millet Meclisi, Sulh Heyeti'nin ikazını aldı. Bu ikazın esas amacı uluslar arası arenaya taşıma, milli özerklik ve İdil-Ural Ştatının anayasası hakkında Millet Meclisinin kabul ettiği kararların hukuki statüsünü elde etmek idi. F. Kerimi, G. İshaki ve A. Tsalikov komisyon üyeleri olarak seçildiler. Milli idare milletin tek en yüksek kanuni organı olarak ilan edildi. Kadı R. Fahreddin, S. Urmanov, K. Tercimani, M. Bubi, G. Süleymani, Hacet el-Hakim Mahmudov diniye nezareti üyeleri olarak seçildiler. Başkanlık makamı G. Barudi'de kaldı. Diniye Nezaretindeki hakiki iktidar Nakşibendi Tarikatının faaliyetçileri: Şeyh Barudi ve Onun mürütleri Tarcimani ve Süleymani yani Kazan burjuvazisiyle bağlantılı olan dini yönetiminin elindeydi. Maarif Nezaretinin üyeleri; Necip Kurbangaliyev'in başkan olduğu Zakir Kadiri, Mardelgalim Mahmudov, İsmail Utemişev, Gumer Teregulov, Ali Yenikeyev, İbrahim Bikkulov oldular. Nezarete Kurban Galiyev Orenburg'un temsilcisiydi, Ufa'nın dört üyesi, Kazan'ın iki üyesi (Utemişev ve Bikkulov) nezaretin temsilcileriydi. Maliye Nezaretine Şeyhullah Alkin'in başkanlığında Selimgirey Cantürin, Garif Kerimov, Gali Kuramanayev, Latif Yauşev, Gabdulla Bubi, Necip Hakimov girdiler. Nezarete çoğunluğu Alkin, Cantürin ve Hakimov'un temsil ettiği Ufa burjuvazisi kazandı. Kerimov Orenburg, Yauşev ise Troitsk şehrinin temsilcileriydi. Merkezi hükümetin yanında temsilcilik fonksiyonu yapan *Elçiler Heyeti* (Polonya Komisyonu) da seçildi. Komisyona Merkezi Milli Şuranın üyeleri S. Mamliyev, Z. Şamil ve G. İshaki girdi. Dini yönetim Z. Kamali, C. Huraşın ve H. Ahtyamov'un seçildiği teftiş komisyonu üzerinde tam kontrol sağladı. Böylece, Temmuz 1917'de meydana getirilen üç nezaretten oluşmuş uygulama hakimiyetinin yapısına, Ocak 1918'de genel Rusya organları yanında temsilcilik fonksiyonu yapan bir organ ve kontrol organı eklendi. 11 Ocak 1918'de Milli Meclisinin Birinci Döneminin işi bitti²¹².

²¹¹ Habutdinov A., *Organi Natsionalnoy Avtonomii Tyurko-Tatar Vnutrenney Rossii i Sibiri v 1917-1918 gg.*, Vologda, 2001, s. 26.

²¹² Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 33-36.

3. Bolşeviklerin Milli Politikası

Ekim İnkılabına kadar Rusya'daki milli hareketler ayrı bir radikalizme ayrılmıyordu. 1905 yılında olan inkılabın sonucunda meydana gelmiş olan politik partiler milli soruna çok mütevazı bir yer ayırıyorlardı²¹³. Programların en radikal talepleri Rusya'nın ayrı halklarının kültürel ve topraksal avtonomi taleplerinin ötesine gitmiyordu. Milli hareketlerin radikalleşmesi, Çarlık ve şovenistlik ruhuna kapılmış III. Duma'nın (1907-1912) Birinci Rusya İnkılabının başında Çardan alınan ve Rus olamayan halkların milli gelişimleri için daha iyi koşulların oluşmasını sağlayan tüm taviz ve fazla müsamahaları sona erdirmeye deneylerinden kaynaklanıyordu. Aslında, Rusya hükümeti yeniden ülkedeki sorunun tek çözüm yolunu öneriyordu: İmparatorluğun tüm ahalisinin Ruslaştırılmasıdır. Beklendiği gibi böyle bir politika ayrılıkçı atmosferin büyümesine yardım ederek aksine bir sonuca sahip oldu.

1914 yılında başlayan savaş ayrılıkçı atmosferin büyümesini hızlandırıyordu. Savaşan ülke grupları bu savaşta yeniden paylaşım için mücadelede küçük halkların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi üzerine oynadılar. Savaşın ideolojisi, Rusya tarafından olduğu gibi (Slav kardeşleri savunma, büyük Sırbistan'ın oluşturulmasına yardım) onun karşıtları tarafından da küçük milletleri kurtarma temelinde oldu. Başka bir deyişle Avusturya ve Almanya Rusya'nın güçsüzleşmesi ve dağılması amacıyla bir çok Rusya halklarının rızasızlığını aktif bir şekilde kullanıyorlardı. Başka bir deyişle herkes azınlık halkların kurtuluşunun kendinde ve kendi müttefiğinde değil, kendi düşmanında olduğunu memnuniyetle tanıyordu²¹⁴.

Dünya savaşı sırasında Bolşeviklerin hakimiyete geçmelerinin ilanı, "Rusya halklarının devletin bağımsızlığını oluşturmaya ve ayrılmaya varıncaya kadar kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi özgürlüğü üzerine hakları" onları kendilerinden öncekilere (büyük güç şovenizmi) göre sadece avantajlı bir konuma oturtmadı aynı zamanda Rusya'nın dış karşıtlarının görevlerini epeyi bir ölçüde hafifletiyordu. Özellikle Almanya bu fırsattan derhal istifade etti ve bir çok yerde Polonya, Baltık, Fillandiya, Ukrayna ve Kafkasya arkası halklarının kendi kaderlerini tayin etmesine yardımcı oldu. Sonradan, Rusya halklarının kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmeleri

²¹³ *Programmiye Dokumenti Politicheskix Partiy Rossii Dooktyabrskogo Perioda*, Moskova, 1991, s. 111.

²¹⁴ Buldakov V. P., *Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijenije Narodov Rossii v 1917 g. i Krax Rossiyskoy Burjuaznoy Gosudarstvennosti // İstoričeskiye Zapiski*, Moskova, 1989, s. 158.

için olan savaşta, ilgili yardımcılarının ve Birinci Dünya Savaşında, Rusya'nın eski müttefiklerinin aktif rol oynadıkları görülür²¹⁵.

Bolşeviklerin halkı nasıl taktiklerle etkiliyerek arkaların aldıkları konusunda A. B. Taymas şöyle demektedir: “ O devirde Bolşevikler, geniş halk kitlelerini, hele ordu erlerini, avlamak için daha ziyade, o zaman en çok cazip görünen aktüel ökseleri seriyorlardı, ki bunlar, egemenliği halka vermek; bütün felaket ve sefaletlerin kaynağı olan harbi durdurmak; harbi devam ettirmek isteyen “zalim” ve “kan içici” “bourgeoisie”yi ortadan kaldırmak; bütün Rusyalıların kutsal rüyası ve bütün dertlerin devası olan “Uçreditelnoye Sboraniye”yi (Kurucu Meclis) bir an evvel toplamak; herkesi erkinliğe, genliğe ve eşitliğe kavuşturmak gibi şeylerdi. Bunlar arasında onların elindeki en kuvvetli kozlar, harbi durdurmak ve o zaman neden ibaret olduğu pek açık belli olmayan “bourgeoisie”yi yok etmek vaidleri idi. Çünkü halk, gerçekten, harpten bıkmıştı ve harbi devam ettirmek isteyen bir zümre sandığı “bourgeoisie”den de nefret ediyordu”²¹⁶. Bu da gösteriyorki Bolşevikler halkın nabzını iyi tutarak propagandalarını halkın isteklerine yönelik olarak yapmışlardır.

Sovyet iktidarının oluşması ve güçlenmesi sürecindeki farklı menfaatların çatışmasının sonucu olarak eski Rus Çarlığının topraklarında farklı statülerde milli devletçikler oluştu. Bolşeviklerin iktidara gelmelerinden dört sene sonra dünya haritasında 6 yeni bağımsız burjuvazi ve halk demokratik devletlerinin (Fillandiya, Tuva, Polonya, Estonya, Letonya, Litvanya), birkaç Bağımsız Sovyet Milli Cumhuriyeti (Ukrayna, Beyaz Rusya, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan), Bağımsız Halk Demokratik Sovyet Cumhuriyetleri (Harezmi, Buhara) ve burjuvazi demokratik statüsünde olan bağımsız “tampon” Uzak Doğu Cumhuriyetleri ortaya çıktı. Önceki imparatorluğun kalan kısmında Avtonomik Cumhuriyetler, bölgeler ve çalışma komünlerini içeren Rusya Federasyonu yerleşti. Bolşeviklerin iktidara gelmeleriyle birlikte onların hakimiyetlerinin ilk sonuçlarının gösterdiği gibi Rusya’da milli sorunun çözümü için Bolşeviklerden önceki tüm yaklaşımlar yetersiz kalmıştı. Milli hareketlerin ve milli politikaların radikalleşmeleri artık “Tek ve Bölünmez Rusya” ideolojisi ve onun karşısı olan “Bölünmüş Rusya” ideolojisi tarafından belirtiliyordu²¹⁷. Böyle bir bölünme

²¹⁵ Kurganov İ. A., *Natsii SSSR i Ruskiy Vopros*, Moskova, 1961, s. 188; Emelyanov Y., *Bolşaya İgra: Stavki Separatistov v Sudbi Narodov*, Moskova, 1990, s. 239.

²¹⁶ Abdullah Battal Taymas, Abdullah Battal Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıraları 1917-1919*, İstanbul, 1947, s. 67.

²¹⁷ Stankeviç V., *Sudbi Narodov Rossii*, Berlin, 1921, s. 342.

çerçevesinde en çok Rusya dışındaki ülkelerin edebiyatında ve tarihinde SSSR'nin milli problemleri gözden geçiriliyordu²¹⁸.

“1898 yılında teşekkül eden “Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi”nin 1903 senesinde Londra’da toplanan ikinci kongresinde program düzülürken, parti iki zümreye ayrılmıştı. Çoğunluk zümresine “Bolşevik” denildi, ki bu zümrenin başında Vladimir Lenin duruyordu. Kelime Rusça “çoğunluk” (ekseriyet) demek olan “bolşinstvo” sözünden alınmıştır. Azınlık grubunun başında ise, Akselrod ve Martrov bulunuyorlardı, ki bunlara “Menşevik” denildi; bu söz Rusça azınlık (akalliyet) demek olan “menşinstvo” sözünden çıkmıştır. Demek, “Bolşevik” sözü haddi zatinde programa veya taktiğe ait bir anlamı ifade etmeyip, yalnız bir siyasi zümrenin, bir parti toplantısında çoğunluğu teşkil ettiğini anlatmaktır”²¹⁹.

Peki “Sovyet” ne demektir? Sorusunun karşılığını Abdullah Battal Taymas şöyle vermektedir: “Bu söz aslında danışma, danışık, meşveret, şura demek olup, Rus resmi lisanında bir terim olarak da Bolşevik rejimiyle birlikte ortaya çıkmış değildir. Çünkü daha Çarlık devrinde bakanlar kuruluna “Sovyet minitrov” denildiği gibi, eski seneto (Ayan Meclisi) içinde “Gosudarstvenniy Sovyet” (Devlet Şurası demektir) denilirdi. 1917 ihtilalinin başlangıcında da “Petrograd işçi, asker ve köylü Sovyeti”ni, Duma üyelerinden mutedil sosyalist olan Kerenskiy, Skobeley ve Gürcü Çkiyidze kurmuşlardı. Yalnız “Sovyetlere tam egemenlik!” şiarını ileri sürerek, Sovyetler adına hareket eden Bolşevik sosyal-demokratlar iktidarı ele alınca, kurdukları kızıl diktatoryaya “Sovyetskaya vlast” (Sovyet egemenliği) adını vermişler ve ondan sonra tabir bütün cihana yayılmıştır...”²²⁰.

“Bolşevikler, türlü nüanslardaki Rus “narodnikleri” gibi, Rus tarihinin, gelişiminde ayrı bir yol takip ettiğine inanıyorlardı; Rus halkının yarı feodalizm hayatında doğruca sosyalizm hayatına atlamak suretiyle, bütün dünyaya bir örnek olabileceğini iddia ediyorlardı. Garp ülkeleri tarihinin genel mekanizmasına göre, kapitalizm merhalesinden ve ictimai sınıflar arasında savaşlar derecesinden geçerek,

²¹⁸ Alekseyev N. N., *Na Putyax K Buduşçey Rossii: (Sovyetkiy Stroy i Yego Politiçeskiye Vozmojnasti)*, Paris, 1927, s. 28-30; Slavinskiy M. A., *Natsionalno-Gosudarstvennaya Problema v SSSR*, Paris, 1938, s. 22.; İlin İ., *Naşi Zadaçi: İstoriçeskaya Sudba i Buduşçeye Rossii Stati 1948-1954 Godov*, C. 2, Moskova, 1992, s. 122. ; Kurganov İ. A., a. g. e., s. 95.; Petrov Skitalets E., *Natsionalnaya Problema SSSR (Vzaimosvyazi i Osovobojdeniye)*, Ottova, 1965, s. 27.

²¹⁹ Abdullah Battal Taymas, a. g. e., s. 68.

²²⁰ Abdullah Battal Taymas, a. g. e., s. 66.

iktisadi ve ictimai yürüyüşüne devam etmiş imiş; ancak beşeriyet tarihinde özel bir yer tutan Rusya'nın da neden bu gibi merhalelerden geçmesi icap etsin? Deniliyordu”²²¹

Politik mücadelenin sol tarafına yerleşen Bolşevikler kendilerini İnternatsiyonalist olarak tanımlar ve kendi hayatlarının manasını ise bütün dünya inkılabı, sınıfı ve milli farkları bilmeyen cemiyetin kurulmasını sağlamak olarak ifade ederlerdi. Mars ve Engels’e uyararak onlar “kominist ilkelerine göre oluşmuş cemiyetin ileride sınıfların var olmasıyla bağdaşmaz olduğunu” ileri sürüyorlardı. Postburjuvazi cemiyetindeki milli süreçlerde onlar tarafından tamamen tek anlamda tasvir ediliyordu. Onlar ortaklık ilkesine dayanarak birleşen halkların milli özellikleri, işte bu birleşmenin sonucunda kaçınılmaz bir şekilde karışacaklar ve böylece onların esası olan özel mülkiyetin imha edileceğinden dolayı herhangi sınıfsal farkların biteceği gibi aynı şekilde onlarda bitecek diye düşünüyorlardı. Üstelik Marksizm’in klasikleri şuna “doğal bir şekilde oluşmuş olan soy farklılıklarını bile örneğin ırk farklılığı gibi...tarihin gelişiminde bertaraf edilebilir ve edilmelidir” inanıyorlardı.

Marksizmin ilk Rus teorisyeni ve propagandacısı G.V. Plahanov bu ideolojinin etkisi altında dünya daki milli bölünüşlerin uzun ömürlü olmadığına inanarak kendisinin federalist yanılığını ortadan kaldırdı. O 1905 yılında, “tekrar ediyorum vatan tarihsel bir kategoridir yani zatında fanidir. Kabile anlayışının vatan anlayışıyla değiştiği öncelikle şehir cemiyeti sınırları içinde ve sonra bugünkü milli devlet sınırlarına kadar genişlediği gibi aynı şekilde vatan anlayışı kendisinden daha geniş olan insanlık anlayışıyla değişmelidir. Ekonomik gelişimin vatanseverlik gücünün oluşmasını sağlayan kuvvet buna kefildir”²²².

Rus Marksistleri ve sonra Lenin’in takip edicileri de, var olan milli devletlerin bölünmesine şu iki sebepten dolayı karşı idiler. Birincisi: Ufak devletlerin aptal sistemi. Cemiyeti devrim yapacak hale getirmek konusunda tüm çabaları yok derecesine indiriyordu. F. Engels kendi doğduğu Almanya misaline başvurarak ufak devletleri bölme işini bitirmek lazım Bavyera ve Vürtenberg’in rezerv hakları ve örneğin şimdiki Tübingi haritasının iç karartıcı manzarası varken, cemiyeti devrim yapacak hale getirmeyi deneyin bakalım diye sesleniyordu. Büyük devletlerin bölünmesi sadece bir durumda iyi karşılanırdı; eğer onlar devrime engel, devrim karşıtı olan millet ve devlet

²²¹ Abdullah Battal Taymas, *a. g. e.*, s. 73.

²²² Plehanov G. V. *Patriotizm i Sotsializm // İzbranniye Filosofskiye Proizvedeniya*, C. 3, Moskova, 1957, s. 93.

olarak ortaya çıkıyorlarsa, burjuvazi ve burjuvaziden önceki devletin yerini alan proleter devletini Marksist Leninciler ilk önce tek ve bölünmeyen bir devlet olarak görüyorlardı. Böyle bir görüş Rusya'nın bölünmesine ve hakimiyetin devletin federatif ve avtonomik parçalarına paylaşılması yoluyla merkeziyetçiliğin herhangi bir güçsüzleşmesine karşı olumsuz ilişkilerini belirtiyordu ve eğer ki böyle bir bölünmeye izin verseler de bu yine belli bir şartlarda olurdu. Federasyonsuz, gayet tek olan bir devlete geçiş olamaz.

Rusya'daki böyle bir geçiş tedbirlerinin gerekliliğinin şuuruna Lenin ilk defa Haziran 1917 yılında vardı. Milliyetçiliğe ödün vererek Sovyetlerin I. Rusya Kongresinde "Biz güçlü iktidarlı tek ve bölünmeyen Rus Cumhuriyetini istiyoruz" diyerek çok manidar bir şekilde "ama" kelimesini ekledi. Onun manası şu oluşan koşullarda ayrı cumhuriyetlerin sakıncası yoktur şeklinde belirtilir. Lenin'in işçiler ve köylüler adına kongrede yaptığı ve duyulmasını istediği konuşmasında "bu korkunç değil" dedi ve sonra kendisinin ünlü bir sözünü ekledi: "Rusya özgür cumhuriyetlerin birliği olsun"²²³.

Bolşeviklerin federalizm pozisyonuna geçişleri de sırf formalite olmuş ve katiyyen merkeziyetçilik ilkelerinden vazgeçtiklerini belirtmemişlerdir. Bolşevikler federasyon kabuğu altında halkların hayatları ve hatta ayrı şahıslar ile bağlantılı olan tüm sorunların yukarıdan halledilebilen bugüne kadar görülmemiş güçlü merkezi bir devletini kurdular.

Bolşeviklerin partisinin RSDRP'nin İkinci Kongresinde kabul edilen programlarında devletin arazisine giren tüm milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etme hakkı gösteriliyordu²²⁴.

Sonradan sağlamlaşan Sovyet hakimiyeti kendi Bolşevik ideolojisini hayata geçirmiş oldu.

Bolşeviklik düşüncelerinin yaygınlaştırılması amacı ile Marksizim ile Leninizim propagandası, politik aydınlatma ve politik bilincin aşılması görevleri öne sürülüyordu. Farklı düşüncelere izin vermediler, zira amirhane yapılar özgürlük düşüncelerini getirebilir ve Sovyet rejiminin karşıtlarının eylemlerini arttırabilir diye korktular. Öncelikle dikkatlerini gençler üzerine yönelttiler. Doğrusunu söylemek gerekirse Sovyet hakimiyetinin Kazan'da, Politik Kazan Sovyet Gençlerinin Komünist

²²³ Kukuşkin Y. S., Çistyakov O. İ., *Oçerk İstorii Sovyetskoy Konstitutsii*, Moskova, 1987, s. 265; Nazarov M., *İstoriosofiya Smutnogo Vremeni*, Moskova, 1993, s. 45.

²²⁴ Tagirov İ. R., *İstoriya Natsionalnoy Gasudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatarstana*, Kazan, 2000, s. 160.

Birliği Komitesinin politik öğrenim görenler organizasyonu, mitingler, dersler ve kütüphanelerin dağıtılmasıyla uğraştığı görülür.

Tatar Bölge Komitesi RKP (B) bürosunun eğitim kararlarının temeli üzerine, bütün politik-eğitim işlerini birleştirmek amacıyla, 24 Kasım 1920’de Halk Komiserliği yanında Glavpolitprosbet TASSR oluşturulmuş oldu. Onun görevinde içine; sistematik propagandaların organizasyonu, basını yönetme, traj adeti, bildiri, broşür, afiş vesair edebiyat propagandalarını alan propaganda şubesi vardı. Burjuvazi ideolojisine karşı koymak amacıyla; politika okulu, sovpartşkolı, ticaret üniversiteleri, politik öğrenim görenler grubu gibi bir takım organizasyonlar oldu. Artık, Kasım 1920 yılında Kazan şehrinin birleşik özgür bölgelerinde oluşturulan iki partşkolına 200 kişi devam etti. Yükselen politik bilinç, onların organizatörlerinin alkışlarıyla eğitim programına “kapitalist düzen ve onun gelişimi”, “kominizm”, “internatsional”, “RKP(B)’nin tarihi”, “din ve kominizm” olarak geçti²²⁵.

4. TASSR’nin Oluşması

Tatarlarda topraksal-avtonomi fikri 1917 yılında Galimcan İbragimov’un grubu olarak belirtilmiş olan yeni köylü burjuvazisi ve köylü molla ailesinden çıkan Ufa Eserleri tarafından şekilleniyor. Ufa’daki Tatar Eserlerinin taleplerinin temelini, milli özelliklere uygun bir hale getirilmiş olan Eserlerin programı oluşturdu. Topraksal yapı meselesinde Ufa’nın başkentliği ile Tataristan Ştatı-ayrı bir cumhuriyetin ilan edilmesi planlanıyordu. G. İbragimov için topraksal özerklik fikrinin çekiciliği, oluşturulan devletçiliğin geleneksel Tatar elitinin başkanlığı ile milli kendi kendine yönetimin organlarını değiştiren yönetim organlarına sahip olmasındadır. Özerkliğin hükümeti, bölge bütçesi üzerinde kontrol yapmayı ve kendi taraftarlarının önemli makamlara geçmelerini sağlayacaktı. Böylece, 1917’de G. İbragimov’un taraftarları küçük yerlerde Eserlerin başkanlığıyla Müslüman aydınlatma bölümlerinin yöneticilik makamlarına geçtiler. (Sadece, 1919 yılının sonunda Tatar özerkliğinin başkenti olarak Kazan seçildi ve bugünkü Tataristan alanının dörtte birini Ufa bölgesinin bir kısmı kapsamaktadır)²²⁶.

Ekim İnkılabından sonra, Kazan ve Ufa bölgelerindeki hakimiyet Tatar olmayan komünistlerin elinde kalıyordu. Bu Tatar komünistlerin işine gelmiyordu. 1924 yılında Milli komünistlerin İdeologu M. Sultan Galiyev, Türk-Tatar komünistler sadece Ekim

²²⁵ Garipova Z. G., Kazan: *Obşçestvo, Politika, Kultura (1917-1941)*, Kazan, 2004, s. 14.

²²⁶ Habutdinov A., *a. g. e.*, s. 315-319.

İnkılabı döneminde hayatın gerçeği oldular; ayrıca onlar Kominist Partisinin peşinden, “sınıfı mücadele ve sınıfı devrim sloganları altında gitmekten çok, milli kendi kaderini tayin etme sloganıyla” gittiler, diyordu²²⁷.

İktidara varmak için uğraşan G. İbragimov ve M. Sultan Galiyev’in pozisyonlarını Tatar koministlerinin çoğunluğu desteklerdi. 27 Mayıs 1920’de Tatar Cumhuriyetinin oluşturulması hakkında Lenin’in kararnamesinin ilanına doğru, Milli koministlerin liderleri artık küçük bölgelere giderek ve merkezin iznini beklemeden cumhuriyeti ilan etmeye hazırlanıyorlardı. TASSR’ın oluşturulması hakkındaki kararname gerçek özerklik taraftarları ve milli özerkliğin karşıtları arasında uzlaşma noktası oldu. Cumhuriyet, İdil-Ural topraklarının sadece beşte birini ve nüfusunun üçte birini sağladı. Üstelik, Kazan’ın önemli dalları RSFSR’nin idaresi altında kaldı, fakat şehrin içinde milli-kültürel avtonominin elamanları taşınmaya başlandı.

TASSR’ın ilan edilmesinden sonra, makamların milli işaretlere göre paylaşılması halk komitelerinin tabi olmasına bağlı olarak meydana geliyor: Tatarlar, TASSR Sovyetlerinin kongrelerinin kontrolü altında olan müdürlüklerin başkanlığını yaparlardı. 1920’li yılların başında Cumhuriyetteki yüksek görevlerin paylaşımı şöyle olmuştur: Tatarlara; Merkezi Uygulama Komitesi (TSİK), Halk Komiserlerinin Sovyeti (SNK) ve altı tane halk komitesi (İç İşleri Komitesi, Sağlık Komitesi, Sosyal Temin Komitesi, Eğitim Komitesi, Tarım Komitesi ve Hukuk Komitesi) aitti. Tatar olmayanlar ise; İşçi-Köylü Müfettişlikleri Halk Komitesi, Gıda Maddeleri Halk Komitesi, Finansman Halk Komitesi ve Emek Halk Komitesi’nin başında bulunurlardı; aynı kişiler TSİK ve SNK başkanlarının birinci yardımcıları, Ulusal Ekonomi Sovyetinin (SNX) ve Kazan Şehir Sovyetinin başkanlık görevlerini yaparlar, GPU’nun Tatar Bölümü ve EKOSO (Ekonomik Toplantı)’nın müdürleri ayrıca tüm merkezi müdürlüklerin temsilcileri oluyorlardı²²⁸.

Tatar Cumhuriyeti’nin oluşturulması hakkındaki kararnamede, Birska ve Belebey şehirlerinin ilçelerinin Ufa bölgesine aitliği hakkındaki sorun halkoyu yoluyla halledilecekti. 27 Ocak 1921’de Cumhuriyetin İç İşleri Halk Komiseriyeti yanındaki TASSR’ın sınırlarını belirtilmesi üzerine olan İdari Komisyonun görüşmelerinde, Ufa Bölgesi’nin Birska, Belebey ve Ufa şehirlerinin ilçelerinin TASSR’a dahil edilmesi isteği hakkında konuşuluyordu. O zamanda, Başkirt özerkliği Başkırdistan’ın sadece güney-doğu dağlık kısmını kapsıyordu ve başkenti Sterlitamak şehri idi. 7 Ocak 1922’de İ. V. Stalin’in başkanlığı ile RSFSR’in milli işler üzerine olan Halk Komiseriyeti, Ufa

²²⁷ Sultan Galiyev M., *İzbranniye Trudı*, Kazan, 1998, s. 518-520.

²²⁸ Habutdinov A., “Naçalniye Etapı Formirovaniya Tatarskogo Upravlençeskogo Aparata” *Vestnik Yevrazii*, No: 1-2, Moskova, 1999, s. 61,

Bölgesi'nin yukarda adı geçen bölgelerin hesabına Başkırt özerkliğine dahil edilmesinin zaruretinin kabul eden kararı aldı. 14 Haziran 1922'de RSFSR'in Merkezi Uygulama Komitesi Başkırt Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırlarının genişletilmesi hakkındaki kararnameyi kabul etti. Tazminat olarak, TASSR Alabuga şehri ile birlikte Vyatka Bölgesi'nin bir kısmını ve Agrız adlı demir yolu istasyonunu elde etti. O günden bugüne kadar Tataristan'ın sınırları ciddi bir değişime uğramadı²²⁹.

²²⁹ Tagirov İ. R., *a. g. e.*, s. 200-204.

SONUÇ

Tatar milleti 19.-20. yüzyılları sınırında oluşmaktadır. 20. yüzyıl başına doğru genel ulus programında Tatar milleti hem burjuvazi istekler (siyasi ve medeni haklar, anayasa devleti vs) hem bir millet yani emperyalistik bir devletin çerçevesinde oluşan etnik bir yapı olarak değerlendirilen hukuk kaidelerini (özel hukuki statü, dini kuruluşların birleştirici özelliği, idare organların oluşturulma sisteminin milli ve orantılı olması, askeri bölüklerin dini özelliklere göre oluşturulması, hatta genel evlerinin kapatılması...) içermektedir. Bu dönemde oluşan Tatar aydınları sınıfı ve milli siyasetçiler, daha önce din adamlarının yaptıkları gibi, maddi desteği ancak burjuva sınıftan sağlayabilmekteydi. Millet, din ve dini okulların korunması, hayırseverlik, medeni eşitlik konuları üzerine birleşmişti. Ama konuların çözülmesi için burjuva biçimlerinin ve enstitülerinin hayata girebilmelerini zorlaştıran eski feodal şekiller kullanılmıştı. Müftülüğün, ülemanın ve dini okulların, tek bir genel milli enstitü olarak bulunmaları, Avrupa-i düşünen milli siyaset adamlarını bile Tatar toplumunun ve Rusya gerçeklerine yönlenmelerinin sebebi oldu.

20. yüzyıl başında Tatar halkının sosyal hayatı, Rusya'da gerçekleşen burjuva reformlarından ve Rusya'da yaşamakta olan Türki ve Müslüman toplumundaki büyük kültürel ve ideolojik, siyasi ve ekonomik değişikliklerinden etkilenmekteydi. Bu dönemde Tatar nüfüsü temsilcilerinin, milli kalkınmanın ivedi sorunlarının başarılı şekilde çözülmesi, dini ve kültürel özelliğinin korunması amacıyla seçilen yerel idare kuruluşlarının işlerine katılma istekleri ortaya çıkmıştı.

Böylece, Müslümanların siyasi hareketi, sadece Türki Tatar milletinin ihtiyaçlarının korunmasını sağlayan bir hareket çerçevesini aşp Devlet Dumasında oy vererek devlet rejiminin reformlarına yönelik olan bütün Rusya siyasi hareketine dönüşmüştü. Hükümetin, Rusya'daki Müslüman toplumunun statüsünde herhangi bir reform uygulamasına karşı gelmesi, Müslüman toplumunun radikalleşmesinin ve Çar rejimin kaldırılması ve Anayasa devletine dönüşmesi fikrine yönlenmesinin sebebidir.

Müslüman burjuvazi ancak evrimsel değişiklikler taraftarı olan siyasi parti temelinde yönlendirilebilecekti çünkü ilk önce Müslüman toplumunun beraberliğini korumaya, dini ve eğitim enstitülerinin muhtariyetini sağlamaya çalışmaktaydı.

Böylece 20. yüzyıl başı Tatarlar için büyük sosyal ve siyasi ve ekonomik değişikliklerin simgesiydi. En belirgin özellikleri, milli tanımlama ile sosyal aktivitelerin güçlenmesidir. Bu dönemde sınıf toplumu gelişmekte ve meydana Tatar burjuvası çıkmaktadır. Jandarmanın tuttuğu kayıtlarda panislamizm olarak adlandırılan kurtuluş hareketi aktif bir hal almıştır. Bu harekete I. Rus Devrimi döneminde gerçekleşmiş olan Müslüman kongreleri de bağlıdır. Bu devrim Tatarların sosyal aktiviteler ile

ilgilenmelerini etkileyen bir unsur ve Rusya’da meydana gelecek olan büyük değişikliklerin bir başlangıç noktası olmuştur.

Raşid İbragimov’un Kazan’daki öğrencilerin üzerindeki etkisi büyüktü. 1897-1898 tarihleri arasında *KTUŞ*’a giren Sadri Maksudi, Gayaz İshaki (1906 tarihinden itibaren milliyetçi sosyalistlerin önderi, 1917 tarihinde Rusya Müslümanlar Konseyi Başkanı), Fuad Tuktarov (1917-1918 tarihleri arasında Kazan Vilayet Milli Şurasının Başkanı), Gumer Teregulov (1917-1918 tarihleri arasında Ufa Vilayet Milli Şurasının Başkanı), Husain Yamaşev (ilk Tatar *Bolşevik* grubunun organizatörü), Tatarlar arasında siyasi propagandanın yapılması gerektiği fikrini uygulamışlardır. Rus siyasi hareketinin fikirlerini ve şekillerini benimsemişlerdi ama yine de kendilerine Tatar toplumunun gelecek otonom sosyetesini olarak görmüşlerdir. Reaksiyon yıllarında ve 1908-1916 arası yeni devrim yükselişi döneminde Rusya Müslümanlarının beraberlik hissi kaybolmuştu. Hem sosyalistler (radikal görüş) hem İslamistler (muhafazakar görüş) yeni liberal çağın değerlerini savunmuşlardır. “İttifak” Partisinin Rusya’daki ortağı olan Kadetlerin yenilmesi ve baskıların Türki birliği taraftarları üzerinde yoğunlaşması, liberal çekirdeğin rolünün daha da marjinalleşmesine ve kamuoyunun sosyalistik olmaya başlamasının sebebi oldu.

Böylece, Tataristan dahil olmak üzere Rusya’daki büyük bölgeye yayılmış olan Tatarların sosyal hareketi halkın hayatına her yönden nitelikli şekilde etkilemede bulunmuş ve geniş halk tabakalarını da içermiştir.

Ekim İnkılabının Tatar sosyal hareketini kökten değiştirebildiğini söyleyemeyiz. Ekim İnkılabından sonra bile Kazan’daki tüm milliyetçi teşkilatların önderleri olarak Milli Meclis (Milli) ve *Uçreditelnoye Sobraniye* (Rusya) kabul edilmişlerdir.

Tatar muhtar sosyal ve siyasi hareketinin en üst noktası, 1917 yaz – 1918 kış arasındaki dönemde milli kültürel muhtariyetin ve İdel Ural devletinin (State) ilan edilmesi, Milli İdarenin (Milli hükümet) kurulması ve Millet Meclisinin (Milli Parlamento) çalışması olmuştur. Ama Bolşeviklerin kuvvet gücü dahil olmak üzere uygulamış oldukları kaba mücadeleleri sonucunda milli hareketin bulunduğu şartlar değişmiştir. Ekim İnkılabı ve İç Rusya Müslümanları sorunlarına ilişkin Komisslerlik bünyesinin oluşturulması dönemleri arasında Ocak 1918 tarihinde Tatar sosyalistik kampında belirli bir birlik vardı.

TASSR’ın kurulması, Tatar milliyetçi hareketinin tamamıyla yok edilmesi anlamına gelmekteydi. En azından Tatar milliyetçi hareketi Bolşeviklerin katı denetimi ve kontrolü altındaydı.

KAYNAKÇA

I. YARARLANILAN KÜTÜPHANELER

- 1.Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi
- 2.Tataristan Milli Kütüphanesi
- 3.Tataristan Devlet Gumaniter Enstitüsü Kütüphanesi
- 4.Fırat Üniversitesi Kütüphanesi

II. KULLANILAN TARİHİ MATERYALLER

1906 Sene Avgustta İjtimag İtmeş Rusin Muselman-Narının Hedvese, Kazan, 1906.

Materialı i Dokumantı Po İstorii Obşçestvenno-Političeskogo Dvijeniya Sredi Tatar (1905-1917 gg.), Kazan, 1992.

Gasırlar Avazı-Eho Vekov, No:1-2, Kazan, 1996.

Gosudarstvennaya Duma: Stenografičeskiye Otçotı, Petersburg, 1906-1917.

Musulmanskiy Sosialističeskiy Komitet: Ustavı, Kazan: MSK, Kazan, 1917.

Postanovleniya III Vserossiyskogo Musulmanskogo Sezda v Nijhem Novgorode, Kazan, 1906.

Protokol Ufımskogo Gubernskogo Soveşçaniya Obrazovannogo s Razreşeniya Gospodina Ministra Vnutrennix İz Doverennix Başkirskix Volostey Ufımskoy Gubernii, Ufa, 1905.

Revoljutsiya i Natsionalnoy Vopros//Dokumantı i Materialı Po İstorii Natsionalnogo Voprosa v Rossii i SSSR v XX. Veke, Moskova, 1930.

III. KULLANILAN GAZETELER

Yıldız

Vakit

Koyaş

İrek

Tormış

Kurultay

Beznen Tavış

III. KULLANILAN YAYINLAR

- ABDULLİN, Y., *Djadidizm, Yego Sotsialnaya Priroda i Evolutsiya, İz İstorii Tatarskoy Obşçestvennoy Mıslı*, Kazan, 1979.
- ABDULLİN, Y. G., *Djadidizm Sredi Tatar: Vozniknovaniye, Razvitiye i İstorişeskiye Mesto*, Kazan, 1998.
- _____, “Millet. Medeniyet. İslamiyet. (Natsiya. Kultura. İslam.)”, *Şehri Kazan, 28-29 April-1 May*, Kazan, 1998.
- AKİNER, S., *Sovyet Müslümanları*, (çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutlu), İstanbul, 1995.
- ALEKSEYEV, N. N., *Na Putyax k Buduşçey Rossii: (Sovjetskiy Stroy i Yego Politışeskiye Vozmojnasti)*, Paris, 1917.
- AMİRHANOV, R., “Tatarskaya Natsionalnaya İdeologiya İstoriya i Sovremennost”, *Panorama-Forum, No:1*, Kazan, 1996.
- ARŞARUNİ, A., GABUDULLİN, H., *Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii*, Londra, 1990.
- ASHATOVNA, Y. L., *Musulmanskiye Deputatı Gosudarstvennoy Dumı Rossii 1906-1917 GG. Sbornik Dokumentov i Materialov*, Ufa, 1998.
- AZAMATOV, D., *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye*, Ufa, 1999.
- BARTHOLD V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990.
- BAUFMAN, F. ROBERT, “Rusya’nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, (çev. Nasuh Uslu), *Türkler, C. 18*, Ankara, 2002.
- BENNİGSEN, A., *Lamercier-Quelquejay Sh. Sultan Galiev: La pere de la revolution ners-mondiste*, Paris, 1986.
- BULDAKOV, V. P., *Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijenıye Narodov Rossii v 1917 G. i Krax Rossiyskoy Burjuaznoy Gosudarstvennosti // İstorişeskiye Zapiski*, Moskova, 1989.
- BULLİT, C. W., *Sovyetler*, (çev. Emin Hekimgil), Samsun, 1947.
- BURAN A., ALKAYA E., *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Elazığ, 1999.
- DAVLETŞİN, T., *Sovjetskiy Tatarstan: Teoriya i Praktika Leninskoy Natsionalnoy Politiki*, London, 1974.
- DEVLET, N., *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara, 1998.

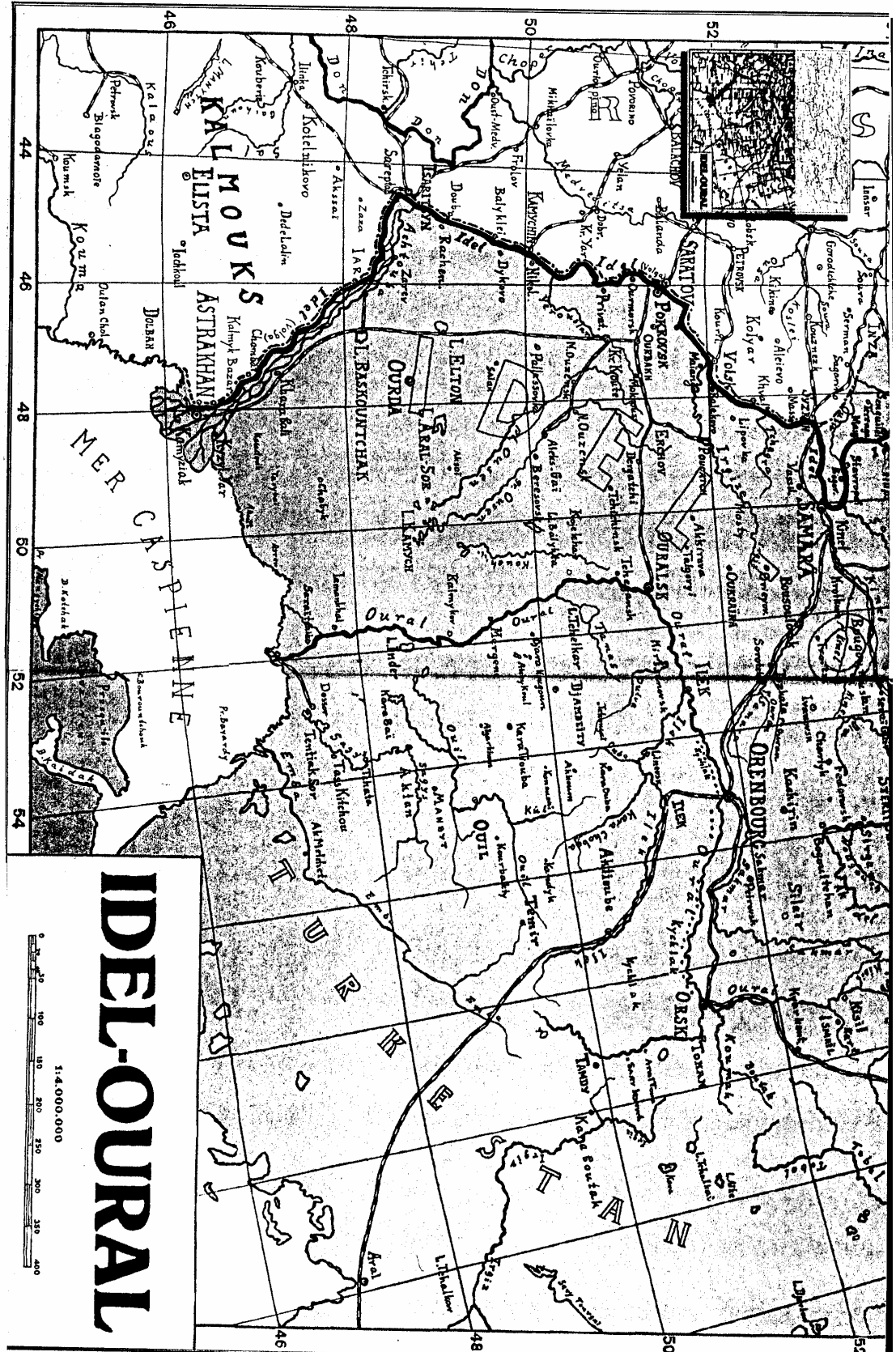
- _____, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi-1917-1919)*, İstanbul, 1998.
- _____, “Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri”, *Türkler*, C. 20, Ankara, 2002.
- _____, “Tataristan Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. 20, Ankara, 2002.
- DİMANŞTEYN, S. M., *Revolutsiya i Natsionalnoy Vopros*, Moskova, 1930.
- EMELYANOV, Y., *Bolşaya İgra: Stavki Separatistov v Sudbı Narodov Rossii*, Berlin, 1921.
- GALİYEV, S. M., *Stati, Vıstupleniya, Dokumentı*, Kazan, 1992.
- _____, *İzbranniye Trudı*, Kazan, 1998.
- GARİPOVA, Z. G., *Kazan: Obşçestvo, Politika, Kultura (1917-1941)*, Kazan, 2004.
- GAYNETDİNOV, R. B., *Türko-Tatarskaya Politiçeskaya Emigratsiya Naçala Veka*, Naberejnye Çelnı, 1997.
- GEORGEON, F., *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, (çev. Alev Er), Paris, 1980.
- GROUSSET R., *Bozkır İmparatorluğu Atila-Cengiz Han-Timur*, (çev. M. Reşat Uzman), İstanbul, 1999.
- HABLEMİTOĞLU, N., *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara, 1997.
- HABUTDİNOV, A. Y., *Formirovaniye Natsii i Osnovniye Napravleniya Razvitiya Tatarskogo Obşçestva v Kontse XVIII- Naçale XX Vekov*, Kazan, 2001.
- _____, “İdeya Avtonomii u Tatar v Naçale XX v.”, *Panorama-Forum*, No:3, Kazan, 1997,
- _____, “İttifak al Muslimin”, *İslam Na Yevropeyskom Vostoke, Entsiklopediçeskiy Slovar*, Kazan, 2004.
- _____, “Legendı Tatarskoy İstorii: Mullanur Vahitov”, *İdel*, No:10, Kazan, 1997,
- _____, *Liderı Natsii*, Kazan, 2003.
- _____, “Maksudi Sadri”, *İslam Na Yevropeyskom Vostoke, Entsiklopediçeskiy Slovar*, Kazan, 2004.
- _____, “Musulmanskaya Fraktsiya Gosudarstvennoy Dumı Rossii”, *İslam Na Yevropeyskom Vostoke, Entsiklopediçeskiy Slovar*, Kazan, 2004.

- _____, “Naçalniye Etap Formirovaniya Tatarskogo Upravlençeskogo Apparata”, *Vestnik Yevrazii*, No:1-2, Moskova, 1999.
- _____, “Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye”, *İslam Na Yevropeyskom Vostoke, Entsiklopediçeskiy Slovar*, Kazan, 2004.
- _____, *Organı Natsionalnoy Avtonomii Tyurko-Tatar Musulman Vnutrenney Rossii Sibiri v 1917-1918 gg.*, Vologda, 2001.
- _____, *Tatarskoye Obşçestvenno-Politiçeskoye Dvijenıye v DoSovyetkiy Period: 1900-1918 gg.*, Kazan, 1997.
- HASANOV, H. H., *Revolıutsiya 1905-1907 gg. v Tatarii*, Moskova, 1965.
- _____, *Formirovaniye Tatarskoy Burıuaznoy Natsii*, Kazan, 1977.
- HAYİT, B. M., *Türkçülüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, İstanbul, 1986.
- İBRAGİMOV, G., *Tatari v Revolıutsii 1905 g.*, Kazan, 1926.
- İBRAGİM, T. K., SULTANOV, F. M., YUZUYEV, A. N., *Tatarskaya Religiozno-Flosofskaya Mıslı v Obşçemusulmanskom Kontekste*, Kazan, 2002.
- İONENKO, İ. M., *Soldatskiye Massı v Oktyabrskoy Revolıutsii: Po Materialam Povolıya i Urala*, Kazan, 1982.
- İONENKO, İ. M., TAGİROV, İ. R., *Oktyabr v Kazani*, Kazan, 1967.
- İSHAKİ, G., *İdel-Ural*, Paris, 1933.
- İSHAKOV, D. M., *Fenomen Tatarskogo Djadidizma: Vvedeniye k Sotsiokulturnomu Osmısleniyu*, Kazan, 1997.
- _____, “Musulmanskaya Psikologiya i Yevropeyskaya Politika (Pervaya Çetvert XX Veka)”, *Panorama-Forum*, No:2, Kazan, 1996.
- İSHAKOV, S., *Rossiyskiye Musulmane i Revolıutsiya 1917-1918*, Moskova, 2004.
- İSTORİÇESKAYA ENSİKLOPEDİYA, C. 14, Moskova, 1974,
- KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1997.
- KIRIMLI, H., *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara, 1996.
- KUKUŞKİN, Y. S., Çistyakoy, O. İ., *Oçerk İstorii Sovyetskoy Konstitutsii*, Moskova, 1987.
- KURAT, A. N., *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972.
- _____, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, 1948.
- KURGANOV, İ. A., *Natsii SSSR i Ruskiy Vopros*, Moskova, 1961.

- KURBANOV, T. Y., *Tatarskiye Učitelya i Uçaşçayasya Molodej Povoljya i Priurala v Period Burjuazno-Demokratičeskoy Revolyutsii 1905-1907 gg.// İz İstorii Pedagogiki v Tatarii*, Kazan, 1967.
- LEVİN, Z. İ., *İslam i Natsionalizm v Stranax Zarubejnogo Vostoka*, Moskova, 1988.
- LİVŞİN, S., *Kazanskaya Sotsial-Demokratičeskaya Organizatsiya v 1905 g., Proletarskaya Revolyutsiya*, Kazan, 1923.
- MAGDEYEV, M. S., *Sotsialniye Kornı Talanta*, Kazan, 1990.
- MAHMUTOVA, A. H., *Liş Tebe Narod Slujenye*, Kazan, 2003.
- MARAŞ, İ., *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul, 2002.
- MENGER, E., “Hatireler”, *Gasırlar Avazı-Eho Vekov*, Kazan, 1997.
- MERCANİ, Ş., *Mustafad al-Ahbar Fi Ahvali Kazan Va Bolgar*, Kazan, 1989.
- MİLH, L., *Partiynaya i Sovyetskaya Kazan Do Çehov // Borba Za Kazan*, Kazan, 1924.
- MUHAMMETDİN, R., *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1998.
- MUHAMMETŞİN, R., *Tatarı i İslam v XX Veke*, Kazan, 2003.
- MUHARYAMOV, M. K., *Grajdanskaya Voyna v Tatarii (1918-1919)*, Kazan, 1969.
- _____, *Pervıye Şagi v Razreşenii Natsionalnogo Voprosa v Tatarii Posle Velikoy Oktyabrskoy Sotsialističeskoy Revolyutsii // İzvestiya Filiala AN SSSR, Seriya Gumaniternıx Nauk*, Kazan, 1972.
- NABİYEV, R., HABUTDİNOV, A., “Vserossiyskiye Musulmanskiye Syezdi”, *İslam Na Yevropeyskom Vostoke, Entsiklopediçeskiy Slovar*, Kazan, 2004.
- NAFİKOV, R., *Formirovaniye i Razvitiye Peredovoy Tatarskoy Obşçestvenno-Političeskoy Mıslı (Oçerki İstorii 1895-1917)*, Kazan, 1964.
- _____, *Mullanur Vahitov: İstoriko-Biografiçeskiy Oçerk*, Kazan, 1975.
- NAZAROV, M., *İstoriyosofiya Smutnogo Vremeni*, Moskova, 1993.
- PETROV, S. E., *Natsionalnaya Problema SSSR (Vzaimosvyazi i Osovobojudeniye)*, Ottova, 1965.
- PLEHANOV, G. V., *Patriotizm i Sotsializm // İzbranniye Flososfskiye Proizvedeniya*, Moskova, 1957.
- RAHİMOV, S., *Sotsialno-Pravovoy Status Tatarskix Uçebnix Zavedeniy Posledney Çetverti XIX- Naçala XX. vv.// İslam v Tatarskom Mire: İstoriya i Sovremennost*, Kazan, 1997.
- RASONYI, L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1988.

- SALİHOV, R. R., *Obşçestvenno-Reformatorskaya Deyatelnost Tatarskoy Burjuazii Kazani (Vtoroya Polovina XIX Naçalo XX Veka)*, Kazan, 1998.
- SLAVİNSKİY, M. A., *Natsionalno-Gosudarstvennaya Problema v SSSR*, Paris, 1938.
- STEPENYANTS, M. T., *Musulmanskiye Kontseptsii v Filosofii i Politike (XIX-XX vv.)*, Moskova, 1982.
- SULTANBEKOV, B. F., *İstoriya Tatarstana*, Kazan, 2001.
- _____, *İstoriya Tatarstana: Stalin i Tatarskiy Sled*, Kazan, 1995.
- _____, *İstoriya Tatarstana XX. Vek 1917-1995 gg.*, Kazan, 1998.
- TAGİROV, İ. R., *İstoriya Natsionalnoy Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatarstana*, Kazan, 2000.
- _____, *Oçerki İstorii Tatarstana i Tatarskogo Naroda (XX Vek)*, Kazan, 1999.
- _____, *v Borbe Za Vlast Sovyetov (Oktyabr i Natsionalno Svoboditelnoye Dvijeniye v Povoljiye i Na Urale, İyul 1917- Mart 1918 g.)*, Kazan, 1997.
- TAYMAS, A. B., *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966.
- _____, *Rus İhtilalinden Hatıraları 1917-1919*, İstanbul, 1947.
- TEMİR, A., “Kazan Hanlığı (1437-1552)”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 1, Ankara, 1992.
- TEREGULOV, İ., *Oçerki Po İstorii Revolyutsii i Obşçestvennogo Dvijeniya Musulman Rossii*, Moskova, 1926.
- TOGAN, Z. V., *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981.
- TURAN, O., *Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1997.
- TÜRKOĞLU, İ., *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, İstanbul, 2000.
- USMANOVA, D. M., *Musulmanskaya Fraktsiya i Problema “Svobodı Sovesti” v Gosudarstvennoy Dumı Rossii (1906-1917)*, Kazan, 1999.
- _____, *Voprosı Natsionalno-Gosudarstvenno Samoopredeleniya*, Kazan, 2001.
- VAHİTOV, M., *İzbrannoye*, Kazan, 1967.
- VALİYEV, R., *Bolak Artı Respublikası*, Kazan, 1999.
- YAKUBOVSKİ A. YU., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), Ankara, 1976

EK

Tagirov İ. R., *Oçerki İstorii Tatarstana i Tatarskogo Naroda (XX Vek)*, Kazan, 1999 adlı kitabından alınmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

1979 yılında Elazığ'da doğdum. İlk, Orta ve Lise öğrenimimi Elazığ'da tamamladım. 1996 yılında girdiğim İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden 2000 yılında mezun oldum. 2001-2002 Yılları arasında Askerlik görevimi Yedek Subay olarak yaptım. 2003 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Bilim Dalında Yüksek Lisans Eğitimine başladım. 2004 yılında Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı aracılığıyla Rusya Federasyonu Tataristan Avtonom Cumhuriyetine TDAV Kazan Kültür Merkezi Müdürü olarak görevlendirildim. Ayrıca, Tataristan'da Gumaniter Enstitüsünde Öğretim Üyesi olarak çalışmaktayım. Evliyim.